

ISSN: 2618-6543

Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi

Journal of Oghuz-Turkman Researches

Cilt /Volume: III , Sayı /Issue: 2 , Yıl / Year: Aralık/ 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE
ARAŞTIRMA MERKEZİ

**OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)**

**JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN
RESEARCHES (JOTUR)**

**III/2
(ARALIK)**

BİLECİK /2019

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık aylarında yayımlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

Sahibi

BŞEÜ Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü
Adına Yönetim Kurulu Üyesi

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Basım Yeri

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Gülümbe / BİLECİK

Yayın Tarihi

Aralık 2019

Baskı Türü: pdf

Yazışma Adresi

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü F Blok
Kat: 2, No: 217 (Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü)
Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editörler

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Arş. Gör. Fatih ÇİFTÇİ

Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD):

Scientific Indexing Services (SIS), Directory of Research Journals Indexing (DRJI)
ve Idealongline da taranmaktadır.

Yayın Kurulu /Editorial Board

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent YILMAZ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa KOÇ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Salim KOCA (Gazi Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)

Prof. Dr. İbrahim TAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)

Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)

Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN (Türk Dil Kurumu Başkanı)

Prof. Dr. Oguljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)

Prof. Dr. Oktay Selim KARACA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim KOCA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Dauood REZAEI (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efsaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakhshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fikri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayın adı altında yayınlanmış olması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayımlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar iki hakem tarafından verilen yayınlanabilir onayından sonra yayınlanacak aksi halde yayınlanmayacaktır.

Dergide yayınlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir.

Dergide yayınlanacak olan makaleler 50 sayfadan fazla olmamalıdır.

Çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayın kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkıbasımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda kaynak gösterme şekli makale yazarına bırakılmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir.

Kâğıt boyutu 16,3 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Dergide yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayınlacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla değişiklik yapma hakkına sahiptir.

Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir.

Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Abdulvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Cihat TANIŞ (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Mehmet HABERLİ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Ramın SADIGOV (Bayburt Üniversitesi)

Arş. Gör. Yunus ARİFOĞLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

MAKALELER 9

Abdulhalik BAKIR - Ferruh KAYALAN

Geçmişten Günümüze Türkmen Şehri Dakuk (Tavuk) / *Turkmen City Dakuk (Tavuk) from Past to Present*..... 10

Kenan Ziya TAŞ

Klasik Dönem Osmanlı İdare Anlayışını Etkileyen Kültür Havzaları / *Cultural Basins Affecting the Ottoman Administration in Classical Period*..... 54

Mustafa BAŞ

Türklere Gelen Peygamberler; Kaynaklar ve Rivayetler Işığında Oğuz Kağan'ın Peygamberliği Meselesi / *The Prophets Sent to Turks and the Topic of Oğuz Khan's Prophecy*..... 70

Yong-Söng LI

Yazıtlarda Adı Geçen Uzak Doğu Devletleri: Kore Hanedanı, Kuzey Çin Hanedanları, Moğol Toplulukları / *Far Eastern Countries Mentioned in the Turkic Inscriptions: Korean Dynasty, Dynasties in North China, Mongolian Communities* 87

Kürşat KOÇAK - Çağrı BAKIR

Eski Türk Devlet Felsefesinin Kozmolojik ve Mitolojik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme / *An Assessment on Cosmological and Mythological Foundations of Ancient State Philosophy of The Turks* 106

Tahir AŞİROV - Osman ARICAN

Türkmen Basın Tarihinde “Tokmak” Dergisi / *The Tokmak Magazine in Turkmen Press History* 121

ÇEVİRİLER 132

Marek MEŠKO

Anna Komnene'nin İskit Savaşı Anlatısı / *Anna Komnene's Narrative of the War Against the Scythians* 133

Mustafa MÜSEVÎ

Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi Ansiklopedisi “Oğuz” Maddesi 156

MAKALELER

Geçmişten Günümüze Türkmen Şehri Dakuk (Tavuk)

Turkmen City Dakuk (Tavuk) from Past to Present

Abdulhalik BAKIR* – Ferruh KAYALAN**

Öz

Dakuk, Kerkük'e bağlı bir Türkmen kasabasıdır. Türkmeneli bölgesi üzerinde Kerkük ve Bağdat demiryolu yakınında bulunan Dakuk, uzun yıllar bölgenin önemli bir yaşam merkezi olarak Kerkük'ü de içine aldı. Fakat Timur'un M. 1393 yılında Irak seferi sonucu Dakuk eski cazibesini yitirdi. Bu seferden sonra Dakuk'un nüfusu azaldı. İlerleyen zamanlarda Kerkük'e bağlı bir ilçe olan Dakuk, bölgede Kerkük'ten sonra Türkmen nüfusu ve kültürü açısından dikkat çeken yerleşim yerlerinden birisidir. Uzaym Nehrinin bir kolu olan Dakuk Çayının kuzey kıyısında yer alan Dakuk, sahip olduğu verimli araziler nedeniyle geçimini daha çok tarımsal faaliyetlerden kazanmaktadır. Bunun yanı kaliteli killi toprak yapısı çömlekçilik faaliyetlerine de imkân sağlamaktadır. Dakuk, Irak Türkmenleri arasında okur-yazar oranı en yüksek olan yerleşim yerlerinden biridir. Bu anlamda gelenek ve göreneklerine bağlı, kültür sahibi insanların yetiştiği Dakuk'tan pek çok şair, araştırmacı ve bilim adamı çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dakuk, Türkmen, Irak, Kerkük.

Abstract

Dakuk is a Turkmen town of Kirkuk. Dakuk, which is located on the Turkmeneli region near Kirkuk and Baghdad railway, has included Kirkuk as an important living center of the region for many years. However, as a result of Timur's campaign in Iraq in 1393, Dakuk lost its old charm. After this time, the population of

---

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü: abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

** Dr, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü: ferruh.kayalan@bilecik.edu.tr

Dakuk decreased. Later, Dakuk, which is a district of Kirkuk, is one of the settlements that attracted attention in terms of Turkmen population and culture after Kirkuk. Dakuk is located on the northern shore of Dakuk Stream, a tributary of Uzaym River, and earns its livelihood mostly from agricultural activities due to its fertile land. In addition, high quality clay soil structure allows for potting activities. Dakuk is one of the most literate settlements among Iraqi Turkmen. In this sense, many poets, researchers and scientists have emerged from Dakuk, where people with cultural traditions and culture are raised.

Keywords: Daquq, Turkoman, Iraq, Kirkuk.

Giriş

Dakuk, coğrafi olarak bir geçiş yeri olması nedeniyle tarihin ilk dönemlerinden beri birçok istilaya maruz kalmıştır. Bu nedenle şehrin ilk dönemlerine ilişkin bilgiler kısıtlıdır. Buna rağmen antik bir şehir olması onun en eski çağlardan beri önemli bir kültür ve yaşam merkezi olduğunu göstermektedir.

Dakuk, Sümerlerden itibaren günümüze kadar Türklerin meskûn olduğu nadir şehirlerden biridir. Burası Orta Mezopotamya bölgesi içinde yer alan bir yer olması nedeniyle İskitlerin, Akhunların, Sakaların, Hazarların ve Kök Türklerin eskiden beri göç ettiği önemli bir Türk yerleşim yeri olmuştur. Daha sonra İslam Döneminde Halifelerin önderliğinde Türkler Dakuk'un da içinde olduğu Mezopotamya'ya tedrici bir şekilde yerleştirildi. İslam Döneminde Türkler ilk olarak M. S. 674 yılında Emevi Halifesi Muaviye tarafından Horasan'a gönderilen Ubeydullah b. Ziyâd'ın ordusuyla birlikte geldiler. Daha sonra Abbasiler zamanında bu göç daha da artarak devam etti. Böylece Türkler Halifelerin askeri düzeninde önemli bir konuma yükseldi. Ordudaki Türkler iç karışıklıklarda ve Bizans'a karşı yapılan savaşlarda önemli roller oynadılar. Özellikle Halife Me'mun ve Mutasım dönemlerinde Şii muhaliflere karşı önemli bir koz oldular.

Dakuk, gelen bu Türk göçleri ile birlikte aynı zamanda bölgede baş gösteren dönemin siyasi çekişmeleri nedeniyle birçok yağma ve istilaya uğradı.

Özellikle İslam Döneminde halife ve düşmanları arasında bir kapışma yeri olarak devamlı bir mücadelenin ortasında kaldı.

Dakuk, Bağdat'a hâkim olmak isteyen her güç için ilk önce ele geçirilmesi gereken bir coğrafi bölge olmuştur. Bu hususiyeti onu hem bir askeri üs hem de önemli bir lojistik yer haline getirmiştir. Bu durum kendisine hem bir avantaj sağlamış hem de kötü sonuçları ile de bir dezavantaj yaratmıştır. Nitekim bölgeye gelen Moğollar, Timurular gibi istilacı güçler Dakuk'u yıpratmıştır. Özellikle de Timur'un 1393-1401 tarihlerindeki iki saldırısı, antik bir şehir olması hasebiyle derin bir kültürü barındıran Dakuk şehrini telafisi mümkün olmayan bir surette geriye götürmüştür ve Dakuk bu iki saldırıdan sonra şehir hususiyetini kaybederek daha küçük bir yerleşim birimine, kasabaya dönüşmüştür.

I. Dakuk'un Adları

Eski bir yerleşim yeri olan ve tarihi kaynaklarda Dakuka, Dakuk ve Tavuk olarak da geçen yerin en yaygın ismi Tavuk'tur (Saatçi, 2009: 172). Kasaba ismini, Müslümanların ilk dönemlerinde Kerkük'ten daha önemli bir merkez olan ve içinde hala antik dekorlu minarelerin tabanlarının ayakta olduğu kadim bir kentten almaktadır. Bu dönemde Dakuka veya Dekuk isimleri ile meşhurdur. Bazı Arap kaynaklarında Dakuk'un ismi Dekukai diye geçtiği de söylenir. Tarihsel süreç içinde Dakuka ismi Dekuka... Dekuk... Tavuk ve Tavık şeklini almıştır (Sait, 2001: 53). Tavuk ismi ilk kez Şerfeddin Ali Yezdi tarafından kullanılmaktadır. Bu müellif Tavuk'un yanından geçen suyu da Tavuk suyu diye adlandırmaktadır. (Edmonds, 2003: 365; Yezdi, 2013: 231). Miladi 1247-1248 yıllarında meydana gelen olaylardan bahseden İbnü'l-Fuvati bu yerin hem Dakuk hem de Türkçe olarak Tavuk isimlerini kullanarak şu cümleyi kullanmıştır: "*Sungur (ö. 1200) halifenin bâslarındandı. Halifenin ellerine su dökerken sabunu düşürdü ve dakuk dedi. Bu, Türkçe tavuk demektir ve halife onun Dakuk'u istediğini düşünerek orayı ona ikta etti*" (Fuvati, 2003: 172).

Büyük bir kısmı Türkmen olan Dakuk halkı, burayı Tavuk diye isimlendirmektedirler. Hatta buraya yakın bir köye de Horuz (Horoz) ismini vermişlerdir (Sait, 2001: 53).

II. Dakuk'un Coğrafi, Fiziki ve Mimari Yapısı

Bağdat-Kerkük anayolu üzerinde bir yerleşim yeri olan Dakuk, Kerkük'ün 40 km güneyinde kalmaktadır (Saatçi, 2009: 171). Dakuk bu anayol üzerinde yolun her iki tarafına yayılacak şekilde konumlanmıştır (Edmonds, 2003: 365). Kuzeyinde Kerkük, kuzeydoğusunda Süleymaniye ili Çemçemal İlçesi kuzeydoğusunda Tazehurmatu ve güneyinde Tuzhurmatu ile çevrili olan Dakuk'un¹ merkezi düz bir ovadır. (Musul Salnamesi, 1894: 306). Ovadan geçen Lasin Arki kasabayı iki yakaya ayırır. İki yaka da toplam 6 mahalle vardır. Bu mahalleler Alhanlı, Aşağı Tekye, Bazar (Pazar), Tepeli, Demirçi ve Götürge'dir (Saatçi, 2009: 175).

Bağdat-Kerkük demiryolu yakınında bulunan Dakuk, Uzaym nehrinin bir kolu olan Dakuk Çayı'nın kuzey kıyısına yerleşmiştir. Demir yolu bu nehri, şehrin sekiz kilometre yukarısında Dakuk Çayı'nın doğduğu yerde inşa edilmiş yarı taş yarı ise demir konstrüksiyonlu olan ve uzunluğu yaklaşık bir kilometreyi bulan tarihi bir köprü ile geçer (Edmonds, 2003: 365; Saatçi, 2009: 171). İsmi halk arasında Taş Köprü, Demir Köprü, Osmanlı Köprüsü ve Dağ Köpü diye de bilinen köprü, Osmanlı döneminde yapılmıştır. Taş Köprü² Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru havaya uçmuştur. Daha sonra 1928 yılında konstrüksiyonlu kısım İngilizler tarafından yapılmıştır. (Sait, 2001: 55; Saatçi, 2009: 171).

Mimari açıdan Taş Köprü kadar bir başka önemli siluet ise Dakuk Ulu Camii Minaresidir.³ Minare Bağdat-Kerkük karayolunun 400 m. uzağında küçük bir tepe üzerinde, Dakuk'un girişindedir. Minare tuğladan yapılmıştır. Kesin olmamakla birlikte minarenin Muzaffarettin Kökböri tarafından 1167-1232 yılları arasında yapıldığı düşünülmektedir. Irak Eski Eserler Müdürlüğünce 1955-1956 yıllarında yapılan kazılarda minarenin güneydoğusundaki caminin temelleri ortaya çıkartılmıştır. (www.turkcebilgi.com/dakuk-ulu-camii-minaresi; Sait, 2001: 39-40).

¹ Dakuk'un Türkmeneli Haritasındaki ve Irak Haritası içindeki yeri için bakınız: ek:1

² Taş Köprü için bakınız: ek:2

³ Dakuk Ulu Camii Minaresi için bakınız: ek: 3

III. Dakuk'un Tarihsel GemiŖi

Dakuk'un içinde yer aldığı Mezopotamya bölgesi stratejik öneminden ve verimli toraklarından dolayı tarihin en eski devirlerinden beri birçok istilaya ve göç hareketlerine maruz kalmıŖtır. Böylece Mezopotamya bölgesi pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıŖtır. Mezopotamya'nın kadim bir yerleŖim yeri olan Dakuk da bu medeniyetlerin etkisi altında kalmıŖtır. Dakuk'u etkisi altına alan medeniyetlerin ilki Sümerlerdir. Sümerlerden sonra Dakuk, Akad, Babil, Asur, Med-Pers-Part, Grek, Roma-Bizans ve Sasani devletlerinin egemenlikleri altında yaŖayarak bu devletlerin temsil ettiği medeniyetleri de gördü (et-Talib, 1999: 87). Bununla beraber yukarıda değindiğimiz gibi bölge aynı zamanda pek çok göç almıŖtır. Bu göçlerden en önemlileri Türk göçleri olmuŖtur. Yapılan alıŖmalardan anlaŖıldığına göre İskitlerin, Akhunların, Sakaların, Hazarların ve Kök Türklerin Orta Mezopotamya bölgesi olan eski adları ile Ninava (Musul), Erbeallo (Erbil), Karhini (Kerkük) ve Dakuka (Tavuk) Ŗehirlerine geldikleri tespit edilmiŖtir. (Bakır, 2018: 24).

Eskiçaęda gördüğümüz gibi Dakuk, hem birçok medeniyetin etkisinde kalmıŖ hem de çoğunlukla Türk göçerlerin ilgisini ekmiŖtir. Fakat en ciddi Türk göçünü İslam Döneminde yaŖadı. Bu dönemde Dakuk olmak üzere Irak'ın birçok Ŗehrine Halifelerin önderliğinde Türkler yerleŖtirildi. İslam Döneminde Türkler ilk olarak M. S. 674 yılında Emevi Halifesi Muaviye tarafından Horasan'a gönderilen Ubeydullah b. Ziyâd'ın ordusuyla birlikte geldiler. Daha sonra Abbasiler zamanında bu göç daha da artarak devam etti. Böylece Türkler Halifelerin askeri düzeninde önemli bir konuma yükseldi. Ordudaki Türkler i karıŖıklıklarda ve Bizans'a karŖı yapılan savaŖlarda önemli roller oynadılar. Özellikle Halife Me'mun ve Mutasım dönemlerinde Ŗii muhaliflere karŖı önemli bir koz oldular (Dia, 1999: 98).

Dakuk, gelen bu Türk göçleri ile birlikte aynı zamanda bölgede baŖ gösteren dönemin siyasi ekiŖmeleri nedeniyle birçok yağma ve istilaya uğradı. Özellikle İslam Döneminde halife ve düşmanları arasında bir kapıŖma yeri olarak devamlı bir mücadelenin ortasında kaldı. Bu anlamda Dakuk, M. S. 813 yılında bir yağma hareketine sahne oldu. Emin ile Me'mun arasında baŖlayan mücadelede Emin'in tarafında olan Ebü's-Serâyâ EŖ-Ŗeybânî adlı Ŗahıs Emin

ölünce askerleri ile birlikte isyan ederek Dakuk'u zapt edip yağmaladı (Öngül, 1994: 343).

Dakuk, bölgede önemli bir yer olarak yukarıda gördüğümüz gibi göç ve yağma hareketlerine maruz kaldığı gibi kimi zaman da bölgede var olan büyük hanedanların da ilgisini çekmiştir. Bu hanedanlardan biri Annaziler'dir. Hanedanın kurucusu Ebü'l-Feth Muhammed b. Annâz M. S. 997 yılında Dakuk'u ele geçirdi ve hanedanlığının topraklarını genişletti (Özaydın, 1991: 215).

M. S. 990 yılında Büveyhilere bağlı olarak kurulan Ukayliler Hanedanı Hüsâmüddevle Ebü'l-Hasan Mukalled (Mukallid) b. Müseyyeb zamanında bölgede topraklarını genişletme siyaseti güttü. Bu dönemde baş gösteren Hanedan içi saltanat mücadelesinde Mukalled kendisine karşı gelen kardeşleri Ali ve Hasan ile mücadele etti. Hasan'ı etkisiz hale getiren Mukalled, ona yardım eden Mezyediler üzerine yürüyüp M. S. 1000 yılında Dakuk'u zapt etti (Bezer, 2012: 59-61). Bu arada Annaziler Hanedanığının başına Hüsâmüddevle Ebü's-Şevk geçmişti. Otuz Altı yıl süren Ebü's-Şevk dönemi hanedan içi hesaplaşmalarla ve komşu hanedanlarla mücadele içinde geçti. Bu dönemde Ebü's-Şevk, Musul'u ele geçiren Oğuzlara karşı seferber olunca Büveyhîler'in emiri Celâlüddevle'nin yardımını elde etti ve Oğuzları durdurdu. Buveyhilerin yardımı sonucu güçlenen Annaziler, daha sonra M. S. 1030 yılında Ukaylileri yenerek Dakuk'u ele geçirdi (Özaydın, 1991: 215-216).

Büveyhî emiri Celâlüddevle 1043'te ölünce Annaziler Selçuklular'ın tehdidiyle karşılaştılar. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın emrindeki ordusunu Annaziler üzerine gönderdi. Bu durum karşısında Ebü's-Şevk kardeşi Mühelhil ile birlik olup Tuğrul Bey'e karşı koymaya çalıştıysa da Ebü's-Şevk 1046 yılında öldü. Bundan sonra Annazilerin başına Mühelhil geçti. Mühelhil de yeğeni Sa'dî b. Ebü's-Şevk ile taht mücadelesine girdi. Amcasına darılan Sa'dî b. Ebü's-Şevk İbrâhim Yınal'a katılarak Hulvan'ı zapt etti. Fakat daha sonra Mühelhil Hulvan'ı aldığı gibi Sa'dî b. Ebü's-Şevk'i çok zor duruma düşürdü. Selçukluları karşısına almak istemeyen Mühelhil onlara itaat etti. Bu itaatten sonra Tuğrul Bey Annazileri tekrar düzene sokarak Mühelhil'e Dakuk'u verdi (1050) (Özaydın, 1991: 216).

Dakuk, siyasi anlamda 1185 yılında tekrar karışık bir döneme girdi. Bu tarihte Eyyûbî hükümdarı Salahhattin ile Zengilerden Mesud arasında ortaya çıkan ihtilafta bu iki hükümdarın kapışma sahalarından biri oldu. Selahaddin Halep ve Musul'u savaş yoluyla almak için harekete geçti. Bunun üzerine Halep hâkimi II. İmâdüddin Zengî kardeşi Mesud'dan yardım istedi. Fakat Mesud aldığı önlemlerde etkili olamayınca Salahhattin Halep'i M. S. 1183 yılında ele geçirdi. Sonraki hedefi Musul oldu. Bu gelişme karşısında da Mesud'un cabaları etkisiz kalınca Dakuk Hâkimi M. S. 1185 yılında Salahhattin'e bağlılığını arz etti (Özaydın, 2004: 348).

XIII. Yüzyılın başlarında bölgede Moğol tehlikesi baş gösterdi. Moğollar kendileri için bir engel olan Harzemşahlar Devletini M. S. 1219-1220 yıllarında ortadan kaldırdıktan sonra dikkatlerini Musul'a yönelttiler. Moğollar Erbil'e doğru harekete geçince Kökböri kendisine müttelikler aramaya başladı. Bu anlamda Musul Hâkimi Bedreddin Lülü'den yardım talep etti. Gelen tehlikenin farkında olan Bedreddin Lülü, Kökböri'ye kalabalık bir ordu göndererek onun bu talebine karşılık verdi. Kökböri Moğolların geliş istikametinde Erbil'in tek girişi olan Erbil civarındaki dağlardaki geçitleri tutarak önlem aldı. Bununla beraber Halife Moğolların yolunu değiştirip Dakuk'a yönelmesi durumunda Bağdat'ın büyük bir tehlike geçireceğinden kaygılandı. Bu nedenle Halife hem Kökböri'ye hem de Bedreddin Lülü'ye mektup göndererek ordularını Dakuk'ta toplamaları gerektiği yolunda talimatlarını verdi. Dakuk'ta toplanacak ordunun başında Kökböri olacaktı. Kökböri komutasındaki askerlerle birlikte Dakuk'ta toplanınca Halife ona takviye için Celaleddin Tuştemir komutasında 800 kişilik bir askeri birlik gönderdi. Fakat bu sayı da yeterli olmayınca Kökböri Moğolların üzerine yürüyemedi. Moğollarda Kökböri üzerine harekete geçmeyince iki taraf savaşmadan buldukları yerde kaldılar ve sonrada dağıldılar (İbnü'l-Esîr, XI: 338).

Moğollar'ın 1220'de başlayan bu akınları yaklaşık on yıl kadar devam etti. Bu sürede çeşitli akınlar düzenleyen Moğollar Kerkük ve Dakuk çevresinde etkilerini uzun süre gösterdi. Bu süre içerisinde Dakuk Moğolların sık sık saldırısına maruz kaldı (Pamukçu, 2001, s. 7). Moğollar M. S. 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirip Halifeyi öldürmeleri ile Abbasi hâkimiyeti sona

ermiş oldu. Irak'ta hâkimiyetlerini tesis eden Moğollar, bölgede siyasi sosyal ve dini bir takım çatışmaların müsebbibi oldular (Saatçi, 2003: 70).

Moğollardan sonra M. S. 1340 yılında Bağdat'ta kurulan Celayir Hanedanı zamanında bölge bu sefer Timur tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Timur biri M. S. 1393 diğeri de M. S. 1401 yılında Kerkük ve bölgesini iki defa ağır bir istilaya uğrattı. Bu saldırılarda bütün bölge baştanbaşa yağmalandı. Bu dönemde Timur tarihi bir şehir olan Dakuk'u ağır bir tahribata uğratarak burasını yıktı. Bu yıkımdan sonra Kerkük bölgenin merkezi olmaya başladı (Bakır, 2009: 48).

Bölge üzerinde Timurluların etkisi M. S. 1410 yılına kadar aralıklı da olsa sürdü. Celayirlilerin zayıfladığı bu dönemde Karakoyunlular Kara Yusuf liderliğinde hem Timurlular hem de Celayirlilere karşı üstün gelerek Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'i hâkimiyetleri altına aldılar. Böylece Irak-ı Arap bölgesinin bir yerleşim birimi olarak Dakuk da Karakoyunluların eline geçti (Uzunçarşılı, 2003: 180-182).

Karakoyunlular hükümdarları Cihan Şah zamanında en parlak dönemlerini yaşadılar. Cihan Şah'ın, bölgedeki siyasi gücünü Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e kabul ettirme düşüncesi, iki taraf arasında kış mevsiminde bir savaşın çıkmasına sebep oldu. Mevsim şartları nedeniyle savaş sürdürülemeyeceğini anlayan Cihan Şah, kendisine bağlı aşiret askerlerini terhis etti. Bu sırada Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın beklenmedik bir saldırısı ile Cihan Şah M. S. 1467 yılında öldü. Bundan sonra Akkoyunlu Uzun Hasan Bağdat'a doğru sefer edip Kerkük bölgesi dâhil Dakuk'u ele geçirdi (Uzunçarşılı, 2003: 184-185).

Uzun Hasan Akkoyunlulara en parlak dönemini yaşattı. Fakat daha sonra gelen liyakatsiz yöneticiler Akkoyunlu Devletinin duraklamasına sebep oldular. Bu dönemde devlet ve toplum Şia düşüncesinin etkisini altına girdi. Toparlanamayan devlet Safevilerce zayıflatıldı. Böylece yıkılmaya yüz tutan Akkoyunlular M. S. 1508 yılında Safevi Hükümdarı Şah İsmail tarafından ele geçirildi. Bundan sonra Şah İsmail'in hükümdarlığında Safevi Devleti kuruldu. Sonuçta bütün Irak-ı Arap ile birlikte Dakuk da Şah İsmail'in hâkimiyetine girdi (Cezar, 2011: 692).

Şah İsmail'in Akkoyunlu Devletini yıkmasıyla beraber Safeviler Osmanlı Devleti ile karşı karşıya geldi. Şia prensiplerini temel alan Safevi Devleti bu özelliği ile Osmanlı Devleti için bir tehdit olarak ortaya çıktı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin doğu politikasını büsbütün değiştirdi (Kılıç, 2008: 80-81). Yavuz'un tahta oturmasıyla beraber Osmanlı-Safevi ilişkileri gerginleşti. Safevileri kendisi için bir tehlike olarak gören Yavuz Sultan Selim Safevilere karşı taarruza geçti. Hazırlıklarını tamamlayan Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Çaldıran'da Şah İsmail'i mağlup etti. Böylece bu dönemde Kerkük'e bağlı olan Dakuk, M. S. 1516 yılında Osmanlı Devleti himayesine geçti. Fakat Osmanlı-Safevi nüfuz mücadelesinde Kerkük, sık sık el değiştirdiğinden Dakuk da tam bir hâkimiyet sağlanamamıştır diyebiliriz (Cezar, 2011: 743, Gündüz, 2002: 291, Marufoğlu, 1998: 32).

Osmanlı-Safevi mücadelesi Kanuni döneminde de sürdü. Kanuni Sultan Süleyman aklına koyduğu Safevi seferi için uygun bir ortamı bekledi. Zamanı gelince geniş yetkilerle donattığı İbrahim Paşa'yı doğu seferine gönderdi. (Küpeli, 2010: 231; Gökbilgin, 1957: 450) Böylece tarihe, "İrakeyn Seferi" olarak geçen sefer, M. S. 1533 yılında başladı. Hem İran içlerine ve hem de Irak içlerine giren Kanuni, Bağdat'ı M. S. 1534'te hâkimiyeti altına aldı. Bağdat'ta bir dizi düzenlemeler yapan Kanuni, bundan sonra Kerkük'e uğramış (bir habere göre Kerkük Kalesinde 26 gün kalmıştır) ve burayı 21 Nisan 1535'te Osmanlı topraklarına katmıştır. Kanuni'nin Kerkük'e gelirken Dakuk'u da M. S. 11 Nisan 1535 tarihinde hâkimiyeti altına aldı. Bu durum Matrakçı Nasuh'un eserinde şöyle geçmektedir:

"İftihârlu dermukabele-i kasaba-i Tavuk (Dakuk) (8 Şevval 941/11 Nisan 1535), Sülākân (10 Şevval 941/13 Nisan 1535), Leylân (13 Şevval 941/16 Nisan 1535), Kal"a-yı Kerkük kurbünde der Ser-i Āb-ı Hâssa Kızıl Köşk (18 Şevval 941/21 Nisan 1535), Der Ser-i Āb-ı Hassa (Çayır) (17 Zilkade 941/20 Mayıs 1535)" (Matrakçı, 1976: 97-99).

Kanuni Döneminde Osmanlı-Safevi mücadelesi M. S. 1554 yılında Safevilerin barış istemesi üzerine bitti. Tarihe Amasya Barışı olarak geçen antlaşma M. S. 1555 yılında imzalandı. Bir ara durulan Osmanlı-Safevi ilişkileri Dakuk'un da içinde olduğu Irak-ı Arap bölgesi için nüfuz mücadelesi yüzünden

tekrar bozuldu. Bu sırada padişah olan IV. Murat artan Safevi tehlikesini halletmek istiyordu. Osmanlılar ile Safeviler arasındaki savaşlar M. S. 1623 yılında başladı ve 16 yıl boyunca devam etti. Nihayet IV. Murat meseleye ilk elden el koyarak M. S. 1638 yılında Bağdat Seferini başlattı. Bir yıl sonra Bağdat civarında yapılan çarpışmalar sonucu Bağdat M. S. 1639 yılında düştü. Böylece 1639 yılında Kasr-ı Şirin anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre Dakuk dâhil bütün Irak-ı Arap tekrar Osmanlı yönetimine geçti (Uzunçarşılı, 1998: 202-206).

Bu dönemde Bağdat dâhil bugünkü Irak'ın kuzeyi, Anadolu'dan getirilen Sünni Türkmen aşiretler tarafından iskân olundu. Böylece Hanekin, Kızlarbat, Mendeli, Erbil, Kerkük ve buraya bağlı Dakuk gibi kasabalar ve iller vasıtasıyla Anadolu ile Irak-ı Arap bölgeleri arasında kuvvetli bir Türk hâkimiyeti elde edilerek buralar birbirine bağlandı ve bölge İran'dan gelebilecek muhtemel saldırılara karşı korunaklı bir yer haline getirildi (Saatçi, 1996: 94).

IV. Murat'ın Bağdat seferi ve bu sefer sonucu Bağdat'ın alınması ile tüm Irak-ı Arap'ta Osmanlı Hâkimiyeti tesis edilmiş ve bundan sonra Osmanlı-Safevi ilişkileri huzurlu bir döneme girmiştir. Böylelikle iki devlet arasında ticaret ve iyi komşuluk ilişkileri gelişmiştir. Yaklaşık olarak bir asır süren bu huzurlu dönem, Safevi Hanedanlığını yıkıp yerine Avşar Hanedanlığını İran'da hâkim kılan Nadir Şah'ın 1700'lü yılların başlarında ortaya çıkmasıyla beraber tekrar bozuldu (Kayalan, 2018: 30).

Nadir Şah Dakuk'un da içinde bulunduğu Irak-ı Arap bölgesi üzerinde etkinliğini artırmak için 1733 yılında Osmanlılara karşı harekete geçti. Kerkük ve Dakuk üzerine yürüdü. Bu bölgedeki çarpışmalarda Topal Osman kumandasındaki Osmanlı Ordusu ilk seferde üstünlük elde etse de Nadir Şah'ın ikinci bir taarruzu neticesinde Topal Osman şehit düştü. Böylece Nadir Şah bölgede hâkimiyeti kısmen ele geçirdi. Bölge 1743 yılında yeniden hareketlendi. Irak-ı Arap üzerindeki hâkimiyet mücadelesinde Nadir Şah'ın amacı Bağdat'tı. Fakat girişimleri neticesiz kalınca 1639 Kasr-ı Şirin anlaşması esas alınmak suretiyle 1746 yılında bir barış anlaşması tesis edildi. Bu anlaşma ile Irak-ı Arap Osmanlıların nüfuzu içinde kaldı.

Yaklaşık 400 yıllık Osmanlı hâkimiyetinde kalan bölge önem kazanan petrolü sebebiyle bu sefer sömürgeci ülkelerin dikkatini çekti. Başta İngiltere olmak üzere Almanya ve Fransa bölgede nüfuz mücadelesine girdiler. Osmanlılar bu rekabet ortamında denge siyaseti izledi. Fakat İngiltere Osmanlı Devleti üzerinde yaptığı baskılar sonucu petrol imtiyazlarını elde etti. Akabinde başlayan Birinci Dünya Savaşında Irak Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin mücadele alanına dönüştü. Savaş boyunca Dakuk'un da içinde yer aldığı Türkmen bölgeler Osmanlı yönetiminde kaldı. Fakat Türkmen bölgelerinin Osmanlı Devleti himayesini sağlayan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi imzalanmasına rağmen mütarekenin hükümleri İngilizlerce ihlal edildi. Böylece bölge İngilizlerin hâkimiyetine geçti. Konu Türkiye Cumhuriyeti ile İngiltere arasında uzun bir dönem hukuki bir mesele olarak Uluslararası bir sorun teşkil etti. Sonunda 1926 Ankara Antlaşması hükümleri doğrultusunda bölge, yeni kurulan ve mandaterliğini İngiltere'nin üstlendiği Irak Devleti'ne bırakıldı.

Kral Faysal yönetiminde olan Irak, üç eski Osmanlı eyaletin birleşmesinden meydana geldi. Bu eyaletler Musul, Bağdat ve Basra idi. Dakuk'un da bağlı olduğu Musul bölgesi Irak Türklerinin yoğun olarak yaşadığı bir yerdi. Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan 1926 Ankara Antlaşması Irak Türklerinin etnik, siyasi ve kültürel haklarını korumaya yönelik her hangi bir prensip benimsememişti. Bu durum Irak Türklerini her konuda zor duruma soktu ve onların ikinci sınıf vatandaş olarak yaşamasına sebep oldu (Şimşir, 2004: 71-72).

Bu durum Dakuk'ta da Türkmenlerin temel hak ve özgürlüklerini olumsuz yönde etkiledi. Zira 1925 yılında Irak Anayasasınının 16. Maddesi gereği Irak'taki tüm etnik gruplar kendi dilleriyle eğitilmek üzere okullar açabilme hakkına sahip olmalarına rağmen daha sonraki dönemlerde Türk varlığı inkâr edilerek 1930'lara kadar bölgede yaşayan Türk çocukları Arapça eğitim almak zorunda kaldı. Bununla beraber Türkçe eğitim sınırlı da olsa ilkokullarda uygulanabildi (Zabit, 1960: 146-147).

Yaşanan bu olumsuz gelişmeler 1931 tarihli 74 numaralı “Mahalli Diller” kanunu ile kısmen ortadan kalktı. Mahalli Diller kanunu ile Türklerin

çoğunlukta olduğu Kerkük'te dolayısıyla Dakuk'ta da Türkçe dilinin okullarda ve mahkemelerde serbest bırakılmasıyla son buldu. Bu olumlu gelişmenin arkasında Irak'ın bağımsız olma politikaları etkili olmuştur (Saatçi, 1996: 196; Yılmaz, 2003: 205-206). Nitekim İngiltere 1930'lu yılların başlarında Irak'ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasını istedi. Bağımsız bir Irak'ın yolu da ancak onun Milletler Cemiyetine girmesiyle mümkün olacaktı. Bu nedenle İngiltere 1921-1931 yılları arasında mandası altındaki Irak'ın gelişme raporlarını 1931 yılında Milletler Cemiyetine sundu. Fakat Milletler Cemiyeti Irak'ın uygunluğu, Irak hükümetinin ehliyeti ve hepsinden önemlisi azınlıkların hakları ve bu hakların korunması hakkında bir takım itirazlarda bulundu. Bu konuda Irak Hükümeti'nden anayasal bir beyan istedi (Allavi, 2016: 651-652). Bunun üzerine Irak Hükümeti 1932 yılında bir deklarasyonla ülkesindeki azınlıkların haklarını genişletti. Böylece Dakuk da Kerkük'e bağlı bir kaza olarak pek çok alanda etnik, siyasi ve kültürel konularda bir rahatlama dönemine girdi.

Karal Faysal'ın ölümünden sonra yerine 11 Eylül 1933 tarihinde oğlu Gazi geçti. Kral Gazi tam bir Arap milliyetçisiydi. Bu nedenle bir yandan Kuzey Irak'ı Araplaştırmaya yönelik adımlar atarken diğer yandan Arap ülkeleriyle birleşmeye yöneldi (Yıldız, 1959: 10). Araplaştırma faaliyetleri bir petrol şehri olan Kerkük ve tabii olarak Dakuk'ta da kısa sürede etkisini gösterdi. Kral Gazi Kerkük ve Kerkük'ün güney bölgelerine Arap aşiretlerini yerleştirdi. Buralarda meskûn olan Türkmen nüfusunda bir azaltma politikası uyguladı (Samancı, 1999: 105). Bununla beraber kültürel alanda baskılar da devam etti. Babası döneminde 1932 yılı Deklarasyonu ile garanti altına alınan kültürel haklar iktidarı boyunca tam olarak uygulanmadı. Kâğıt üzerinde kalan bu haklar göstermelik kaldı. Süreç içerisinde Türkçenin sadece Kerkük-Dakuk'ta ancak yabancı bir dil olarak okutulmasına izin verildi. Fakat bu hak da 1937 yılında yürürlükten kaldırıldı. Türkçe, tüm Irak'ta yasaklanınca Dakuk'ta da bu karar uygulamaya konuldu (Zabit, 1960: 154; Şimşir, 2004: 109-111).

Kral Gazi'nin 1939 yılında ölümü üzerine oğlu II. Faysal kral oldu. Yaşı henüz küçük olan II. Faysal'ın yerine vekâleten dayısı Abdulillah naiplik sıfatı ile geçti. Nuri Said ise Başbakan olarak yönetimde söz sahibi oldu. Bu dönemde İngiliz yanlısı Nuri Said, ölümüne kadar kesintilide olsa iktidarda kaldı. Onun döneminde Irak Türkmenleri ve dolayısıyla Dakuk yine önceki dönemler gibi

bir baskı süreci yaşadı. Türkiye-İrak ilişkileri 1955 Bağdat Paktı ile Irak'ın kuruluşundan beri hiç olmadığı kadar iyi olmasına rağmen Türkmenler ve Dakuk hep bir baskı ile karşı karşıya kaldı. Bu dönemde de öncekilerde olduğu gibi Türkmenler siyasi ve kültürel konularda bir asimilasyona zorlandı. Bu anlamda Kerkük ve onun kazası Dakuk'ta resmi dairelerdeki Türkçe olan daire isimleri ve tabelalar zamanla kaldırıldı ve yerlerine Arapça isimler asıldı (Koçsoy, 1991: 92-97; Şimşir, 2004: 121).

İngiliz yanlısı Nuri Said, ABD ve Sovyet Rusya'nın belirlediği çift kutuplu dünya siyasetinde batı yanlısı bir politika takip etti. Sovyet Rusya yanlısı Mısır ve onun lideri Cemal Abdunasır'ın başlattığı siyasi hareket Arap Dünyasını iki ayrı kampa sürükledi ve Mısır ve Suriye birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu. Buna karşın Nuri Said ve takipçileri ise Haşimi Hanedanlığı siyasi şemsiyesi altında batı yanlısı bir mantıkla 12 Şubat 1958 yılında Irak ve Ürdün'de Haşimi Federasyonu adlı bir federasyon kurdular (Küçükvatan, 2011: 87-88; Salık, 2016: 26).

Arap dünyasındaki kutuplaşma önemli olaylara gebe oldu. Lübnan'da baş gösteren olaylar yukarıda bahsettiğimiz taraflar nezdinde bir ön alma siyasetini gerektirdi. Batı yanlısı Bağdat Paktı üyeleri harekete geçti. Nuri Said Lübnan'a olası bir müdahaleyi engellemek için Irak'ın doğu bölgelerindeki askeri birliklerini ülkesinin batısına sevk etme kararı aldı. Doğu bölgesinden gelen birliklerin başında olan General Abdülkerim Kasım, Bağdat'tan geçerken ani bir baskınla 14 Temmuz 1958 günü yönetimi ele geçirdi (Hazelton, 1986: 24). Bu beklenmedik olay sonucunda Nuri Said ve yandaşları Irak siyasetinden tasfiye edildiler. General Abdülkerim Kasım darbeden sonra beraberindeki milliyetçileri de ki bunların başında Abdüsselam Arif de vardı, tasfiye ederek tam anlamıyla Sovyet Rusya güdümüne girdi. Komünistlerle (Kürtlerle) işbirliği içerisinde hareket eden Kasım, Türkmenlere karşı cephe aldı. Sonuçta 1959 yılında Kürtlerin ve Komünistlerin önderliğinde 1959 yılında Kerkük'te Türkmenlere karşı bir katliam meydana geldi. Bu olay Kerkük gibi Dakuk'ta da etkisini hissettirdi.

Kasım dönemi Türkmenler dolayısıyla Dakuk için de çok olumsuz gelişmelerin yaşandığı bir dönem oldu. Fakat Abdülkerim Kasım hem iç

siyasette hem de dış siyasette bir takım yanlış politikalar benimsedi. Bu politikalar, onu giderek yalnızlaştırdı ve sonunda Abdülkerim bir ihtilal ile devrildi. Darbeyi gerçekleştiren Abdüsselam Arif ve Baas Partisi üyeleri 8 Şubat 1963'te savunma bakanlığı binasına girerek Kasım'ı ele geçirdiler ve acele bir Divan-ı Harp mahkemesi kurarak Kasım'ı idam ettiler (Güzel, 2005: 23; Polk, 2007: 128-129).

Yönetimi ele alan Abdüsselam Arif Kasım dönemi yapılan yanlışlıkları düzeltme yoluna gitti. Arif, Kasım döneminde suçları kesinleşen fakat bir türlü cezaları infaz edilmeyen Kerkük Katliamı sorumlularını idam etti. Böylece Dakuk'ta olduğu gibi tüm Türkmenler olumlu bir döneme girdi. Fakat Abdüsselam Arif bir helikopter kazası sonucu 1966 yılında ölünce yerine kardeşi Abdurrahman Arif geçti.

Abdurrahman Arif, ülke genelinde barışçıl bir politika izledi. Kürt meselesine olumlu yaklaşımlar getirdi. Baas Partisi yandaşlarını kontrollü olarak yeniden devlet kademelerine yerleştirdi. Bu dönem, Türkmenlerin yoğun olduğu Kerkük ve onun kazası olan Dakuk açısından da kısmen olumlu geçti. Bu dönemde Irak yönetiminde Türkmenlere de yer verildi. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'na vekâleten de olsa Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi mezunu Dr. Nizameddin Arif atandı. Türkmenlerin kültür alanında yayın organı olan Kardeşlik Dergisi'ne eski Türkçenin yanı sıra bir de yeni Türk alfabesiyle Türkçe kısmı ilave edildi. Böylece harf farklılığı ortadan kaldırılarak Türkiye ile kültür birliği yeniden sağlandı. Türkmen Kardeşlik Ocağı yetkilileriyle bazı ileri gelen Türkmenler, Türkiye'den gelen özel heyetlerle görüşmeler yaptılar. Sonuçta Kerkük ve Türkmenler ve tabii bir Türkmen kasabası olan Dakuk da 1963-1968 yılları arasında 1923'ten beri ilk defa kendilerine güvenmiş ve vatandaşlık haklarından gerçek anlamda istifade etmişlerdir (Demirci, 1991: 26).

Abdurrahman Arif, ülkede hoşgörülü bir yönetim tarzı benimsedi. Bu ılımlı siyaset Irak dâhilinde barış getirmesine rağmen içerde ona karşı olan muhalif kesimin çalışmalarını engellemedi. Dış politikada 1967 yılında başlayan Arap-İsrail savaşında Abdurrahman Arif'in pasif bir siyaset izlemesi de toplumun farklı kesimlerinden tepki almasına sebep oldu. Bu gelişmeler

Baasçılar için yönetimi ele geçirmek için iyi bir fırsat doğurdu. Baasçılar, 17 Temmuz 1968'de ülke yönetimini ele geçirdiler. Durumu kabullenen Abdurrahman Arif istifa etti ve ülkeden ayrılarak önce Türkiye'ye sonra da Londra'ya gitti (Hazelton, 1986: 41; Abdullah, 2003: 169; Polk, 2007: 131).

Yeni rejim Cumhurbaşkanlığına Ahmet Hasan el-Bekr'i atadı. İktidarı ele geçiren Sosyalist Arap Baas Partisinin Türkmenlere karşı olumsuz bir politikası olmayacağı tahmin ediliyordu. Çünkü uzun bir dönem Türkmenlerin yoğun olduğu Kerkük-Dakuk bölgesi Kürtler tarafından tehdit edilmişti. Baas Yönetimi bu durumun farkında olarak bölgenin Kürt yayılcılığına engel olmak istiyordu. Nitekim de öyle oldu ve Kerkük'ün Türk kimliğini kabul ederek 89 sayılı 24 Ocak 1970 tarihli karar ile Irak Türkmenlerinin kültürel haklarını tanıdı. Bu karara göre, Türkmen bölgelerinde Türkmence dilinin (Türkçe) ilkökul seviyesinde okutulması, tüm eğitim araçlarının Türkmence olarak hazırlanması ve Millî Eğitim Bakanlığı'nda bir Türkmence Eğitim Müdürlüğü'nün oluşturulması kararlaştırıldı. Türkmence eğitim veren ilkokullar Dakuk gibi Türkmen bölgelerinde hızlı bir şekilde faaliyete geçti (Hürmüzlü, 2017, s. 2). Fakat bu durum uzun sürmedi. Irak yönetimi 11 Mart 1970 tarihinde Kerkük için Kürtlerle özerklik konusunda anlaştı. Bu anlaşma kapsamında bölgede bir plebisit yapılması kararlaştırılınca eğitim konusunda alınan kararlar askıya alındı (Ertuğrul, 2006: 145).

Plebisit konusu uzun bir süre gündemde kalmasına rağmen sonuç vermedi. Sonunda iki taraf da konuyu çözümsüzlük sürecine soktu. Fakat Baas Partisi İran'ın Kürtlere olan desteğini diplomatik yolları kullanarak kesti. İran desteğini kaybeden Kürtler zor durumda kaldı. Baas Partisi bölgede nüfuzunu genişleterek Kerkük-Dakuk bölgesinde söz sahibi oldu. Araplaştırma faaliyetleri kapsamında 29 Ocak 1976 tarihli 41 numaralı hükümet kararı ile Kerkük'ün ismi el-Tamim olarak değiştirildi. Buna ek olarak Baas Partisi ülkenin idari bölünmesi yönünde adımlar atarak Irak Türkmenlerini birbirinden koparma yoluna gitti. Tikrit'i Selahattin adı ile il yaptılar ve Türkmenlerin önemli ilçelerinden biri olan ve Kerkük'e bağlı bulunan Tuzuhurmatu'yu ise daha uzak olmasına rağmen bu ile bağladılar (Doğan, 2010: 10). Tuzuhurmatu'ya bağlı olan Dakuk ise Kerkük idari sınırları içinde kaldı.

Yukarıda anlattığımız süreçlerde Cumhurbaşkanı el-Bekr'e fikir babalığı yapan Saddam Hüseyin, el-Bekr'den sonra devletin en etkili kişisi olmuştur. O devlet işlerinde etkisini giderek artırdı ve devlet yönetiminde tek başına kararlar vermeye başladı. Saddam'ın hem devlet üzerinde hem de el-Bekr üzerinde artan bu etkinliği sonunda bir iktidar değişimini kaçınılmaz kıldı. el-Bekr 1979 yılında sağlık nedenleri gerekçesiyle görevinden istifa etti (Kalkan, 1991: 57-59). Saddam, aile ilişkilerini de kullanarak el-Bekr üzerinde etkili oldu ve 16 Haziran 1979 tarihinde Saddam Devlet Başkanlığı makamına oturdu.

Saddam dönemi hem Irak hem de Türkmenler için çok kötü şartlar içinde geçti. Devlet Başkanı olduktan hemen sonra 22 Eylül 1980'de başlayan İran-İrak Savaşı döneminde Saddam, Türkmenlere yönelik çok ağır baskılar yaptı. Bağdat yönetimi bir yandan Türkmen gençleri savaşın ön cephesine gönderirken diğer yandan ileri gelen birçok Türkmen'i de idam etti (Ertuğrul, 2006: 147). Kerkük-Dakuk bölgesinde önceki uygulamalardan daha sistematik bir şekilde Araplaştırma faaliyetine girildi. Türkçe konuşulmaması konusunda yeni bir süreç başladı. Devletin 1986 yılında almış olduğu bir karar doğrultusunda umuma açık yerlerde ve devlet okullarında Türkçe konuşulması yasaklandı ve yeni doğan bebeklere Arapça isimler konulması yönünde ailelere baskılar yapıldı (Said, 2012: 99).

Türkçe konuşma yasağı konusunda Dakuk'ta da çok acı bir olay yaşandı. Irak Yönetiminin yukarıda bahsettiğimiz Türkçe yasağı uygulaması Dakuk'ta da uygulandı. Bu yasağın Dakuk nahiyesi İmamı Tavuklu Boyacı Mehdi'nin "*Ben Arapça Bilmem ki okuyayım hem okusam bile bunu kim anlayacak, beni dinlemeye gelen Arap yok ki, bu nedenle ben vaazlarımı Arapça veremem*" diyerek buna karşı çıkmış, bunun üzerine yönetim tarafından iki defa tehdit edilmiş ve bir gece aniden ortadan kaybolmuştur. Günler sonra Hocanın cesedi getirilerek intihar süsü verilmiştir. Bu olay karşısında Dakuk'ta okuyan öğrenciler olayı protesto etmek istemişler fakat bu öğrencilerden 25'i protestolarının cezasını hayatları ile ödemişlerdir. Daha sonra bir kısmının cesedi ailelerine teslim edilmiştir. Evlatlarının acılarına katlanamayıp bu ölümlere tepki gösteren aileler ise çocuklarını akıbetini yaşamışlar ve onlarda işkence görmüşlerdir. Bununla da yetinilmeyip bu aileler Irak'ın güneyine sürgün edilmişlerdir (Demirci, 1991: 38-39).

IV. Dakuk'un Sosyal Yapısı

Dakuk, hem İslam öncesi hem de İslam sonrası birçok devletin ve milletin uğrak yeri olmuştur. Bu durum yukarıda siyasi tarih kısmında sebep-sonuç ilişkisi içinde anlatılmaya çalışıldı. Eski dönemlerden beri Dakuk'ta yaşanan siyasi egemenlik mücadelesi sonucunda bölge farklı etnik grupların yaşam yeri oldu. İlgili etnik gruplar incelediğinde genel olarak Dakuk'un nüfusunun; Türkmenlerden, Araplardan ve Kürtlerden meydana geldiği görülür. Fakat Türkmenler, nüfus çoğunluğu bakımından Dakuk'un en fazla olan kesimidir. Nitekim diğer saydığımız etnik kesimlerden farklı olarak Türkmenler, yoğun bir şekilde çeşitli zaman dilimlerinde Dakuk'a gelip burayı yurt edinmişlerdir.

Türkmenler 7. Yüzyıldan 16. yüzyılın sonlarına kadar 1000 yılı aşkın bir süre içinde Irak'a göç edip yerleşmişlerdir. Genel olarak Irak'ın kuzey bölgelerinde yerleşen Türkmenler bugün "*Türkmeneli*" de diye tanımlanan bölgeyi mesken edinmişlerdir. Bu bölge Musul'un batısında Talefer'den başlar doğuya doğru Musul'a ulaşır ve Dicle nehrinin doğusundan Yunus Peygamber, Erbil, Altunköprü Kerkük, Dakuk (Tavuk) Tazehurmatu, Beşir, Tuzhurmatu, Karatepe, Kifri, Leylan ile Bağdat'ın doğu ve güneydoğusunda Hanekin, Mendeli ve civar yerleri kapsar (Kerkük, 2004: 80-82).

Yukarıda anlattığımız göç hareketi belli başlı üç aşamada gerçekleşmiştir. Sözü geçen göçlerden ilki Emevi ve Abbasi dönemlerini kapsayan küçük göç hareketleridir. Bu göçlere "*Birinci Göç*" dalgası denilmektedir. Birinci göç dalgası, Türkmenlerin Irak ile ilk temaslarını sağlamış, tabiri caizse bu göç dalgası ile bir giriş dönemi yaşanmıştır. Göçlerden ikincisi ise Selçuklular döneminde meydana gelmiştir. Bu göçlere de "*İkinci Göç*" dalgası adı verilmektedir. İkinci göç dalgası ile Irak, artık Türkmenler için bir vatan olmaya başlamıştır. Göçlerden üçüncüsü ise Osmanlılar döneminde gerçekleşmiştir. Bu göç hareketine de "*Üçüncü Göç*" dalgası denilmektedir. Üçüncü göç dalgası da Irak'ta Türkmen nüfusunun ve

yerleşmelerinin devamlı bir şekilde beslenmesini sağlamıştır⁴ (Demirci, 1991: 8-9; Kerküklü, 2006: 16-18).

Birinci göç hareketi M. 674 yılında Emevi Halifesi Muaviye döneminde. Halife tarafından Horasan'a gönderilen Ubeydullah Bin Ziyad'ın buradan geri dönerken beraberinde 2000 Türk'ü de Irak'a getirdi ve Basra'ya yerleştirdi. (Pamukçu, 1991: 18) Emevilerden sonra Abbasiler döneminde Halife Mutasım zamanında Türklerden müteşekkil bir Muhafız Birliği teşkil edildi. Hem iç karışıklıklarda hem de dış savaşlarda başarılı olan Muhafız Birliği, onu oluşturan Türkmenlerin Irak'a yerleşmesinde olumlu etkiler gösterdi. Böylece Türkmenler Irak'ın askeri anlamda stratejik noktaları olan Kerkük, Dakuk (Tavuk), Basra, Vasit, Bağdat, Samarra, Tikrit, Musul, Telafer ve Erbil gibi yerlerine yerleştirildiler (Zabit, 1960: 28, 38-42, 44-45).

İkinci göç hareketi 1055 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında oldu. Bölgeye akan Türkmen göçü Tuğrul Bey'in Bağdat'ı hâkimiyeti altına alması ile farklı bir boyut kazandı. Abbasi Halifesinin dünyevi yetkilerini de Tuğrul Bey'e devretmesiyle Tuğrul Bey Irak'ın tek hâkimi oldu. Bu durum Türkmenlerin, Irak'a eskiden olduğu gibi bölük bölük küçük gruplar halinde değil de, hür, silahlı ve bir fatih olarak göç etmelerini ortaya çıkardı. (Koçsoy, 1991: 126). Böylece Dakuk da kendilerini buranın asli unsurları olarak gören Türkmenlerin göçüne sahne olmuştur diyebiliriz.

Üçüncü göç hareketi Osmanlı Devleti zamanında gerçekleşmiştir. Osmanlı-Safevi mücadelesinin Irak merkezinde bir güç çekişmesine yol açması, Osmanlılar açısından buradaki Türk nüfusunun lojistik olarak desteklenmesini ortaya çıkardı. Özellikle de Kerkük ile Dakuk bölgesinin Osmanlı-Safevi çekişmesinde stratejik bir konumda olması, bölgeyi iki tarafında mücadelesinde odak noktası haline getirdi. Kanuni dönemi ve akabinde IV. Murad döneminde, Türkmenlerin bölgeye göçleri daha da yoğunlaştı. İstanbul'u

---

⁴ Ancak unutulmamalıdır ki daha önce de belirtildiği gibi Irak'ta Türk varlığı ve kültürünün yayılması Eskiçağlara kadar uzanmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bakır Abdulhalik (2018) Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaşmasını Kolaylaştıran Faktörler, *Uluslararası Tarih ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu* (08-10 Mayıs 2014-Bilecik), (ed: Prof. Dr. Abdulhalik Bakır-Doç. Dr. Ahmet Altungök), İstanbul, s. 19-40, s. 19-40.

Bağdat'a bağlayan ünlü "Posta Yolu" güzergâhı ki, bu güzergâhta Dakuk da önemli bir merkezdir, Türkmen nüfusunun kemikleştiği bölge olmuştur (Hasani, 1956:4).

Görüldüğü üzere Türkmenler, Dakuk ve diğer Türkmen yerleşimlerine farklı zaman aralıklarında peyderpey gelip yerleşmişlerdir. Farklı zaman aralıklarında meydana gelen göçler Türkmen bölgelerde Türkmenlerin toplumsal yapısında lehçe, giyim-kuşam ve mezhep farklılıklarının da oluşmasına neden olmuştur. Türkmen bölgelerde görülen bu farklılıklar hem diğer Türkmen bölgelerdeki Türkmen nüfusunun hem de konumuz olan Dakuk'taki Türkmen nüfusunun menşei hakkında bir takım ihtimalleri ortaya çıkarmaktadır. Bu ihtimalleri genel olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Selçuklular tarafından Anadolu'ya getirilen Türklerdir.

2-Timur'a esir düşen ve Şii temayüllü Safevi Kızılbâş Tarikatının şeyhi Erdebilî'nin ricası üzerine canı bağışlanan yüz bin Türk esirinin çocuklarıdır (1392-1402).

3-Osmanlılar zamanında Bağdat yolunu korumak maksadıyla buraya gelen Türklerdir (1512-1566).

4-Şah İsmail'in Merağa'dan bölgeye iskân ettirdiği Türklerdir (1502-1574).

5-Nadir Şah'ın Azerbaycan'daki Türk garnizonlarından getirip bölgeye yerleştirdiği Türkmen askerlerinin çocuklarıdır (1730-1747) (Yakuboğlu, 1976: 9-109).

Yukarıda sıraladığımız ihtimallerden farklı olarak konumuz Dakuk özelinde ise daha farklı bilgiler de mevcuttur. Ekrem Pamukçu'nun aktardığı ünlü bir Irak Tarihçisi olan Mustafa Cevad'ın konu ile ilgili tespiti şudur:

"Celaliüddin'le Irak'a gelen Türkmenler kendilerinden önce bölgeye gelmiş olanların Araplarla karışıp, Arapça konuşan unsur haline geldiklerini gördüler. Bu sebeple ne omlarla me de Arapçayı iyi bilmemeleri sebebiyle bölgedeki Arap unsur ile anlaşamayarak kuzeyde Marin'de "Hamreyn (Hamrîn)" dağı bölgesine yöneldiler. Bugünkü Dakuk'a

vardıklarında Ivakkiyye, Kıpçakıyye gibi Türkmen topluluklar ile karşılaştılar. Bu sırada bu topluluklar hala dillerini koruyorlardı. Bu gelen gruplar adı geçen Türkmen birlikleri ile dil ve din birliği çatısı altında birleştiler”(Pamukçu, 2001:5).

Bir başka görüş ise Dakuk'taki Türkmenlerin Bayat boyundan olduklarıdır. Faruk Sümer'in vermiş olduğu bilgiye göre bölgedeki Bayatların tarihinin XIX. yüzyıldan geriye gitmediğini, verilen bilgilere göre adı geçen yüzyılın başlarında Tavuk (Dakuk) yöresinde 2000 çadır Bayat'ın yaşamakta olduğunu, bu Bayatların da İran Bayatlarından olmalarının muhtemel olduğunu söylemiştir (Sümer, 1992: 219). Dakuk'ta yerleşik Türkmen kimliğinin ileride buranın dini yapısı incelendiğinde daha belirgin hale geleceğini belirterek şimdi ulaşılabildiğimiz kaynaklardan demografik yapıya ait bilgileri vermeye çalışalım.

Osmanlılar döneminde Safeviler ile mücadelede bir sınır bölgesi olan Kerkük-Dakuk bölgesi her iki taraf içinde çok önem arz etmiştir. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kanuni döneminde bölge ele geçirildikten sonra Türkmenlerin buraya göçleri daha da yoğunlaştı. Fakat Kanuni zamanında yapılan tahrir çalışmaları bölgenin zaten yoğun bir Türkmen nüfusuna sahip olduğunu göstermiştir. Bu anlamdaki bilgilere 1548 yılında Kanuni Devrinde kayda geçirilen ve şu an Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde bulunan 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defterinden ulaşmak mümkündür.

111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri içerik olarak incelendiğinde defterde münhasır olarak iki ayrı şehrin ismi ayrı ayrı telaffuz edildiği görülmektedir. Dakuk'tan ayrıca bahsedilmesi buranın mezkûr tarihlerde Kerkük kadar önemli bir yaşam merkezi olduğu fikrini vermektedir. Bu nedenle Dakuk'a ait nüfus bilgilerine net bir şekilde ulaşılır.

Defterde; Dakuk merkez olarak 248 hane Müslüman kayda geçirilirken Gayrimüslim hane 18 olarak belirlenmiştir. Ayrıca klasik tahrir kayıtlarından farklı olarak etnik kökene de dair bilgiler içeren 111 Numaralı defter, Dakuk'ta 2 Arap ve 3 Kürt'ün yaşadığı bilgisini de vermiştir. Defterde verilen şahıs adlarının ekseriyetle Türkçe olması Dakuk'un bir Türkmen yerleşim alanı olduğunu göstermektedir.

Dakuk'un etnik dağılımı hakkında bir diğer kaynağımız 1894 tarihinde yazılan Musul Salnamesidir. Adı geçen salnamede Dakuk'ta bulunan yapıların sayılarına bakıldığında ve 1548 yılındaki tahrirle karşılaştırıldığında kasabanın önemi iyice azalmıştır (Saatçi, 2009: 174). Bununla beraber Salnamede Dakuk'un etnik yapısına ait verilen bilgiler buranın hala bir Türkmen yurdu olma özelliğini koruduğunu göstermektedir. Salnamede Dakuk'ta toplam 200 hane ve 1000 erkek ve kadın nüfusun olduğu bilgisi verilirken, Kasaba merkezi ile civarındaki beş altı köyün halkının Türk olduğu geriye kalanın ise Arap ve Kürtlerden meydana geldiği belirtilmektedir (Musul Salnamesi, 1894: 306).

Uzun bir dönem Osmanlı Devleti egemenliğinde kalan Dakuk, Birinci Dünya Savaşından sonra İngilizlerin nüfuzu altına girdi. İngiltere; Musul, Bağdat ve Basra eyaletlerinden müteşekkil bir arazide yeni bir devlet yapılanmasına gitti. Kurulan yeni devletin ismi de Irak olarak belirlendi. Dakuk'un da içinde yer aldığı Musul bölgesi uzun bir süre İngilizlerin bölgeye gönderdikleri siyasi komiserlerince yönetildi. Bu siyasi komiserlerden biri olan C. J. Edmonds 1919-1925 yılları arasında Irak'ta görevli olduğu sırada Dakuk'a da gelmiştir. Edmonds Dakuk'un sosyal yapısına ait izlenimlerini şu şekilde aktarır:

“Nüfusa gelince, Tewg (Dakuk) çoğunlukla Türkmen Kızılbaşlardan oluşuyordu. Köylerin çoğunda hem Kürtler hem Araplar karışık bir şekilde oturuyordu ve Tewq yakınlarında iki küçük köyde birkaç Türkmen ailesi oturuyordu.”(Edmonds, 1957: 365).

Irak 1932 yılında Milletler Cemiyeti'nde meşruluğunu sağlayıp bağımsız bir ülke olduktan sonra Kerkük-Dakuk bölgesi Kral Gazi döneminde Araplaştırma politikalarıyla yüz yüze kaldı. Kademeli olarak Irak'ın değişik yerlerinden birçok aşiret iskân ettirilerek bölgenin demografisinde değişikliklere gidilmeye çalışıldı. Krallık dönemi Irak yönetimleri hep bu politikayı benimsediler. Cumhuriyet dönemi Irak döneminde ise 1958 yılından sonra Kasım ve çoğunluğu Kürtlerden oluşan Komünistler ise bir Kürt politikası icra ettiler. Kerkük-Dakuk bölgesi kuzeyden gelen Kürt göçmenlerin en önemli yerleşim yerleri oldular. Süreç içinde hem bir Araplaştırma hem de bir Kürtleştirme politikasına maruz kalan Dakuk, demografik anlamda kısmi

bir değişikliğe uğradı. Dakuk, son olarak Baas Partisi (1968-1990) döneminde bu sefer sistematik bir Araplaştırma politikası ile yüz yüze kaldı.

Özellikle Irak dönemi boyunca demografik değişikliklere maruz kalan Dakuk, 1990'lı yıllarda yaklaşık 60.000 olan nüfusuyla ilçe bazında Irak'ın en büyük ilçelerinden biridir. 2000'li yıllarda bölgede Arap yerleşim merkezleri kurulmuş ve alış veriş merkezlerine bu Araplar yerleştirilmiştir (Demirci, 1990: 7).

Bütün bu Araplaştırma politikalarına rağmen Dakuk halen önemli bir Türkmen kasabasıdır. Nitekim kasabanın mahalle yapısına baktığımızda toplam 6 mahalleden oluştuğu görülür. Bu mahalleler Alhanlı, Aşağı Tekye, Bazar (Pazar), Tepeli, Demirci ve Götürge adları ile bilinir. Dakuk'un Türkmen nüfusunu meydana getiren tayfa ve aile adları ise şu şekildedir: Alhanlılar (Ali Hanlılar), Boyağcılar, Demirci, Kâhyalar, Naccarlar, Safavi Sürücü ve Şihlar (Şeyhler)dir (Saatçi, 2009: 175; Orsam Rapor, 2011: 10-11).

V. Dakuk'un Dini ve Kültürel Yapısı

Dakuk'un siyasi tarihi ve sosyal yapısı incelendiğinde çok eski bir tarih ve kozmopolit bir sosyal yapı ortaya çıkar. Çok çeşitli ırkları ve inançları kendisinde barındıran Dakuk, ana düzlemde başta Türkmenlerin sonra Kürtler ve Arapların var olduğu bir toplumsal yapı arz eder. Çoğunluğu Türkmen olan Dakuk, dini anlamda bu etnisitenin karakteristik özelliklerini yoğun bir şekilde bünyesinde barındırır. Bu bakımdan Dakuk'taki Türkmenlerin dini yapısı incelendiğinde burada var olan dini kültür de kısmen tanınmış olur.

Genel olarak Irak Türkmenlerinin dini yapısı incelendiğinde yaygın olarak Şii ve Sünni mezheplerinin aynı oranda Türkmenlerin inanç dünyasını şekillendirdiği görülür. Fakat Osmanlı son dönemlerinden günümüze kadar başlayan bir göç ile İran'dan gelen Şii Âlimler vasıtasıyla Türkmenler arasında Şiiilik yaygın hale gelmiştir (Orsam, 2011: 11).

Bunun bir sonucu olarak genelde Irak Türkmenleri özelde ise konumuz Dakuk ölçeğinde konu incelendiğinde çok farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Zira Dakuk ve buranın çoğunluğunu oluşturan Türkmenlerin çok eski zamanlardan beri Bektaşî geleneğinden geldikleri tarihi kayıtlardan

anlaşılmaktadır. Yukarıda sosyal yapı ele alınırken Dakuk'taki Türkmenlerin menşei meselesi de ele alınmıştı. Menşei meselesi incelenirken bölgeye gelen Türkmenlerin nereden geldiği konusu birçok ihtimale dayandırılmıştı. Bu ihtimaller incelendiğinde ve var olan dini yapı da tetkik edildiğinde Dakuk'taki Türkmen unsurun Selçuklu-Osmanlı orijinli Bektaşiler ve İran'dan gelen Şii ekolünde bir yapı arz ettiği müşahede edilir. Dakuk'taki Bektaşi Türkmenlerinin⁵ varlığını kendisi de bir Irak Türkmeni olan Haşim Nihat Erbil'in 1921 yılında Dakuk'a yaptığı bir ziyarette edinmiş olduğu şu izlenimlerden anlıyoruz.

"Kerkük-Tavuk yolunu kat'edip de Tavuk'a gelince; yer yer hurma ağaçlarının yükseldiği ve kanalların uzanıp gittiği sokaklarda ayrı boylu, pos bıyıklı, uzun sakallı, vakur adamların karşısında "Yeniçeri" kıyafethanesinin birden canlandığını zanneder; bu insanlar eski Türklere o kadar benziyor! İhtimal bu dini muhalefet onların seciye asaletlerini yaşamakta hayırlı bir amil olmuş. Bana Tavuklular kadar eski Türk hayatını sezdiren hiçbir şey olmadı. Kıyafetlerinde, tavırlarında, söyleyişlerinde ve simalarında öyle asil bir hususiyet var ki muhitin (çevrenin) dayanılmaz tazyikleri altında asla değişmeyen, sarsılmayan kudretinin tesirini ta kalbe kadar nüfuz ettirir" (Kerkük, 2004: 60).

Bektaşilik-Yeniçerilik arasındaki ilişki düşünüldüğünde Dakuk'taki Bektaşi Türkmenlerin tarihlerinin Osmanlıların kuruluşuna kadar götürülebileceği aşikârdır.

Tekke'nin Adı	Bulunduğu İlçe/Vilayet	Bulunduğu İlçe/Nahiye /	Tekke Seyidinin Adı	Faaliyet Durumu
Seyid Hamid Tekkesi	Kerkük	Tazehurmatu Nahiyesi	Seyid Hamid	Açık
Şeyh Muhammed Al-Safevi	Kerkük	Tavuk İlçesi	Seyid Musa	Açık

⁵ Dakuklu bir Bektaşi Türkmen'in giyim-kuşamı için bakınız ek: 4

Tekkesi (Babalar Tekkesi)				
Derviş İbrahim Tekkesi	Kerkük	Tavuk İlçesi	Seyid Ali Cafer	Açık
Dedeler Tekkesi	Kerkük	Tavuk İlçesi	Seyid Mehdi	Açık
Derviş Baba Tekkesi	Kerkük	Tavuk İlçesi	Derviş İbrahim ve Derviş Abdullah	Açık
Ali Samer Safavi Tekkesi	Kerkük	Tavuk İlçesi	Bilinmiyor.	Bilinmiyor

Tarihi kayıtların yanı sıra Bektaşiliğin birer ibadet yeri olan Tekkeler, hem Irak'ta hem de Dakuk'ta Türkmenler nezdinde bu inanışın ne kadar eski bir kültür olduğunu ortaya koymaktadır. Bu gün itibari ile Irak genelinde 35 Bektaşî Tekkesi vardır. Bu Tekkelerin 8'i Şebek, 6'sı Kakai tekkesidir. Geri kalan tekkelerin hepsi Türkmenlere aittir. Bu tekkelerden Dakuk'ta yer alan tekkeler aşağıda tabloda gösterilmiştir. (Orsam, 2011: 10).

Dakuk'ta Bulunan Bektaşî Tekkeler

Yukarıda da görüldüğü gibi bölge Türkmenleri geçmişleri itibari ile Bektaşî olmalarına rağmen Şii Ulemanın etkisinde kalmışlardır. Son dönemlerde geleneklerinden farklı olarak Şii mezhebinden etkilenerek Şiiler gibi camiye gidip namaz kılmaya başlamışlardır. Namazda Şii fıkının uygulandığı görülür (Mahdı, 2015: 95).

Bölgede kapsamlı araştırmalar yapan Orsam, Dakuk'ta bir dizi ropertaj yapma fırsatını da bulmuştur. Ropertaj yapılanlardan biri de Dakuk'ta oturan ve aslen Kerküklü olup burada devlet dairesinde memur olan Faysal Gazi'dir. Faysal Gazi Dakuk'taki Bektaşîlerden şu şekilde bilgiler vermiştir.

"Kerkük'ün merkezinde Bektaşîlerin sayıları çok azdır. Genellikle Kerkük'ün kasabalarında yaşamaktadır. Öncelikle Tazehurmatu'daki Seyit Hamit Tekkesinden başlayalım. Öncelikle her Bektaşî'nin tekkesi olması

zorundadır. Seyit Hamit'in ataları da orada gömülmüştür. Tazehurmatu ve Beşir köyündeki Bektaşiler Seyit Hamit'e tabidir. Hastası olan oraya müracaat eder. Tavuk'ta bizim 5 tekkemiz var. Babalar Tekkesi, Seyit Cafer Tekkesi, Seyit Ali Tekkesi, Seyit Muhammed Tekkesi. Bu tekkeler Saddam zamanında zayıf düştüler ama şu anda insanlar eski inançlarına geri dönüyorlar. Tekkelerini tamir ettiler, zikir ve münasebetler var. Önceden korku vardı. Türkmenler bir yere kıpırdayamazdı. Tuzhurmatu'da 3 tekke vardır. Seyit Kalender Tekkesi, Tuzhurmatu'nun en büyük tekkesidir. Ayrıca Seyit Hüseyin ve Seyit Hazım Tekkeleri de bulunmaktadır. Buralarda zikirler Türkçedir. Bu tekkeler terk edilmişti, ancak yavaş yavaş dönüşler başladı." (Orsam, 2011: 34).

Çoğunluğunu Türkmenlerin meydana getirdiği Bektaşilik, mezhepsel bir yapılanma olarak kendi içinde de farklı yapıları da barındırmaktadır. Nitekim bölgede Bektaşi Kakailer de mevcuttur. Kakailik, İran'dan bölgeye göç eden sufiler vasıtasıyla Irak'a girmiştir. Sufi bir tarikat özelliğine sahip Kakailik Irak'ta daha çok Kürtler ve Türkmenler arasında görülmektedir. Bununla beraber müntesipleri arasında az da olsa Araplar da bulunmaktadır. Kerkük, Kakailerin en fazla olduğu bölgedir. Kakai önderlerin çoğu Kerkük'te bulunmaktadır. Bununla beraber nüfusları 20 bin civarında olup, Kerkük Merkezinde, Tavuk ilçesinde ve bağlı köylerde yoğun olarak yaşamaktadırlar (Orsam, 2011: 17).

Sunni-Şii ve Bektaşi-Kakai bağlamında mozaik bir inanç dünyasına sahip Dakuk halkı (Türkmenler, Kürtler ve Araplar) uzun yıllardan beri kendilerine has dini yaşantıları ile din-kültür sentezi bakımından dikkat çekici ayrı bir yaşantıya sahiptirler. Bu mozaik yapı bölgenin asli unsurları olan Türkmenlerin bütün bir yaşam kültürünü derinden etkilemiştir.

Dakuk'ta Türkmenler, inanışları ve bu inanışlarının şekillendirdiği yaşantıları ile çok ayrı özellikler göstermektedirler. Bektaşi Türkmenler Dakuk'ta bulunan özel bir takım mekânlara ayrı bir hususiyet göstermektedirler. İmam Zeynel Abidin makamı⁶ bu mekânlar arasında çok önemli bir yere sahiptir. İmam Zeynel Abidin makamı yine bu isimle bilinen bir köy olup Dakuk'un iki kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Burada İmam

---

⁶ İmam Zeynel Abidin Makamı için bakınız ek: 6

Hüseyin'in oğlu Zeynelabidin'e ait bir yatır olduğuna inanılır. Fakat adı geçen şahsın türbesi Medine'nin Baki mezarlığındadır. Kimileri ise yatırın Ehl-i Bey'tin torunlarından birine ait olduğu iddia eder. Bu iddia kısmen daha doğru olarak görülmektedir. Yatırın tam olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemekle beraber konu hakkında çok meşhur bir rivayet anlatıla gelir (Mahdı, 2015: 181).

Bu rivayete göre Osmanlı Padişahı 4. Murat Bağdat seferi sırasında askerleri ile beraber Dakuk'ta konaklamıştır. Kendilerinin düşman tarafından fark edilmemesi için gece boyu ışıklandırılmayı yasaklamıştır. Bu yasağa uyulup uyulmadığını kontrol etmek için etrafı kolaçan ederken biraz uzakta bir ışığın yandığını görmüş ve yaverleri ile ışığı takip etmiştir. Takip sonucunda kendisi ve yaverleri bir derenin kenarına gelmişlerdir. Burada yaşlı bir dervişin bir mezar başında oturduğunu görmüş fakat her ne hikmetse ışığın kaybolduğunu fark etmişlerdir. Bunun üzerine 4. Murat Dervişe “ Derviş burada yanan bir ışık vardı nereye gitti?” diye sorunca Derviş “burada ışık yok ben böyle bir şeye hiç rastlamadım.” diye cevap vermiştir. Padişah birkaç defa aynı soruyu sormasına rağmen dervişin cevabı değişmemiştir. Derviş bir süre sonra kalkıp gitmek isterken Padişah bu sefer, “bu yatır kimin yatırır?” diye sorunca Derviş, bur yatır İmam Zeynel Abidin'in yatırır diye cevap vermiştir. Böylece Padişah ışığın bu yatırdan yükselen bir nur olduğunu anlamış bunun üzerine Bağdat'ı fethedince bu yatırın üzerine bir yüksek kubbe yaptırmaya karar vermiştir. (Dakuklu, 1964: 31).

Bu mekân halk tarafından çeşitli dilekler için ziyaret edilir. Recep ayının 26 ve 27. Gününde ziyaret mevsimi başlar. Şaban ayının ikinci gününe kadar devam eden ziyaret süresince Irak'ın her tarafından bu köye ziyaretçi akını başlar. İnanca göre ziyaret mevsiminde gökten nur indiğine, kör gözlerin açıldığına inanılır. Bu yüzden yerliler bu aya Nur Ayı der. Irak'ın birçok şehirden körler buraya getirilir ve her yıl on beşe yakın gözün açıldığı da söylenir. Ayrıca çocukları bu günlerde doğanlar erkeklere Nuri kızlara ise Nuriye ismini verirler. Dileklerin kabul olmasını isteyenler yatırın duvarlarına madeni para yapıştırırlar, para duvara yapıştığına dileğin gerçekleşeceğine inanılır. Birde hamile kalamayan kadınlar hamile kalmak için bu yatıra gelirler (Murad, 2009: 164, 227, 540).

Dakuk'ta Zeynel Abidin gibi bir diğerk mekân da Yel İmamı'dır.⁷ Yel İmamı Kerkük'ü Bağdat'a bağlayan ana yolun üzerinde bulunmaktadır. Yapılan araştırmalara göre burada yatan zat Seyid Hadi'dir. Bu zat İmam Musa el-Kazım'ın soyundan gelmektedir. Yatırın içindeki şecere onun H. 282 yılında vefat ettiği bilgisini verir. Bu yer Bektaşî ve Şii Türkmenlerin uğrak yeridir. Özellikle bahar mevsiminde ziyaret edilir, dualar okunarak dilekler dilenir. Yel İmamı çocuğu olmayanların, çocuğu yürüyemeyenlerin, psikolojik hastaların, zihinsel engellilerin ve önemli bir sınavın arifesinde başarı bekleyenlerin ziyaret ettiği bir yerdir (Murad, 2009: 235; Mahdı, 2015: 185).

Dakuk'un yukarıda anlatmaya çalıştığımız dini yapısındaki çeşitliliği onun kültürel yapısına da etki etmiştir. Dakuk, bir tasavvuf geleneği olan tekke musikisinin icra edildiği yerlerden biridir. Son yıllara kadar kalabalık bir ziyaretçi kitlesine sahip olan Dede Cafer ve Aşağı Tekke adlı tekkelerde nefes ve ilahi tatbik edilirdi. Tekke musikisinden ayrı olarak Dakuk halk müziği, gelenek ve görenek, el sanatları, halk edebiyatı gibi kültür ve folklor malzemeleri bakımından zengindir. Dakuk, Irak Türkmenleri'nin kültürel ve folklorik alanlarında kendine has bir yapıya sahiptir (Saatçi, 2009: 176).

Zengin bir kültür bölgesi olan Dakuk'ta okuma-yazma oranı çok yüksektir. Bu bakımdan Dakuk'tan pek çok şair, araştırmacı ve bilim adamı çıkmıştır. Bunlardan en önemlileri şunlardır: Molla Abdülkerim (1183-1963), Reşit Halife Ahmet (1883-1932), Albay Asker Mahmut (1914-1998), Reşit Ali Dakuklu (1918-1975), Mehmet İskender (Sanatçı), Prof. Dr. Hüseyin Ali Dakuklu (1922-2005), Hayrullah Kazım Dakuklu (1928-1981), Mehmet Hurşit Dakuklu (1932-2011), Doç. Dr. Fazıl Demirci (1944-1996), Dr. İbrahim Dakuklu (Araştırmacı Yazar), Hüseyin Demirci (Temel Abbas, tiyatrocu), Kemal Mustafa Dakuklu (Şair), Hazım Şükür Dakuklu (Şair), Ali Yağmuoğlu (Şair). (Saatçi, 2009: 175; <https://www.turkcebilgi.com/dakuk>).

VI. Dakuk'un İktisadi Yapısı

Tarım ve ticaret Dakuk'ta çok eski zamanlardan beri yapıla gelen birer ekonomik uğraşlardır. Yukarıda sosyal yapı bölümünde incelediğimiz 111

⁷ Yel İmamı için bakınız ek: 7

numaralı Kerkük Livası defterinden bu durum daha iyi anlaşılacaktır. 1548 yılında yapılan tahrir ait bilgilerden Üzüm, buğday, arpa, pamuk kozası, susam, bakla, soğan, sebze ve darı yetiştirildiğini öğrenmekteyiz (Özkılıç, 2003: 26). Dakuk'un ziraata dayalı ekonomik yapısı 1894 yılında yazılan Musul Salnamesinde de tasvir edilmiştir. Adı geçen salname Dakuk'tan şu şekilde bahseder:

“Yer yer görülen hurma ağaçları kasabanın manzarasını güzelleştirmektedir... Dakuk nahiyesi 33 köyden oluşmaktadır. Kasaba ve civarında birçok çay ve yanı başında meşhur Dakuk Çayı olduğundan, arazisi verimli ve mahsulü boldur”(Musul Salnamesi, 1894: 306).

Tarımın yanı sıra Dakuk, ticari faaliyetlerde de gelişmiş bir yerdi. Aynı kaynaklardan ticaret ve onun kurumsal yapılarını da okuma imkânımız vardır. Bu anlamda 111 numaralı defterden 1548 yılına ait bilgilerden Dakuk'ta 2 hallaç, 1 ayakkabıcı, 5 terzi, 1 çırpıcı, 1 marangoz, 1 kazancı, 2 bıçakçı, 1 demirci olarak esnaf bilgileri görülmektedir (Özkılıç, 2003: 26). 1894 yılındaki salnamede ise ticari hayatın daha somut verilerine rastlamaktayız. Salnameden kasabada 40 dükkân, 2 han, 2 fırın, 1 boyahane, 2 kahvehane, 4 değirmen bilgisine ulaşılmaktadır (Musul Salnamesi, 1894: 306). Sözüünü ettiğimiz 111 numaralı tahrir defteri Dakuk'un iktisadi yapısında vakıf müessesinin de var olduğu anlaşılacaktır. Bu vakıflar aşağıda gösterilmektedir (Galip, 2017: 507-508).

Dakuk'ta Bulunan Vakıflar (1548)

	Vakıf	Gelir
1	Hazret-i Hızır Nebi Makamı Vakfı	1.000 Akçe
2	Şeyh Kavvas Zaviyesi Vakfı	978 Akçe
3	Şeyh Hacı Zaviyesi Vakfı	784 Akçe
4	İmam Muhammed Seydi Battah Zaviyesi Vakfı	3374 Akçe
5	Salbartu Zaviyesi Vakfı	2820 Akçe

6	İmam Zeynül-Abidin Mezarı Vakfı	10. 243 Akçe
---	---------------------------------	--------------

Irak Devleti döneminde Iraklı yöneticilerin uygulamış olduğu siyaset özellikle de Kerkük şehrine yönelik icraatlar buranın bir ilçesi olan Dakuk'u da siyasi kültürel ve ekonomik alanlarda olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat Irak Devleti döneminin ilk zamanlarına ait değerlendirmelerde Kerkük gibi Dakuk'ta da iktisadi hayatın hala büyük çoğunluğunda Türkmenlerin aktif olduğu ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak Irak Türkmenlerinin iktisadi yapısını anlatan Haşim Nahit Erbil, 1925'li yıllarda yapmış olduğu aşağıdaki tespitleri Dakuk'un da iktisadi yapısına ışık tutmaktadır. Bu tespitleri Haşim Nahit Erbil şu şekilde ifade etmektedir.

“Irak Türklerinin iktisadiyatı ehemmiyetle nazar-ı itibara alınmak lazım gelir, bir haldedir. Bir kere yerli Türkler, arazinin koyun beslemesine olan müsaadesinden azami surette istifade ederler. Zengin Türker'in birçok sürüleri vardır ki, bunları Arap veya Kürt çobanların idaresine tevdi etmekle bundan istifade etmesini bilirler. Çiftçilik hususunda Irak Türkleri diğer ahaliye nispeten birinci derecedendir. Bir kere şehirler civarındaki arazi kâmilen Türklerin elindedir. Türk zenginlerinin şehirlerden ve kasabalardan uzakta birçok köyleri vardır. Buralardaki araziyi “Paycı” sıfatıyla Kürtler ve Araplara ektirirler. Şehir ve kasabaların dâhilindeki bütün emlak ve akar Türklerindir... Saatçilik, demircilik, dülger, dokumacılık, terzilik, saraçlık, kunduracılık, mahalli sanatlarla sebzevanlık (manavlık), kasaplık, bakkallık ve manifatura eşya satışı ekseriyetle Türklerin elindedir. Manifatura gibi Avrupa'dan gelen eşyanın şehirlere ithali Türker'in eliyle vaki olduğu gibi buğday, arpa kitre, mazı, yün, tiftik, bal, peynir gibi dâhili eşya dahi Türklerin eliyle harice sevk olunur.” (Kerkük, 2004: 124).

Görüldüğü gibi Türkmenler Irak'ta çoğunlukta olduğu bölgelerde iktisadi teşebbüslerin her alanında söz sahibi idiler. Fakat zaman içinde başa geçen Arap milliyetçisi yöneticiler, Türkmenlerin çoğunlukta olduğu başta Kerkük ve ona bağlı Dakuk'ta Türkmenlerin iktisadi yapılarını bozmaya

başladılar. Özellikle Baas Partisi döneminde sistemli olarak bölgenin demografisine yönelik Araplaştırma faaliyetleri Dakuk' ta da uygulanmıştır. Kerkük'e bağlı bir ilçe olan Tuzhurmatu ilçesini de kendi bünyesinde barındırıyordu. Fakat Baas Partisi politikaları nedeniyle bu ilçe 1974 yılında Saddam'ın doğum yeri olan Selahattin'e (Tikrit) bağlandı. Dakuk ise Tuzhurmatu'dan ayrılarak Kerkük'e bağlandı. Böylece Irak Türkmenlerinin yoğun olarak yaşadığı Dakuk ve Tuzhurmatu birbirinden ayrıldı. Zira bundan amaç Türkmenler arasında siyasi ve kültürel bağları koparmaktı. Böyle de oldu. Ama ayrılık sadece siyasi ve kültürel anlamda gerçekleşmedi. İktisadi anlamda da bir kayıp meydana getirdi. Bu zamana kadar zengin petrol ve tuz madenlerinin gelirlerine sahip olan Dakuk, Tuzhurmatu'dan ayrılmasıyla bu ekonomik potansiyellerinden de mahrum kaldı (Hürmüzlü, 2006: 172).

Bu gelişmelerin üstüne bir de bölgeye dışarıdan getirilen Arap göçmenlere ticari faaliyetlerde her türlü destek verilmesi Dakuk'ta bir Arap tekeli oluşturdu. Kredi imkânları ile desteklenen Araplar iş yerlerini büyütürken bölgenin yerli unsurları olan Türkmenler sahibi oldukları dükkân ve taşınmazları ucuz bir fiyata satmaya mecbur bırakıldı.

Bütün bu sindirme politikalarına rağmen Dakuk, geçmişte olduğu gibi bugün de hala bölgenin önemli tarım ve ticaret merkezlerinden biridir. Halkının çoğu tarım ve ticaret ile uğraşır. Sağmal hayvan beslenir ve yazın Dakuk Çayı kıyısında ve bostanlarda kavun karpuz ekilir. Ayrıca dokumacılık ve dülgercilik işleri de yaygındır. Burada çiftçilere ait olan Çuğban ve Toğay adı verilen bölgelerde tarım ile uğraşılır. Bunun yanı sıra eğitime önem verdiğini gördüğümüz halk başta öğretmenlik olmak üzere devlet memurluğu işlerinde de çalışmaktadır (Saatçi, 2009: 175).

Dakuk'un kaliteli kil toprak yapısı çömlekçilik faaliyetlerini de imkân sağlamaktadır. Bölgenin en önemli çömlekçi atölyeleri Dakuk merkez olmak üzere Kerkük'te bulunmaktadır. Bu atölyelerden Dakuk'ta bulunan çömlekçi atölyesi Cemal Zeyn Abidin Ustanın Atölyesidir⁸. Diğer iki atölye ise Kerkük'tedir. Bu atölyeler Kenan Talip Ustanın Atölyesi ve Haydar Kemal Zeyn Abidin Üstanın Atölyesidir. Dakuk'ta bulunan bölgenin en kaliteli kili bu

---

⁸ Cemal Zeyn Abidin Ustanın Atölyesi için bakınız ek: 8

atölyelerde işlenmektedir. Dakuk kili hem Üniversite destekli sanatsal faaliyetlerde hem de turizm kapsamında bir ticari kalem olarak çömllekçilik mesleğinde kullanılmaktadır. Dakuk kili Dakuk'tan Kerkük'e ihraç edilmesi hasebiyle ticari bir canlılığı da sağlamaktadır (Alsalihi, 2018: 23-35).

Sonuç

Dakuk eski çağlardan günümüze kadar bir yerleşim birimi olarak önemini korumuştur. Mezopotamya bölgesinin istilaya uygun bir yer olması buranın bir şehri olarak Dakuk'u da etkilemiş ve Dakuk sık sık çatışan güçler tarafından ele geçirilmiştir. Tabi bu durum onun stratejik konumundan da kaynaklanmıştır. Dakuk'un bu stratejik durumu Bağdat gibi önemli bir şehrin kuzey tarafında bir kapı işlevi görmesinden gelir. Dakuk, Bağdat'a hâkim olmak isteyen her güç için ilk önce ele geçirmesi gereken bir coğrafi bölge olmuştur. Bu hususiyeti onu hem bir askeri üs hem de önemli bir lojistik yer haline getirmiştir. Bu durum kendisine hem bir avantaj sağlamış hem de kötü sonuçları ile de bir dezavantaj yaratmıştır. Nitekim bölgeye gelen Moğollar, Timurular gibi istilacı güçler Dakuk'u yıpratmıştır. Özellikle de Timur'un 1393-1401 tarihlerindeki iki saldırısı, antik bir şehir olması hasebiyle derin bir kültürü barındıran Dakuk şehrini telafisi mümkün olmayan bir surette geriye götürmüş ve Dakuk bu iki saldırıdan sonra şehir hususiyetini kaybederek daha küçük bir yerleşim birimine, kasabaya dönüşmüştür. Bu olay Dakuk'un tarihi kaderinde önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Artık bir kasaba birimi olan Dakuk onun sevdalısı Türkmenleri yine de buradan vazgeçirmemiştir. O, artık küçük bir yerleşim yeri olsa da Türkmenler devamlı göçlerle onu ikame etmiş ve bir Türkmen yurdu olma özelliğini korumuştur. Türkmenler de bu zor ama cazibeli yerde birçok defa zor durumda kalmışlardır. Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem coğrafyalarının kesişim yeri olan Dakuk ve asli sakinleri olan Türkmenler, Osmanlı-Safevi çekişmesinde daima odak noktası olmuşlardır. Bu durum Dakuk'u Osmanlı Devleti'nin bir istinad noktası haline getirmiş, hem lojistik hem de demografik olarak Osmanlı Devleti tarafından desteklenmesini sağlamıştır.

Eski zamanlarda Bağdat'a açılan bir kapı iken, modern zamanlarda yani 20. Yüzyılın ilk zamanlarında ise Dakuk; bir petrol denizi üzerinde yüzen

Kerkük için bir kapı olmuştur. Zengin petrol rezervleri ile Kerkük, İngilizler için vazgeçilemez bir konu olmuş ve Birinci Dünya Savaşından sonra bölge İngilizler hâkimiyetine geçmiştir. Fakat modern zamanların bir gereği olan manda rejimi yapay bir Irak Devlet'ini ortaya çıkarmış, İngilizler bu devlet üzerinden bölgedeki menfaatlerini uzun bir dönem korumuşlardır. Başa geçen İngiliz güdümündeki Irak yöneticileri Araplaştırma politikaları ile başta Kerkük olmak üzere onun kapsı olan Dakuk'ta da bir nüfuz siyaseti uygulamışlardır. Arap yerleşimcilerin göçleri ile Kerkük ve Dakuk'un demografik yapısı değiştirilmeye çalışılmıştır. Fakat Dakuk ve onun asli unsurları olan Türkmenler kendine has özellikleri ile bu politikalara karşı derin kültürleri ile direnmişlerdir. Haşim Nahit Erbil'in *"Bana Tavuklular kadar eski Türk hayatını sezdiren hiçbir şey olmadı. Kıyafetlerinde, tavırlarında, söyleyişlerinde ve simalarında öyle asil bir hususiyet var ki muhitin dayanılmaz taşıyıkları altında asla değişmeyen, sarsılmayan kudretinin..."* ifadesinde de görüldüğü gibi Türkmenler değişmeden sarsılmadan Iraklı yöneticilerin yok etme siyasetine karşı koymuşlardır.

Değişmeden sarsılmadan ayakta kalan Türkmenler Dakuk'un sosyal, dini ve iktisadi hayatında edilgen değil etken bir unsur oldular. Sosyal yapıda demografik anlamda Dakuk'un Türkmen kimliği diğer yerleşimciler olan Kürtler ve Araplara göre daha baskın bir hususiyet arz etmiştir. Bu durum Dakuk'un dini yaşamında da etkisini hissedilir bir şekilde göstermektedir. Sunni ya da Şii olsun Türkmenler derin Bektaşî gelenekleri ve yaşamları ile Dakuk'un kozmopolit inanç ve kültür yaşamını şekillendiren temel etkidir. Bu Bektaşî gelenek, onların diğer Türkmen bölgelerden ayırt edici bir özelliği olarak da bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İktisadi hayatta Dakuk, yaşam kültüründe su kenarlarını tercih eden Türkmenler açısından elverişli bir durum arz etmiştir. Dakuk Nehri tarım için Türkmenlere uygun bir ortam sunarak onların iktisadi yapılarını şekillendirmiştir. Böylece Türkmenler Dakuk'ta toprak sahipleri olarak tarım sektöründe zengin bir zümre olmuşlardır. Türkmenler tarımda olduğu gibi Dakuk'un ticaret yaşamında da sermaye sahibi olarak tüm ticari teşebbüslerde etkin bir aktör olmuşlardır. Ticarete ithal ürünlerin yerelde tedarikini sağladıkları gibi ihraç ürünlerin de üreticisi olarak Dakuk'un en etkili tüccarları olmuşlardır.

Kaynakça

Abdullah, Trabit A. J. (2003), *A Short History Of Iraq From 636 to The Present*, Person: Great Britain.

Allavi, Ali (2016), *Irak Kralı I. Faysal*, (Çev. Hakan Abacı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay.: İstanbul (2014).

Alsalihi Dana Salahaldin Shareef (2018), *Kerkük-Dakuk Kasabası Çömleği Kilinin Sanatsal Seramikte Kullanımı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Seramik Ana Sanat Dalı Seramik Sanat Dalı, Konya.

Altungök, Ahmet, Ön Asya ve Ortadoğu'daki Türkmen Varlığının Tarihi Kökenleri, Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak, İran, Suriye) Sempozyumu 8-10 Mayıs 2014-Bilecik, (Ed. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır-Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altungök), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2016, s. 33-45.

Ateş, Abdurrahman (2001), *Anıkarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı İran Mücadeleleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Bakır Abdulhalik, Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaşmasını Kolaylaştıran Faktörler, *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, (08-10 Mayıs 2014- Bilecik 2016), (ed: Prof. Dr. Abdulhalik Bakır-Doç. Dr. Ahmet Altungök), İstanbul, s. 19-40.

Bakır, Abdulhalik, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı: 1, Elazığ, 2009, s. 27-76.

Bayatlı, Necdet Yaşar, Irak'ta Kakailik ve Bir Kakai Türkmen Şairi Hicri Dede Volume 3 Issue 12 *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, Summer 2010, s.70-80

Cezar, Mustafa (2011), *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli Haritalı II. cilt.*, Türk Tarih Kurumu Yay.: Ankara.

Dakuklu, Muhammed, “Köylerimizi Tanıyalım; İmam Zeynelabidin Köyü”. *Kardaşlık Dergisi*, 1964, Y. 2, Bağdat, S. 2, s. 42- 43.

Deliceoğlu Sabriye, (2006), *Kuzey Irak'taki Etnik Ve Dinî Gruplar ve Bölge Politikalarındaki Etkileri*, İstanbul.

Demirci, Fazıl (1991), *Irak Türklerinin Dünü - Bugünü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Demirci, Fazıl, “Irak Türklerinin Bugünkü Yerleşim Yerleri”, *Kerkük* 1990, Yıl 1 Sayı 1, Ekim, ss.4-8.

Doğan, Soner, “Irak Türkmenleri”, *Araştırma* 68, İNSAMER, Haziran 2018, s.1-27.

Duman Bilgay, *Irak'ta Bir Kimlik Arayışı: Bektaşiler, Ortadoğu Analiz*, Kasım 2011, Cilt:3-Sayı: 35 s. 61-67.

Edmonds, C. J. (2003), *Kürtler, Türkler ve Araplar, Kuzey Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*, (Çev. Serdar Sengül, Serap Rüken Şengül), İstanbul: Avesta Yayınları, (1957)

Eroğlu, Cengiz vd (2012), *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil. Ankara: Orsam Yay.

Ertuğrul, Ümit (2006), *Irak Türkleri ve Türkiye*, Kerkük Vakfı Yayınları: İstanbul.

et-Talib İmaduddin Halil (1999), “Irak” *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, (cilt 19, s. 87-91) İstanbul.

Galip İnan, Sertuğ, 111 Nolu Kerkük Livası Mufassal Defterine Göre Kerkük Sancağındaki Vakıflar, *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, 2017, s. 505-510

Gökbilgin, M. Tayyip (1957). “Arz Ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı”, *Belleten*, C: 21, S. 83, ss. 449-482.

Gündüz, Ahmet (2002), “Kerkük”, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*. (C. 25. ss. 290-292) Türk Diyanet Vakfı: İstanbul.

Güzel, Uğur (2005), *Saddam Hüseyin*, Emre Yayınları: İstanbul

Hazelton, Fran, “Iraq to 1963.”, Cadrı (Ed.); Saddam’s Iraq Revolutionor Reaction, 3. Baskı, Zed Books: London 1986, ss.1-27

Hilmi ÖZKAN, Selim, Telafer’in Stratejik Önemi ve Türkmenler, Avrasya Etüdleri,2009, 36/2 s.137-155.

Hürmüzlü, Habib (2017) Irak’ta Türkçe Eğitimin Tarihçesi ve Hukuki Boyutu, Orsam, <https://orsam.org.tr/tr/irak-ta-turkce-egitimin-tarihcesi-ve-hukuki-boyutu/>

Hürmüzlü, Habib, “Irak’ta Nüfus Sayımı ve Kerkük Şehrine Etkileri” *Ortadoğu Analiz*, 2010, Cilt:2, Sayı:21, ss. 49-51

İbnu'l-Fuvatî (2003), *Havâdisu'l-Câmia*, (Tahkik: Muhdî en-Necm), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.

İbnü'l Esir, (1987) el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi, XI, (çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları: İstanbul.

Kalkan, Yılmaz (1991), *Bir Ortadoğu Gerçeği Irak ve Saddam Hüseyin*, Beyan Yay.: İstanbul.

Kayalan, Ferruh (2018), *Kerkük Şebri ve Türkmenler (Türkmenlerin Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1921-1990)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.

Kaymaz, İhsan Şerif (2014), *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yay.: İstanbul.

Kerkük İzzetin (2004) Haşim Nahit Erbil, *Irak Türkleri*, Kerkük Vakfı, İstanbul, Özener Matbaası

Koçsoy, Şevket (1991), *Irak Türkleri ve Türk Irak İlişkileri (1932-1963)*, Boğaziçi Yayınları: İstanbul.

Komisyon, (1999), Irak Türkleri, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (19. Cilt, 19, s.99-103) İstanbul.

Küçükvatan Mahir, “Soğuk Savaşın Türk Dış Politikasına Etkileri ve 1957 Türkiye-Suriye Bunalımı”, ÇITTAD, X/23 , (2011/Güz), s.s.73-91

Küpeli, Özer, “Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *Uluslar Arası Tarih Araştırmalar Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı*,2010, ss.227-244

Mahdı, Sarmad Ali Mahdi (2015), *Anadolu Türk Aleviliği Bağlamında Irak Türkmenlerinde Alevilik*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacattepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilimdalı Türk Halkbilimi Bilim Dalı, Ankara

Marufoğlu, Sinan (1998), *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık: İstanbul.

Matrâkçî, Nasûhüs-Silâhi (1976), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*. (Haz. Hüseyin G.Yurdaydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (?)

Mazin Hasan (2007), *Dünden Bu Güne Irak Türkmenleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Ankara.

Murad, Najdat Yashar Murad (2009), *Irak Türkmenlerinin Halk İnançları ve Bu İnançlar Etrafında Oluşan Halk Edebiyatı Unsurlarının İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı.

Nakip, Mahir (2007), *Kerkük'ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi: İstanbul.

Orsam (2011) *Irak'ta Bektaşilik (Türkmenler-Şebekler-Kakailer)* Orsam Rapor No: 88 Orsam-Ortadoğu Türkmenleri Rapor No: 17, Kasım.

Orsam (2011), Irak'ta Türkmen Varlığı, Rapor No: 33, Mart.

Öğün Bezer, Gülay (2012). Ukayliler, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 42, s. 59-61) İstanbul.

Öngül, Ali (1994). Ebü's-Serâyâ Eş-Şeybânî, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 10, s. 342-343) İstanbul.

Özaydın, Abdülkerim (1991). Annaziler, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 3, s.215-216) İstanbul

Özaydın, Abdülkerim (2004) Mes‘üd B. Mevdûd, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt: 29 s. 347-349) İstanbul

Pamukçu, Ekrem, “Kerkük Tarihi”, *Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, Güz 2001 /19, s.1-10

Polk, William R. (2005), *Irak'ı Anlamak*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Ntv Yayınları (2007): İstanbul.

Saatçi, Suphi (1996), *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul Araştırma Merkezi Yayınları: İstanbul.

Saatçi, Suphi (2003), *Geçmişten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yay.: İstanbul.

Saatçi, Suphi (2009), *Irak Türkmen Boyları, Oymaklar ve Yerleşme Bölgeleri*, Kerkük Vakfı 2. Basım, Ötüken Neşriyat: İstanbul.

Said, Ammar M. (2012), *Krallık Sonrası Dönemde Irak Türkmenlerinin Durumu (1958-2003)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sait, Cemal Abdullah (2001), *Kerkük Rehberi*, Irak Türkmen Cephesi Kültür Müdürlüğü Yay. Seri 9. Erbil.

Salık Nuri, “Suriye Tarihinin Dönüm Noktası: 8 Mart 1963 Darbesi”, Eylül-Ekim 2016 Cilt: 8 Sayı: 76 Orsam: s.26-27.

Samancı, Aziz Kadir (1999), *El Tarih El Siyasi li Turkuman El Irak*, B1, Daru'l-Saki: Londra.

Sharif, Usama A. (2012), *Krallık Döneminde Irak Türkmenlerinin Siyasal Etkinlikleri (1921-1958)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sümer, Faruk (1992), “Bayat” *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 5, s.218-219), İstanbul.

Şahin Serdar, Kartın Cengiz, “İngiliz Seyyahlar Maunsell, Harris ve Sykes’in Gözlemlerinde İran Irak ve Türkiye”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, s.305-328.

Şimşir, Bilal N. (2004), *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi: Ankara

Taneri Aydın (1993). Celâleddin Hârizmşah, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 7, s. 248-250) İstanbul

Turan, Ömer “Irak’ın Milletler Cemiyetine Girerken Yayınladığı Deklarasyonda ve Anayasalarda Türk ve Diğer Azınlıkların Hakları”, *Avrasya Dosyası*, 1996, s. 31-36

Uluçam, Abdüsselâm (1985) Irak’taki Mukarnas Kubbeli Selçuklu Türbeleri Hakkında, *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*,

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2003), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. 5. Baskı. Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1998), *Osmanlı Tarihi*, 4. Cilt, 1. Bölüm 4. Baskı, Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

Yakuboğlu, Enver (1976), *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları: İstanbul

Yeşilyurt Zemzem “Erbilde Bir Türk Beyi: Muzafferüddin Kökböri” Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu, 2016, s. 744-762.

Yezdi, Şerefüddin Ali (2013), *Emîr Timur (Zafernâme)*, (Çeviren: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.

Yıldız, Hakkı Arif (1959), *Irak*, Güler Basımevi: İstanbul.

Yılmaz, Durmuş (2003), *Musul Meselesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yayınları: Konya.

Zabit, Şakir Sabir (1960), *Mucez Tarihü't-Türkman fi'l Irak*, Maarif Matbaası: Bağdat.

<https://www.turkcebilgi.com/dakuk>

<https://www.google.com/maps/place/Dakuk,+Irak/@35.2148324,43.7915676,9z/data=!4m5!3m4!1s0x1554fd4f210b3cbb:0xee1aa5e05f0802ef8m2!3d35.08449>

([www.turkcebilgi.com/dakuk ulu camii minaresi](http://www.turkcebilgi.com/dakuk%20ulu%20camii%20minaresi);

Ekler

(<https://www.deviantart.com/turkmenetwork/art/TURKMENELI-216332728>)

Ek: 1 Türkmeneli Haritasında ve Irak Haritasında Dakuk

(https://www.google.com/search?q=dakuk&source=lnms&sa=X&ved=0ahUKEwigisWKqaDiAhUH3OAKHTTICpoQ_AUICSgA&biw=1366&bih=657&dpr=1#)

Ek 2: Dakuk Taş Köprüsü (<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irakin-en-uzun-koprusunde-cokme-riski-var/1340496>)

Ek 3 Dakuk Ulu Camii Minaresi (<http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/dakuk-ulu-camii-minaresi>)

Ek:4: Dakuk'lu Bir Bektalşi Türkmen (Mahdi, Sarmad Ali Mahdi (2015), Anadolu Türk Aleviliği Bağlamında Irak Türkmenlerinde Alevilik, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halkbilimi Bilim Dalı, Ankara, s. 283.)

Ek: 5 Babalar Tekkesi (Mahdi, Sarmad Ali Mahdi (2015), s. 274.)

Ek: 6 İmam Zeynel Abidin Makamı (Mahdı, Sarmad Ali Mahdi (2015), s. 277)

Ek: 7 Yel İmamı (Mahdı, Sarmad Ali Mahdi (2015), s. 279)

Ek: 8 Cemal Zeyn Abidin Ustanın Atölyesi

(Alsalihi Dana Salahaddin Shareef (2018), “Kerkük-Dakuk Kasabası Çömlekçi KilininSanatsal Seramikte Kullanımı”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Seramik Ana Sanat Dalı Seramik Sanat Dalı, Konya, s. 25, 2

Klasik Dönem Osmanlı İdare Anlayışını Etkileyen Kültür Havzaları

*Cultural Basins Affecting the Ottoman Administration
in Classical Period*

Kenan Ziya TAŞ*

*“Adldır mûcibi salâh-ı cihan,
cihan bir’bağdır divârı devlet,
devletin nâzımı şeri’attır,
şeri’ata olamaz hiç hâris illâ melik,
melik zapt eyleyemez illâ leşker,
leşkeri cem edemez illa mal,
malı cem’ eyleyen raiyyettir,
raiyyeti kul eder pâdişah-ı âleme adl.”¹*

Öz

Kuruluş ve teşkilatlanmayı şekillendiren müesseselerin ortaya çıktığı dönemden yine kısmen siyasi hudutlarının genişlemesinin durup daralmaya başladığı ve buna bağlı olarak bazı müesseselerinin değişmeye başladığı 17. Yüzyıla kadar olan dönemi Osmanlı'nın Klasik Dönemi diye kabul etmek mümkündür. Bu dönemdeki siyaset etme ve devlet yönetme anlayışının şekillenmesinde etkili olan hususlar nelerdir? Sunulacak bildiride bu anlayışın şekillenmesinde etkili olan ve beslenmesini sağlayan faktörler üzerinde durulacaktır. Bu anlayışın tarihi kökenleri ve bunların etki

---

* Prof. Dr. Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü: kztas@hotmail.com

¹ Kınalızâde, Ali Çelebi, *Ablâk-ı Alâî*, yay. haz. Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2014, s. 1090.

dereceleri değerlendirilecektir. Bu çerçevede konu ile ilgili eserler üzerinden devlet algısı yorumlanacaktır. Kısaca “siyasetnâme” denilen bu eserler, sayı itibarıyla çok fazladır. Bu sebeple eserler üzerinden ayrıntılı bir değerlendirme yerine eserlerdeki temel anlayışlar toplu olarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Devlet, Siyasetnâme, İnkılab.

Abstract

It is possible to accept the period from the period in which the institutions that shaped the organization and organization emerged to the seventeenth century in which the expansion of political boundaries began to shrink and the institutions began to change as the classical period of the Ottoman Empire. What are the factors which played a role to shape the understanding of politics and state administration in this period. This paper will focus on the factors that are effective in shaping this understanding and provide nutrition. The historical roots of this understanding and their degree of influence will be evaluated. In this context, the perception of the state will be interpreted through the relevant works. These works, which are called “siyasetname” in short, are very large in number. For this reason, instead of a detailed evaluation, the basic insights of the works will be evaluated collectively.

Keywords: Ottoman, State, Politics-book.

Giriş

Makalemizin temel konusunu teşkil eden kavram “devlet”tir. Devlet, günümüzde kazandığı anlam itibarı ile tarih, toplum, toprak ve belli kurumları barındıran idare mekanizması gibi siyasi yapının adı olma haline nasıl geldi veya bu süreç nasıl işledi? Bu anlamı kazanmadan önce fonksiyon ve unsurları itibarı ile aynı fonksiyonu icra eden siyasi yapılar hangi adlarla anıldılar? Çok geniş tarihi bir arka plâna sahip olan bu konuda, ortaya koyduğumuz yukarıdaki sorunun cevabını “Türk-İslâm tarihi” özelinde ve konu başlığımıza giriş teşkil edecek biçimde kısaca ele alacağız.

Sözün başında hemen şunu söyleyebiliriz ki, tarihi metinler ve *anlatımlar üzerinden gidildiğinde karşımız bir kavramlar silsilesi çıkar. Bunlar

arasında en öne çıkan kavram “*il / el*” sözüdür. *İl* veya *el* sözü, Orhun yazıtlarında daha farklı manalarda kullanılsa da esas olarak *ülke ve devleti* ihtiva eder bir şekilde kullanıldığı açıktır.²

Bu bağlamda devlet kavramının mana itibarı ile siyasi bir nitelik kazanmadan önceki hali, dilimizde yaygın olarak kullanılan “tedavül” (dolaşım) sözünün taşıdığı anlamı ile ilgilidir. Dilimizdeki ilk lügatlere (*Kamûs ve Vankulu*) baktığımızda bunu açıkça görürüz.

Kamûs’da[ed-devlet] **الدولة** İnkılâb-ı zamân manasınadır ki zamanın hâlden hâle tagayyür ve inkılâbından ‘ibârettir. Ve mâlda olan ‘ukbe ya’ni mâl mu’akabe ve münâvebe cihetiyle yekdigerin ellerine geçmeğe denir. Meselâ bir mâl ve câh bir zamân bir kimsenin ‘uhdesinde olup ondan bir âhere ba’dehu bir gayra nakl ve irtihâlden ‘ibarettir.³

Vankulu’da[ed-devlet] **الدولة** Harbde bir cemâat bir cemâat üzere zafer bulmak.⁴

Tarihi Arapça sözlüklerde de devlet sözü siyasi anlamın ötesinde değişmek ve dönüşmek veya talihin dönmesi ve Allah’ın yardımı ile zafere ulaşma anlamları ile açıklanır. 18. Yüzyılda kaleme alınmış ansiklopedik büyük Arapça sözlük olan *Tâcu’l-Arûs*’da ise devleti zamanın değişimi (inkılâbü’z-zamân) şeklinde tarif ederek bu değişimi daha ziyade üzüntülü bir halden sevinçli bir hale geçmek olarak izah eder.⁵

Kur’an-ı Kerim’de ise devlet, iki ayrı yerde iki farklı çekimde karşımıza çıkar. İlki Uhud Savaşı’ndaki mağlubiyetle ilgili olarak *Âl-i İmrân* (3)/140’da geçer. “...ve tilke’l-eyyâmu nudâviluhâ beyne’n-nâs...” (İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz. (Bazen bir topluma iyi ya da kötü günler

² Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 2014, TDK yay.

³ Mütercim Asım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi (el-Okyânûsu’l-Basît fî Tercemeti’l- Kâmûsu’l-Muhît)*, (yay. haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul 2014, Cilt 5, s.4492, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları

⁴ Vankulu Mehmed, *Vankulu Lügati*, İstanbul 2015, Cilt 2, s. 1839, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları

⁵ Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Beyrut 2011, c. IV, s. 227-229.

gösteririz, bazen öbürüne.)⁶ İkinci kullanıldığı yer ise Uhud savaşı'ndan sonra Müslümanlarla anlaşmasını bozduğu için Medine'den çıkarılan Yahudi Beni Nadir kabilesinin el konulan malları ile ilgili olarak *Haşr* (59)/7'dir. "...*keylâ yekûne duvleten beyne'l-agniyâi minküm...*" O mallar, *içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) haline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir).*⁷

Burada bir tezatlığa işaret etmek ilginç olacaktır. Batı dillerinde devletin karşılığı olarak kullanılan *state* veya *status* sözünün genel olarak durağanlık ve yerleşiklik ifade eden anlamları ile irtibatlı olduğu göz önüne getirildiğinde ilginçlik, ironik bir hal alır.⁸ Daha dikkat çekici olan hususu Mevlânâ'da görürüz. "Devlet" kavramı Mevlânâ'nın mısralarında, âdetâ doğudaki anlayış ile batıdaki anlayışı sentezleyen bir manâya bürünür:

دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم
(*Devlet-i 'aşk âmed o men devlet-i pâyende şodem.*)⁹ Aşk devleti geldi ve benim devletim pâyidâr oldu.)⁹

Lügat manalarındaki bu ayrıntılara dikkat edildiğinde devlet kavramının günümüzde kullandığımız manasıyla gelişim sürecinin bir kısmını ve irtibatlı oldukları coğrafyayı veya kültür ve medeniyet havzalarına da işaret eder.

İslâm'ın hızla yayılarak Arap coğrafyasının dışına taşması ve özellikle Emevilerin (661-750) hâkimiyeti ele alışından başlayıp ve yürütülen siyasete bağlı olarak İslam toplumu içinde ortaya çıkan farklılaşma ve ayrışmanın şiddetlenmesi ile sonuçlanmış, nihayet bir iktidar değişim ve dönüşümü Abbasilerin hâkimiyeti ile neticelenmişti. Dönemin ünlü kaynağı *Taberi Tarihî*'nde Emevilerin devrilmesinde mühim bir rol oynayan Ebâ Müslim Horasanî'ye, Şamlıların mı yoksa Horasanlıların mı daha cesur olduğu sorulduğunda, onun şu cevabı verdiğini söyler: "*Külli kavmin fî devletihim eşeddü'n-nâs*" (Her topluluk kendi devletinde insanların en cesurudur.) Dönemin bakış açısını

⁶Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Türkiye Diyanet Vakfı yayını.

⁷Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Türkiye Diyanet Vakfı yayını.

⁸*Osmanlı Siyasal Düşünce Dünyasında Devlet Kavramı Ya Da Devlet Kavramları*, adıyla Hacettepe Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırladığı halde bunu anlaşılabilir bir şekilde tamamlamayan İlker Er'in bu tezini ileriki zamanlarda tamamlamasını ümit ettiğimi ifade etmek isterim. Bu yazıda adı geçen bu teze yapılan atıfların sayfa numaralarının sabit olmadığını bilinmesi gerekir.

⁹Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Divân-ı Kebir'den*.

özetleyen bu sözle açığa çıkan anlayış, bu değişim ve dönüşümün meşruiyetini temin ve tescil kasdıyla “devlet” sözünede siyasi bir hüviyet kazandırdı ve Abbasi hânedânının ifade eden bir kavram manasına büründü.

Aynı dönemde kesif bir şekilde İslâm dairesine dâhil olan Türk toplulukları, bilahare farklı coğrafyalarda bu yeni kimlikleri ile müstakil hanedanların kurucusu oldular. Kurucusu oldukları bu yapıları kendilerine mahsus bir anlayışla idare ettiler. Ancak her biri farklı zamanlarda da olsa ortak tarihi köklere ve tarihi zeminlere sahiptir. Bu ortak unsurlar en kalın çizgilerle “Doğu / Şark” ve “Batı / Garp” olarak nitelendirdiğimiz; Türkistan, Çin, Hind, İran, Mezopotamya, Mısır, Helen ve Roma’dır. Tarihi süreç içerisinde bu iki farklı gibi görünen coğrafya, pek çok alanda birbirine nüfuz ederek imtizaç etmiştir. Bu etki alanları daha ziyade hükümdarların kullandıkları unvanlarda tebarüz eder. Han, Hakan, Bey (Beg), Melik, Sultan, Kayser (Kayzer), Şah, Padişah ve Halife, kullananların kendi tercih veya iradeleri ile aldıkları veya kendi çevrelerinin verdikleri unvanlardır.¹⁰ İmparator ise batı kaynaklarının izafesidir.

Hükümdarların hükümet etme veya idare anlayışlarını etkileyen ve bu etkinin mahiyetini ve sürecini de en iyi “*Siyasetnameler*”den takip edebiliriz. Abbasiler döneminde miladi 8 inci ve 9 uncu yüzyıllarda “*Beytü’l-Hikme*”nin etrafında yoğunlaşan tercüme faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan eserlerden siyasetname türündekilerde karışma ve etkilenmeyi bütün açıklığı ile görmek mümkündür.

Siyasetnâmeler, İslâm fikir dünyasının zengin bir edebiyat türünü teşkil ederler. Devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış kitap ve bu kitapların oluşturduğu tür anlamında kullanılan “siyâset-nâme” kelimesi Arapça siyâset kelimesiyle Farsça “nâme” kelimesinden

---

¹⁰ Kâtip Çelebiye göre her devirde hükümdarlar için kullanılan değişmez unvanlar ve lakaplar vardır. Rum’a hâkim olanlara Kayser, İran hâkimine Kisra, Arap hâkimine Tübbâ, Türk hükümdarına Hakan, Fergana melikine Akşit, Hind hakimine Fağfur Cürcan hâkimine Suli, Azerbaycan hâkimine İspahbud, Taberistan hâkimine Sâlâr, Uşruşan hâkimine Afşin, Semerkant hâkimine Saman, Harzem hâkimine Harzemşah denir.” Ahmet Kolbaşı, *Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Temelleri ve Kâtip Çelebi*, Ankara 2012, s.145.

müteşekkil bir terkiptir. Siyaset kelimesi, hayvanı (özellikle atı) tımar etmek, vali olmak, hâkim), olmâk, ceza, idam, icraat, diplomasi, insanları yönetme sanatı, devlet işlerini yürütme sanatı ve politika gibi anlamlara gelmekte; “nâme” kelimesi ise kitap, yazı ve mektup gibi anlamlara gelmektedir. Daha sonraları hükümet işleri, politika, diplomasi anlamlarında kullanılan siyâset kelimesi aynı zamanda din hükümlerine göre suçluyu cezalandırmaktır ki buna “siyâset-i şer’iyye”, hükmün uygulanacağı yere de “siyâset-gâh” denilir. Nitekim Topkapı Sarayı’ndaki “Siyâset Çeşmesi”, siyâsî idamların yapıldığı yerdir.¹¹

Bu yazıda bu eserleri tadâd etmeden Osmanlı İdare Anlayışının şekillenmesindeki rolü üzerinde duracağız.¹²

Siyâsetnâmeleri ağırlıklı muhtevalarına göre dört farklı sınıfa ayırmak mümkündür.¹³

1- Siyâset ve devlet idaresini, felsefi ve idealist açıdan ele alan Fârâbî’nin *el-Medînetü’l-fâdila* ile *Fusûlul-medenî* türündeki eserler.

2-Siyâset ve devlet idaresini, kamu hukukunu fıkıh ve kelam açısından ele alıp açıklayan Mâverdi’nin *el-Ahkâmus-sultâniyye* ve İbn-i Teymiye’nin *es-Siyâsetü’s-şer’iyyesi* türündeki eserler.

3- Sultanlara ve devlet adamlarına tarihten misaller veya hikâyelerlenasihât veren, eski Hint ve İran kültür dünyasındaki *pendnâme*ve siyâsetnâme türü eserlerdir. Nizâmülmülk’ün *Siyâsetnâme*; Keykâvus’un *Kâbusnâme* ve Gazâlî’nin *Nasihâtü’l-Mülûk* gibi eserler.

4- Belli devirleri konu edinip genellikle padişahın veya vezirlerin istekleri üzerine kaleme alınan Görüceli Mustafa Koçibey’in IV Murad ve III.

¹¹ *Kâmûsul-Mubît Tercümesi*, III, s. 2637-2638; *Tuhfetü’l-Memlûk*, s. 17; Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Siyâsetnâme”, *DİA*, Cilt 37, s.304.

¹² Siyasetnameler ve bunların adları ve özellikleri ile ilgili olarak şu eserlere bakılabilir: Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kayseri 1992, Erciyes Üniv. Yayını; Kınalızâde, Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, yay. haz. Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2014; *Tuhfetü’l-Memlûk ve Umdetü’l-Mülûk (Siyasetnâme)*, (Çev. Yakup Kara), İstanbul 2016; Kenan Ziya Taş, *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar, Hasan Kâfî el-Akhisarî, Usûlü’l-bikem fî nizâmi’l-âlem*, İstanbul, 2011, Doğu Kitabevi.

¹³ Taş, *Yönetim Sanatı*, s. 9-11; *Tuhfetü’l-Memlûk*, s. 34.

İbrahim dönemleri hakkında hazırladığı *Koçi Bey Risâlesi* gibi Islahatnâmeler veya Lâyhahardır.

Başlangıçta devlet kavramı üzerinde yaptığımız izahlar çerçevesinde Osmanlı devrinde de bu kavramın devlet ve hanedan manasını birlikte taşıyan bir katiyyet kazandığını görüyoruz. Yine yukarda zikrettiğimiz siyasetname türündeki eserlerin birçoğundabenzet ifadeleri görmek mümkündür. Bunlardan yine siyasetnâme türünden sayılan, *el-Ablâku'l-Adudiyye Şerhî*'ni¹⁴ de kaleme alan Taşköprüzâde'nin *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'l-devleti'l-Osmâniyye*¹⁵ adlı ünlü kitabının adı bile bunun en bariz göstergesidir. Buradan hareketle yazının bundan sonraki kısmında kullanacağımız “devlet” ifadesi bu anlayışı yansıtacaktır.

Osmanlı Devleti, 13. yüzyılın sonlarına doğru kuzey-batı Anadolu'da, Sakarya nehrinin ve kollarının suladığı topraklarda ve aktığı vadilerde kurulmuş ve çok hızlı bir gelişme göstermiş kısa zamanda üç kıtaya yayılan geniş ülkeler üzerinde büyük bir dünya devleti olmuştur. Osmanlı Devleti, Türklerin tarih boyunca kurduğu en büyük siyasi yapıların başında gelir. Asırlar boyunca hem Türk hem İslâm dünyasının en güçlü temsilcisi olmuştur. Bu kadar geniş bir coğrafya üzerinde, pek çok bakımdan birbirinden farklı özellikler taşıyan toplulukları uzun süre en az problemle idare etme başarısı ve kuvvetinin altında yatan anlayış, devletin siyaset anlayışıdır.

Batı dillerinde *Pax Ottomana* olarak adlandırılan bu anlayışın öğeleri, özellikleri, kökeni nedir? Buna tek bir cümle ile cevap vermek elbette ki mümkün değildir. Bu sorunun cevabı, Osmanlı'nın zuhuru, inkişâfı veya başka bir ifade ile siyasi geçmişi ile tevarüs ettiği mirasta aranmalıdır. Bu mirası da intikal ettiren en somut vasıta ve yazılı kaynaklar ise siyasetnâmeler ve bu

¹⁴Taşköprüzâde Hüsâmüddin Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halil, *Şerh u'l-Ablâki'l-Adudiyye-Ablâk-ı Adudiyye Şerhî*, (Çev. Müstakim Arıcı), İstanbul, 2014, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları. Bu esrin tercümesinde modern kavramlar kullanılmasının, yanın da aynı kitabın başka şerhlerinde “medine-şehir” kullanılırken bu eserde farklı olarak aynı konuda “devlet yönetimi” (s. 220-288) ifadesi tercih edilmiştir.

¹⁵Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmet Subhi Furat, İstanbul 1985, İÜ. Edebiyat Fak. Yayınları; Taşköprülüzade, *Osmanlı Bilginleri*, çev. Muharrem Tan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

gelenektir. Yukarıda kısaca bahsedip tasnif ettiğimiz siyasetnâmeler, Osmanlılara dakendisinden öncekilerde olduğu gibi iki ayrı yoldan girmiştir. Birincisi tercüme yolu ile olmuştur. İkinci olarak bu tercümelerin etkisini de taşıyarak te'lif şeklinde olmuştur.¹⁶

Bu nevi eserlerin dayandığı temel düşünce Klasik dönemi idealize eden anlayıştır. Osmanlı klasik dönemi dediğimiz kuruluştan 17. yüzyıla, ki bazı bakımlardan bu dönem bu yüzyılın sonuna kadar da uzatılabilir, kadar geçen dönem devletin başlangıçtan itibaren bütün kurumları ile beraber ortaya çıktığı veya inşa edildiği, geliştiği ve ilk bozulma emarelerine karşılık hangi tespit ve tedbirlerin alındığına veya alınması gerektiğine işaret edildiği biri dönemdir. Devletin geniş bir coğrafya üzerinde siyasi açıdan fetihlerle büyüdüğü, iktisadi açıdan tımar sisteminin uygulandığı ve beşeri açıdan da çok dilli ve dinli bir yapının var olduğu bir dönemdir. Elbette bunlar birbirinden bağımsız bir şekilde değildir. Hepsini ortaya çıkardığı kurumlar itibarı ile birbiri ile irtibatlıdır.

Bu döneme ait Osmanlı idare anlayışının temel unsurlarını yani klasikleşmiş anlayışın en iyi ifadesini yazının başına da koyduğumuz Kınalızade'nin şu ifadeleri yansıtır: *"Adldir mûcibi salâh-ı cihan, cihan bir'bağdır divârı devlet, devletin nâzımı şeri'attır, şeri'ata olamaz hiç hâris illâ melik, melik zapt eyleyemez illâ leşker, leşkeri cem edemez illa mal, malı cem' eyleyen raiyyettir, raiyyeti kul eder pâdişah-ı âleme adl."*¹⁷

Kısaca dönemin siyasî ve idarî anlayışının felsefî ve icrâî boyutu *"din u devlet"*, *"mülk u millet"*, *"daire-i adâlet (adalet dairesi)"* ile *"erkân-ı erba'a"* ve *"kânûn-ı kâdîm"* kavramları etrafında şekillenir. Bu kavramlar, mana köklerinin beslendiği kaynaktan, tarihi mensubiyet ve aidiyetin verdiği hissiyât ile hâkim olunan coğrafya, bu coğrafya üzerinden devralınan özellikleri taşır.

Mülk, sözlükte güç yetirmek, hâkimiyet kurmak, sahip, tasarrufta mânasındaki mülk (milk) masdarı Kur'an'da isim olarak duyular âlemindeki bütün cisimleri kuşatan varlık alanı ve bunlar üzerindeki hükümlerlik

¹⁶ Ahmed Altay, *Düstûrî'l-Mülk Vezîrî'l-Melik (Metin ve Değerlendirme)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya,2008, s. 70-86.

¹⁷Kınalızâde, *Ablâk-ı Alâî*, s. 1090.

anlamında kullanılır. Dolayısı ile siyasetin icra alanıdır. Bu itibarla da siyaset de Kur'an'daki “*El-Mülkû Lillâb: Mülk Allah'ındır.*”¹⁸ Şeklindeki ilahî menşe'e istinad ettirilerek üç kısma ayrılır:

- 1- Peygamberlerin zahiri ve bâtını kapsayan siyaseti,
- 2- bâtında etkili olan âlimlerin siyaseti,
- 3- zâhire ilişkin olarak hükümdarların siyaseti.¹⁹

Eskiçağ'dan itibaren varlığın ve hayatın pek çok safhası *anasır- erba'a* (dört unsur) ve *erkân-i erba'a* (dört rükn / direk) ile izah edilmiştir. Mâddî âlemin temelini oluşturduğuna inanılan ateş, toprak, hava, su; insan bedeninde kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört sıvı “*ahlat-ı erba'a*”ya benzetilmiştir. İnsandaki bu dört sıvı ulema, asker, tüccar ve reaya olarak *erkân-ı erba'aya* da “*erkân-ı esnâf*”olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı siyasi düşüncesinde dörtlü unsur teorisi çok önemli yer tutar. İnsan vücudunun siyasi yapıyı ile te'lif edilerek izah edilmesi anlayışını kullananuzviyetçi (organizmacı) görüş, insan kâinatın özüdür, “*şühdetü'l-âlem*” dirdüşüncesinden kaynaklanır. İbn Haldun'un (14. yüzyıl) sistemleştirdiği bu nazireye dönemin Osmanlı müelliflerince de yaygın biçimde benimsenmiş ve samimi bir muakıbbı olan Kâtip Çelebi (17. yüzyıl) de devletin ömrünün insan ömrü gibi doğma gelişme ve ölüm evreleri olduğunu ifade eder.²⁰ İnsan ile toplumun benzerliği de şöyle sıralanır: Ulemâ, bedenın en önemli unsuru olan kana; asker balgama; tüccar safraya; reaya ise sevdaya benzetilir. İnsan vücudunun sağlıklı olabilmesi nasıl dört unsurun dengeli bir şekilde bir arada bulunmasına bağlı ise toplum düzeni açısından da

¹⁸ “Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır.” (3/Âl-i İmrân, 189; 5/Mâide, 17, 18, 40, 120; 9/Tevbe, 116; 24/Nûr, 42; 45/Câsiye, 27; 48/Fetih, 14). “Göklerin ve yerin mülkü O'nundur.” (2/Bakara, 107; 3/Âl-i İmrân, 189; 5/Mâide, 40; 7/A'râf, 158; 25/Furkan, 2; 39/Zümer, 44; 42/Şûrâ, 49; 43/Zuhuruf, 85; 57/Hadîd, 2, 5; 85/Bürûc, 9). “Mülk O'nundur.” (6/En'âm, 73; 35/Fâtur, 13; 39/Zümer, 6). Ve yine bkz. 3/Âl-i İmrân, 26; 17/İsrâ, 111; 22/Hacc, 56; 25/Furkan, 26; 40/Mü'min, 16; 64/Teğâbün, 1)

¹⁹ İsmail Müfid İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye-Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi*, çev. Selime Çınar, İstanbul 2014, s. 190, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

²⁰ Devlet idaresi ve siyaset anlayışları konusundaki görüşleri için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 2012, Dergâh Yay; Kâtip Çelebi, *Düstürü'l-Amel Li-İslâbi'l-Halel*, Çev. Ali Can, Ankara 1982 KTB yay; Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ahâk*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1998 MEB yay.

bu dört tabakanın uyumu aynı şekilde mütalaa edilmelidir.²¹ Gelibolu Mustafa Âli eserinin birçok yerinde “*devlet-i Osmaniye*” ifadesini kullanırken dört unsuru-erkânı- erba’âyı, *çâr erkân-ı devlet* (devletin dört direği) şeklinde devrin bürokrasisinin direkleri olarak, vezirler, kadıaskerler, defterdârlar ve nişancılar için kullanır.²²

Tarih anlatımında ve yazımında, şark ya da doğu kavramı; Çin, Hind, Ortaasya, İran ve Ortadoğu ile bunların hinterlandını içine alan coğrafyanın, bizatihi kendini ve tarih boyunca oluşturduğu kültürleri ifade etmek üzere kullanılır.

Doğu’nun karşısı olan “batı” devlet anlayışında temel tarihi esas, Aristo (MÖ. 384–322) ve onun hocası Platon (Eflatun)’un (MÖ. 427–347) görüşleridir.²³ Aristo, devleti bir arada yaşamak zorunda olan insanların oluşturduğu siyasi bir organizasyon olarak tanımlar. Eflatun’un devlet nazariyesine göre toplum üç sınıfa ayrılır; yöneticiler, yardımcıları ve üreticiler. Yöneticiler, bunların en üstünde yer alır. Aristokratik anlayış dediğimiz bu yapıda, yönetici sınıf ise bilgili, adaletli ve erdemli kişilerden oluşmalıdır. Buradan yola çıkarak Eflatun, “Ya hükümdarlar filozof olmalı, ya da filozoflar hükümdar olmalıdır.” der. İyi bir yönetim için adalet ve kanun kavramlarının üzerinde önemle durur. Bu anlayış daha sonra çeşitli vesilelerle “doğu” devlet anlayışına yansımacaktır. Doğu devlet anlayışında, bu anlayışın kadim köklerine ilave olarak tercüme dönemi ile batıdan intikal eden bu anlayış imtizâc ederek kendine mahsus mürekkep bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. Bu anlayışta da ahlâk ve adâlet kavramı ön plândadır.

Doğunun oluşturduğu bu kültür dünyasındaki anlayışa göre devlet, kutsal bir varlıktır. Kişilerin ve toplumların hayatında önemli bir yer tutar. Devlet, kurumları ve kuralları olan siyasi bir yapıdır. Modern dönem öncesi bilhassa doğu toplumlarında devlet ve siyasî otorite ise hükümdârın şahsında

²¹ Kolbaşı, *Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Temelleri ve Kâtip Çelebi*, s. 223-225.

²² Gelibolu Mustafa Âli, *Künhü’l-Abbâr Osmanlı Tarîhi*, Ankara 2009, Cilt 1, s. 19,27.

²³ Eflatun’un ve Aristo’nun bu kitapları pek çok defa Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Kullanılanlar: Eflatun (Platon), *Devlet*, (Terc. Ersin Uysal), İstanbul, 2005, Dergâh yayınları; Aristo, *Politika*, (Terc. Ersin Uysal) İstanbul, 2007, Dergâh yayınları.

temsil edilirdi. Yani devlet bir bakıma hükümdarın kuvvet ve kudreti başka bir ifadeyle otoritesi ya da hâkimiyeti demektir. Diğer bütün insanî ve idarî unsurlar hükümdardan sonra gelirdi. Siyaset ise bu hâkimiyeti temin etme ve sürdürülebilenin mekanizmasıdır. Bu bakımdan devletin nasıl idare edilmesi ve başta hükümdar olmak üzere devletin idaresinden sorumlu olanların nasıl davranması gerektiğine dair pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler, yazıldığı tarih boyunca, her devirin kendi şartlarına göre en iyi devlet idaresinin nasıl olması gerektiği, devlet adamlarında bulunması gereken vasıfların neler olduğu ve halkın fena idareden şikâyetlerini dile getiren, öncelikle hükümdar olmak üzere devletin diğer memurlarının adalet ve idare sanatındaki incelikleri konu edinmiştir. Böyle bir düşünce yapısına bağlı olarak hâkimiyet, adalete sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak meydana çıkar. Başka bir deyimle, iyi bir siyaset, hükümdarın meziyet itibarıyla insafı, yumuşak ve affedici karakteriyle hükmetmesine bağlıdır. Onun içindir ki, siyaset ahlâktan ayrılmaz, siyasetnâmeler aynı zamanda bir ahlâk kitabı, bir ahlâkî nasihatler mecmuası mahiyetindedir.²⁴

Bu eserleri yazanlar daha çok kendi döneminin düşünce ve devlet adamları olmuştur. Bu çerçevede Doğu'da ve o arada Türklerin kurduğu devletler de dâhil, İslâm devletlerinde eski devirlerden beri, hükümdarlara ve idarecilere yardımcı olmak amacıyla, devlet idaresi üzerine bir takım eserler verilmiştir.²⁵

İlk önce, Sasani hükümdarı I. Anuşirvan (Husrev) zamanında tabip Berzeveyh (Berzuye) tarafından Hindistan'dan getirilip Pehlevce'ye (Eski Farsca) tercüme edilen *Pançatantra* / *Panchatantara* (beş makale, söz, nasihat, ders), bizdeki adıyla *Kelile ve Dimne*'nin, Abbasiler devrinde, Zerdüştilik'ten, İslâmiyet'e girmiş İranlı bir âlim olan olan İbn Mukaffa (Abdullah b. Mukaffa); tarafından esere yeni bir şekil verilerek, Pehlevce'den Arapça'ya çevrilmesi ile başlamıştır. Genel olarak siyasetnâmelerin ilki kabul edilen bu eserin yazarı

²⁴ İnalçık, Halil, "Kutadgu Bilig'te Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", R. Rahmeti Arat İçin TKAE, Ankara, 1966, s. 262.

²⁵ Bu konuda bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Siyasete Müteallik Asâr-ı İslamiyye*, İstanbul, 1332; Agâh Sırrı Levend, "Siyasetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1962), s.167- 194; Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kayseri, 1987.

hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bir göüşe göre Hintli bir filozof olan Beydaba yazmıştır. Başka bir görüşe göre Beydaba tabiri, âlimlerin başı anlamına gelen bir unvân olduğu için yazarı belli değildir.²⁶ Böylece *Kelile ve Dimne*'yi Arapça'ya tercüme etmesiyle birlikte İslâm aleminde yaygınlaşan *nasihatü'l-mülûk*, *nasihatüs-selâtin*, *nasâyihü's-selâtin*, *nasihat-nâme* ve Farsça'da nasihat veya öğütler aynı anlamda *pendnâme*, *andarz-nâme* (*enderz-nâme*), *ain-nâme* adı verilen ve umumi olarak *siyasetnâme vebükümdar aynası* dediğimiz türden eserler, öyle anlaşılıyor ki, eski İran kitaplarından etkilenmişlerdi.²⁷ Burada şunu hususu kısaca belirtmek gerekirse; gerek nasihatnâmeler veya pendnâmeler gerekse siyasetnâmeler, her ikisi de aynı konuları işlemekle beraber, siyasetnâmeler daha ziyâde hükümdâr ve yöneticileri, nasihatnâmeler veya pendnâmeler bunların dışında kalan kişileri konu edinir. Daha geç devirlerde çeşitli adlarla anılan *risaleler* veya *lâyihalar*dan da bu gruba girenler bulunmaktadır.²⁸

Daha sonra kaleme alınan benzeri eserlerin hemen hepsini etkileyen ve içlerinde bunlardan bir takım misaller ve sözler barındıran belli başlı siyasetnâmelerden Arapça olanlara; Farabi (870-950), *Risale fî Ârâi Ehl il-Medîneti'l-Fazıla*²⁹, İbni Sina (980-1037), Sealibî (961-1038) yüzyıl), *Adabü'l-Mülûk*³⁰, Maverdî (974-1058), *Abkâmü's-Sultaniye*³¹, İbni Teymiye (1263-1328), *es-Siyasetü's-Şer'iye Fî İslabi'r-Râi ve'l-Raiye*³²; Farsça olanlara ise Nizamülmülk (1018-1092), *Siyasetname*³³, Gazali (1058-1111), *Et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk* (*Nesâyihü'l-Mülûk*)³⁴, Büzürçmîhr, *Nasihatname*

²⁶ *Kelile ve Dimne*, (Çev. Hayreddin Karaman ve Bekir Topaloğlu), İstanbul, 1990, s. 3.

²⁷ Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözüm ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul, 1997, s. 14.

²⁸ Bütün bu benzeri eserlerle ilgili olarak geniş bir bibliyografya için bkz., Birgül Ayman Güler, Nuray E. Keskin, *Devlet Reformunu Tarihten Çalışmak, Kamu Yönetimi Yöntem Ve Sorunları*, Ankara, 2007, Nobel Yayınevi.

²⁹ Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fazıla (İdeal Devlet)*, (Çev. Ahmet Arslan), Ankara, 1997.

³⁰ Ebu Mansur Sealibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mülûk)*, (Çev. Said Aykut), İstanbul, 1997.

³¹ Maverdî, *el-Abkâmü's-Sultaniye: İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Trc. Ali Şafak), İstanbul, 1976.

³² İbn Teymiyye, *es-Siyasetü's-Şer'iye Fî İslabi'r-Râi ve'l-Raiye*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1999.

³³ Nizâmül-mülk, *Siyasetnâme*, (Haz. M. A. Köymen), Ankara, 1985; Nizâm'ül Mülk, *Siyasetname* (Trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.

³⁴ Gazali E. *Et-Tibru'l-Mesbuk fî Nasihati'l Muluk* (Devlet Başkanlarına Öğütler). İstanbul, 1969, Sinan yayınları; İmam Gazali, yöneticilere Altın Öğütler, (Hüseyin Okur), İstanbul, 2005,

(*Zafernâme*)³⁵ örnek olarak verilebilir. Türk tarihi odaklı baktığımızda, *Orhun Abideleri*'de³⁶ muhteva itibarıyla benzer hususiyetler arz etmekle beraber, müstakil ve yazılı bir eser olmak bakımından Türk tarihinde bu tip eserlerin ilk mühim örneği olarak hiç şüphesiz, 1070 civarında yazılıp Karahanlı hükümdarına sunulan *Kutadgu Bilig* gösterilebilir.³⁷

Daha sonraki devirlerde bu gelenek, girilen kültür ve medeniyet çevrelerindeki unsurlardan da etkilenerek ve muhtevaları zenginleşerek sürdürülmüştür. Meselâ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde vezirlik yapmış olan Nizamülmülk, tarafından kaleme alınan *Siyasetnâme* zikredilmesi gereken en önemli eserlerden biridir. Bu tarzın Anadolu Selçukluları ve Osmanlı devirlerinde de sürdürüldüğü bilinmektedir.³⁸ İslâm fikir dünyasında zengin bir edebiyat türünü teşkil eden bu eserlerin önemli bir bölümü, zaman uzunluğu ve mekân genişliği içerisinde Osmanlı fikir âleminde vücuda gelmiştir.³⁹

KAYNAKÇA

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, "Siyâsetnâme", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 37, İstanbul, s. 304.

ALİ, Gelibolulu Mustafa, *Künhü'l-Abbâr Osmanlı Tarihi*, c. 1, Ankara, 2009.

Semer kand yay.; Muhammed b. Muhammed el Gazali, *Nasayihü'l-Mülük*, (Haz. Turgut Tok), İstanbul, 2009.

³⁵ *Büzürcü (g)mibr'den: Mükâlemat-I Edebiye (Zafernâme Tercümesi)*, (Terc. Osman Rasih) İstanbul 1290 (1873) Şeyh Yahya Efendi Matbaası.

³⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994, TDK; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 2000, Boğaziçi yay.

³⁷ Yusuf Has Hacıb'in bu eseri R.Rahmeti Arat tarafından neşir ve tercüme edilmiştir: *Kutadgu Bilig, I, Metin*, İstanbul, 1977; *Kutadgu Bilig, II.Tercüme*, 2.bs, Ankara, 1959, Ayrıca bkz. *Kutadgu Bilig, İndeks*, (haz.K. Eraslan-O. Sertkaya-N. Yüce, İstanbul, 1979.

³⁸ Ayla Demiroğlu, "Anadolu Selçukluları Devrine Ait Bir Siyasetnâme", *İÜEFTE*, 12 (1981-82), s.621-626, Osmanlı devri için A.Uğur'un eseri.

³⁹ Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara, 1995, s.69.

ALTAY, Ahmed, *Düstüri'l-Mülk Vezîri'l-Melik (Metin ve Değerlendirme)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.

ARİSTO, *Politika*, (Terc. Ersin Uysal), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007. Büzürc(g)mîhr'den: Mükâlemat-ı Edebiye (Zafernâme Tercümesi), (Terc. Osman Rasih) İstanbul 1290 (1873) Şeyh Yahya Efendi Matbaası.

DEMİROĞLU, Ayla, "Anadolu Selçukluları Devrine Ait Bir Siyasetnâme", *İÜFTED*, 12 (1981-82), ss. 621-626, Osmanlı devri için A.Uğur'un eseri.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yay, İstanbul, 2000.

Ez-ZEBİDİ, Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Ârûsmin Cevâhiri'l- Kâmûs*, c. IV, Beyrut, 2011.

FARABİ, *el-Medînetü'l-Fâzıla* (İdeal Devlet), (Trc. Ahmet Arslan), Ankara, 1997.

GAZALİ, *Et-Tibrü'l-Mesbuk fi Nasibati'lMuluk* (Devlet Başkanlarına Öğütler), Sinan yayınları, İstanbul, 1969; İmam Gazali, *Yöneticilere Altın Öğütler*, (Hüseyin Okur), Semerkand Yay, İstanbul, 2005; Muhammed b. Muhammed el Gazali, *Nasayibü'l-Mülük*, (Haz. Turgut Tok), İstanbul, 2009.

GÜLER, Birgül Ayman - KESKİN, Nuray E., *Devlet Reformunu Tarihten Çalışmak, Kamu Yönetimi Yöntem ve Sorunları*, Nobel Yayınevi, Ankara, 2007.

İbn'ül-HALDUN, *Mukaddime*, (Trc. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay, İstanbul, 2012.

İbnü'l MUKAFFA, *Kelile ve Dimne*, (Trc. Hayreddin Karaman - Bekir Topaloğlu), İstanbul, 1990.

İbnü'l TEYMIYYE, *es-Siyasetü's-Şer'îye fi Islabi'r-Râie'l-Raiye*, (Trc. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1999.

İNALCIK, Halil, "Kutadgu Bilig'te Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Geleneği", *R. Rahmeti Arat İçin TKAE*, s. 262. Ankara, 1966.

İSTANBULİ, İsmail Müfid, *Şerbu'l-Ablâki'l-Adudîyye-Ablâk-ı Adudîyye Şerbi*, (Trc. Selime Çınar), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014. Kâmûsul-Muhît Tercümesi, III,; Tuhfetü'l-Memlûk.

KÂTİP ÇELEBİ, *Düstûrî'l-Amel Li-İslâhi'l-Halel*, (Trc. Ali Can), KTB yay, Ankara, 1982.

KÂTİP ÇELEBİ, *Mizânü'l-Hakke Fî İhtiyârî'l-Abak*, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), MEB yay, İstanbul, 1998.

KINALİZÂDE ALİ ÇELEBİ, *Ablâk-ı Alâ'î*, yay. (Haz. Mustafa Koç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014.

KOLBAŞI, Ahmet, Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Temelleri ve Kâtip Çelebi, Ankara, 2012.

LEVEND, Agâh Sırrı, "Siyasetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, 1962, ss. 167-194.

MAVERDİ, *el-Abkâmu's-Sultâniyye: İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Trc. Ali Şafak), İstanbul, 1976.

MÜTERCİM ASİM EFENDİ, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi (el- Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l- Kâmûsu'l-Muhît)*, (Haz. Mustafa Koç- Eyyüp Tanrıverdi), c. 5, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetnâme*, (Haz. M. A. Köymen), Ankara, 1985; Nizam'ül Mülk, *Siyasetname* (Trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara, 1994.

ÖZ, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Geleneği Yorumcuları*, İstanbul, 1997.

PLATON, *Devlet*, (Terc. Ersin Uysal), Dergâh yayınları, İstanbul, 2005.

SE'ÂLEBÎ, Mansur, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, (Trc. Said Aykut), İstanbul, 1997.

ŞEN, Adil, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l- Ümem*, s. 69, Ankara, 1995.

TAHİR, Bursalı Mehmed, *Siyasete Müteallik Asâr-ı İslamiyye*, İstanbul, 1332.

TAŞ, Kenan Ziya, *Yönetim Sanatı*, Doğu Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2011.

TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, (Nşr. Ahmet Subhi Furat), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985. İÜ.; Taşköprülüzade, Osmanlı Bilginleri, (Trc. Muharrem Tan), İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

TAŞKÖPRİZÂDE, Hüsâmüddin Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halil, *Şerhu'l-Ablâki'l-Adudiyye*, *Ablâk-ı Adudiyye Şerhi*, (Trc. Müstakim Arıcı), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

TEKİN, Talat, *Orhun Yazutları*, TDK yay, Ankara, 2014.

UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kayseri, 1987.

VANKULU MEHMED, *Vankulu Lüğati*, c. 2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.

YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, İstanbul, 1977; *Kutadgu Bilig*, II. Tercüme, 2. bs, Ankara, 1959, Ayrıca bkz. *Kutadgu Bilig*, İndeks, (haz. K. Eraslan-O. Sertkaya-N. Yüce, İstanbul, 1979).

Türklere Gelen Peygamberler; Kaynaklar ve Rivayetler Işığında Oğuz Kağan'ın Peygamberliği Meselesi

The Prophets Sent to Turks and the Topic of Oğuz Khan's Prophecy

Mustafa BAŞ*

Öz

Din olgusu, insanlarda yaratılıştan var olan ve her zaman varlığını koruyan bir duygudur. Bu olgu ile insan kendini ve âlemde var olanları kimin yarattığını araştırır, gücünün yetmediği yerlerde destek alacağı, sığınacağı bir varlığa ihtiyaç duyar. Bu düşünce ile soyuttan somuta geçerek önce kendi çevresindeki varlıklardan daha üstün “manevi varlığı” sezebilir. Böylece kendisinin ve çevresindekilerin üstünde bir “Yüce Varlık”ın bilincine içten bir sezgi ile ulaşır ve her şeyi yaratan bir yaratıcının bulunduğunu kabul ederek O’na bağlanır. Çünkü Allah, yarattığı ve sorumluluklar yüklediği insanı, içine düştüğü karanlık ve sapık yollardan kurtarmak ve onları doğruya, güzele ve iyiye davet etmek için peygamberler gönderir. Kur’an, gönderilen peygamberlerin bazılarının hayat hikâyesi ve mücadelelerinin insanlara anlatıldığını, bazıları hakkında ise bilgi verilmediğini zikreder. Ayrıca her millete kendi dili ile peygamberler gönderildiğini de vurgular.

Her kavme peygamber gönderildiği ilkesinden yola çıkılarak Türklere gelen peygamberler üzerine çeşitli fikirler yürütülmüş, Oğuz Kağan’ın gönderilen ve ismi zikredilmeyen peygamberlerden olabileceği ileri sürülmüştür. Destanın anlatımlarından birinde Oğuz Kağan yeni bir dini anlayışı savunan, bu sebeple babası ve amcalarıyla savaşarak Han olmuştur. Bu anlatın onun peygamber olabileceği görüşlerine kaynaklık etmiştir. Ayrıca Türklerin tanrı anlayışları, uyguladıkları törenin İlahi Metinlerdeki ilkelerle benzerlik göstermesi ve Oğuz Töresi olarak anılması, bu görüşlere bir başka temel olmuştur. Erken dönem Osmanlı Tarihçilerinden bazıları da, onun tek tanrıya inancı yaymaya çalıştığını dile getirmişlerdir. Zülkarneyn hakkındaki ayetlerin açıklaması yapılırken de, yine destandan hareketle onun

---

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi:
mustafa.bas@bilecik.edu.tr

Zülkarneyn olabileceği görüşü de dile getirilmiştir. Oğuz Kağan'ın danışmanı konumundaki İrkıl Ata'nın da gönderilen peygamberler arasında ismi zikredilmiştir. Ahlaki kurallar ile toplumsal yasaların kurucusu ve isimlendiricisi olması, bu yasaların evrensel ahlaki doğrular içermesi onun Türklere gönderilen ve hakkında bilgi verilmeyen Peygamberlerden biri olabileceğini desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Oğuz, Peygamber, Zülkarneyn, Tengri, Töre, Din

Abstract

The phenomenon of religion is a sensation mankind has had ever since creation up until this very day. Due this phenomenon, humans search for the power behind the existence of themselves and the whole universe, they require a presence from which they can seek refuge and support in times where they feel utter helplessness. Thus and so, with this idea mankind can transition from abstract to concrete thoughts, realizing the “spiritual power” far more superior to its surroundings. Hence, owing to an intuition deep within, man comes to the conclusion that there exists a “Superior Being” who has created everything, thus he wilfully commits himself to his creator. Allah has created mankind whom He holds accountable for their actions, therefore He sends prophets in order to rescue them from the twisted and deviant paths they encounter while showing them all that is right, good and great. Qur'an states that, although the lives and struggles of a number of prophets have been told, not all of the prophets are mentioned. Furthermore, it is emphasized that each nation has been sent prophets who are able to speak in their tongue.

Correspondingly, there have been various opinions over the prophets that have been sent to Turkish people and the idea that Oğuz Khan could be one of the prophets who hasn't been mentioned has been put forth. In one version of the legend, Oğuz Khan becomes the “Khan” after a conflict between him and his father and uncles arises due to him advocating a new religious understanding. This version of the legend is the foundation of such ideas putting forward the possibility of Oğuz Khan being a prophet. Additionally, this idea has also been supported by the religious beliefs of Turks, the similarity between their customs and the principles of the Sacred Texts and these customs being called the “Oğuz Traditions”. Some of the early Ottoman historians have also stated that he had tried to spread the belief of monotheism. In the explanations of the verses about Zülkarneyn, based on the

legend, it is suggested that Oguz Khan could be Zulqarneyn. Oguz Khan's mentor "Irkil Ata" is also mentioned among the prophets that have been sent. Ethical and communal rules being founded by and named after him and the fact that these rules encompass universal moral facts corroborate the idea that among the prophets who have not been mentioned, he might be the prophet sent to Turks.

Key Words: Oguz, Prophet, Zulqarneyn, Tengri, Tradition, Religion.

Giriş

İnsan, kuşkusuz diğer varlıklardan farklı olarak yaratılmıştır. Ona yaratılışta verilen farklılığın en önemli etkeni akıl ve idrak sahibi olmasıdır. Bu sayede düşünür, karar verir ve seçme hakkını kullanır. Bu özellikleri sebebiyle Allah, her şeyi onun emri altına vermiştir. Kendisine verilen bu nimetlerle akli ve ruhi kabiliyetleri, irade ve seçme hürriyeti, aynı zamanda onu kendini yaratana karşı da sorumlu kılmıştır. Gerçekte insanı insan olarak öne çıkaran, yeryüzünde yaratılmış en şerefli varlık olma özelliğini ona veren de, yüklenmiş olduğu sorumluluktur. "Doğrusu biz sorumluluğu göklere, yere, dağlara sunmuşuzdur da, onlar bunu yüklenmekten çekinmişler ve ondan korkup titremişlerdir. Pek zalim ve çok cahil olan insan ise onu yüklenmiştir"¹ Bu sorumluluğu insanı, her dönemde kendini yaratan Allah'ı tanımayı, onun varlığını ve birliğini bilmeyi, yaşadığı dünyayı bir emanet olarak görüp harap etmemeye yönlendirmiştir.

Allah, yarattığı ve sorumluluklar yüklediği insanı, içine düştüğü karanlık ve sapık yollardan kurtarmak ve onları doğruya, güzele ve iyiye davet etmek için peygamberler göndermiştir. "İnsanlar bir tek ümmetti. Allah, peygamberleri müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdi; insanların ayrılığa düşecekleri hususlarda, aralarında hüküm vermek için onlarla birlikte hak Kitaplar indirdi. Ancak Kitap verilenler, kendilerine belgeler geldikten sonra, aralarındaki ihtiras yüzünden onda ayrılığa düştüler. Allah, inananları, ayrılığa düştükleri gerçeğe kendi izni ile erdirdi. Allah, dilediğini doğru yola erdirtir."² Allah, yaratılmış olan her topluma ayrı ayrı, kendi dili ile peygamber

---

¹ Ahzap 72.

² Bakara 213

gönderdiğini,³ peygamber gönderilmedikçe azap edilmeyeceğini⁴ bildirmiştir.

İnsanlık tarihi sürecinde, Hz. Adem ile başlayıp, Hz. Muhammed ile son bulan bu peygamberlerin sayısı ile ilgili de net bir bilgi elde edilememiştir. Hz. Muhammed'den gelen bir hadiste, peygamberlerin sayısının 124 bin, bunların 315 tanesinin resul olduğu zikredilmiştir.⁵ “Kendilerine apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik. Allah dilediğini saptırır ve dilediğini de doğru yola eriştirir; güçlü olan, Hakîm olan O'dur.”⁶

Kur'an, bize 25 peygamber ismi zikretmektedir. Bu 25 ismin dışında Zülkarneyn, Üzeyir ve Lokman'dan bahsedilmekte ise de bunların peygamber mi ? yoksa Allah'ın veli kullarından mı? olup olmadığı bilinmemektedir. Yuşa b. Nun ile Samuel (Eşmuvil b. Bali) gibi ismi verilmeksizin kendisinden bahsedilen peygamberler de bulunmaktadır. Hz. Musa'nın, Yuşa b. Nun'u devamlı yanında bulundurduğu, Hızır ile olan buluşmasına giderken yol arkadaşı olarak onu aldığı tefsir kaynaklarında zikredilmektedir.⁷ Yuşa b. Nun tarihi kaynaklarda, Hz. Musa'dan sonra İsrailoğullarının başına geçerek onları Kudüs'e götüren kişi-peygamber olarak yer almaktadır.⁸ Kadir Suresinin iniş sebebi olarak zikredilen rivayetlerden birisinde de Hz. Yuşa'nın, 80 yıl Allah'a bir göz kırpacak zaman kadar dahi isyan etmeksizin, ibadet ve taatta bulunan dört peygamberden biri olduğu zikredilmektedir.⁹ Kur'an, Talut ve Calut arasında geçen savaştan bahsederken Talut'un İsrailoğullarına krallığını müjdeleyen peygamberden bahsetmekte ise de ismini vermemektedir.

³ Bkz. Nahl 36; Ra'd 7

⁴ İsra 15

⁵ Bkz. Ahmet B. Hanbel, *Müsned* 6 Cilt, Beyrut, 1978, 5:215-216

⁶ İbrahim , 4

⁷ Bkz. Muhammed b. Ahmet El Kurtubi, *El-Cami' li'l-Abkâmi'l-Kur'an* 20 Cilt, Beyrut, 1993, 11: 8 ; Mahmut b. Ömer ez-Zemahşeri, *el Keşşaf* 4 Cilt, Kahire, 1987, II/731, Muhammed b. İbrahim El Bağdadi El Hazin, *Lüba'üt-Te'vil fi Meani't-Tenzil* (Tefsir-i Hazin) 4 Cilt, Trsz. Bas. Yer. Yok, 3: 203

⁸ Bkz. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (Ter. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir) 5 Cilt, İstanbul, 1991, 2: 630-633; İbni'l-Esir, *El Kamil Fit-Tarib*, (Ter. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tuygar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köse) 10 Cilt, İstanbul, 2008, 1: 176-179

⁹ Bkz. Kurtubi, *El-Cami' li'l-Abkâmi'l-Kur'an*, 20: 90; Mansur Ali Nasf, *Et Tac'ül Cami'ul-Usul fi Ehadisi'ür-Resul* 5 Cilt, İstanbul, 1961, 2: 80

Tefsirciler ve tarihçiler, Bakara 246-248 ayetlerinde zikredilen bu peygamberin de Samuel (Eşmuvil b. Bali) olduğunu zikretmektedirler.¹⁰ İsrailoğullarına ismi verilen bu iki peygamberin dışında gönderilmiş olan Danyal, Hananya, Azarya, Ermiya, Mişail gibi peygamberlerden de tarih kaynaklarında bahsedilmektedir.¹¹ Bu isimlerin dışında gelen peygamberlerle ilgili bilgiler kısmen hadislerde, kısmen tefsirlerde, kısmen de tarih kitaplarında yer almaktadır.

Allah, gönderilen peygamberler hakkında bizleri bilgilendirirken bunların bir kısmının hayat hikâyesi ve mücadelesinin insanlara anlatıldığını, bazılarının ise ne isminden ne de hayat hikayelerinden ve risalet sürecinden bahsedilmediğini vurgulamaktadır. “And olsun ki, senden önce birçok peygamberler gönderdik; sana onların kimini anlattık, kimini anlatmadık...”¹² “Peygamberlerden sonra, insanların Allah'a karşı bir hüccetleri olmaması için, gönderilen müjdecî ve uyarıcı peygamberlerden bir kısmını daha önce sana anlatmış, bir kısmını da anlatmamıştık. Allah, Musa'ya hitap etmişti. Allah güçlüdür, Hâkim'dir.”¹³

Türkler ve Tevhit Anlayışı

Eski Türklerin dininin özü, fıtrat dini ve tek tanrıya inanma olan bir anlayıştır. Bu inanç, Gök-Tanrı veya Tengri inancı ismi verilmektedir. Son dönemde yapılan araştırmalar da bu doğrultuda süre gelmektedir. Gök-Tanrı inancı hakkında en sağlam yazılı belge, Orhun Abideleridir. Bu belgelerde sık sık Kök-Tengri isminden bahsedilmekte, savaşta onun yardımıyla galip geldiği, onun istemesi üzerine devletin kurulduğundan bahsedilmektedir. Tek tanrı inancının, ahlaki kuralları yüksek, hukuki kuralları katı olan Türklerde eskiden beri süregelen bir anlayış olduğu, Türklerin kitleler halinde Müslüman olmalarında da bu inanç sisteminin önemli rolü üstlendiği kabul edilmektedir.

14

¹⁰ Bkz. Kurtubi, *El-Cami' li'l-Abkâmi'l-Kur'an*, 3: 159 ; Taberi, II/669-677; İbni Esir, *El Kamil Fit-Tarih*, 1: 191-196

¹¹ İbni Esir, *El Kamil Fit-Tarih*, 1: 229

¹² Mü'min, 78

¹³ Nisa 164-165

¹⁴ Mehmet Doğan, *Tarih Önünde Türkler*, İstanbul, 1978, 15

Bahaddin Ögel, Türklerin tek tanrı inancına çok erken devirlerde eriştiklerini dile getirerek, bu inancın Türkler gibi yüksek içtimai bir seviyeye ulaşmış milletlerde görüldüğünü belirtmektedir.¹⁵ Gök-Tanrı inancında inanılan Tanrı, zaman zaman Türk tanrısı olarak anılmakta,¹⁶ Tanrının şekli, biçimi hakkında zihinlerde tasavvurlar yapılmamakta, manevi ruh olarak algılanmaktadır. O, Orhun Abidelerinde tanımını bulduğu gibi “Tengri teg Tengri (Tanrıya benzer Tanrı)” sadece kendine benzer varlık olarak kabul edilmektedir.¹⁷ Türkün hayatına vasitasız müdahale etmekte, Türk Kağanlarını tahta oturtmakta, savaşta Türklerle yardım etmekte, şafak söktürmekte, bitkiyi meydana getirmekte, hayat vermekte, gerektiğinde can almaktadır.¹⁸ M. Eliade Türk inanışları ile ilgili olarak; Türklerin inandıkları Gök Tanrı'nın hakim bir Tanrı olduğunu, hakimiyetinin evrensel olduğunu, her ne olursa olsun kozmik düzen, dolayısı ile dünyanın ve toplumun örgütlenmesi ve insanların yazgısının ona bağlı olduğunu dile getirmektedir.¹⁹ Oğuzların, zulme uğradıklarında veya sevmedikleri bir şey gördüklerinde başlarını semaya kaldırıp ‘bir Tengri’ dedikleri İbn-i Fadlan tarafından nakledilmektedir.²⁰ Bu aşkın Tanrıya inanan Türklerin, yaratılışla ilgili rivayet ettikleri kozmogoninin de İslami anlayışa yakın olduğu dikkat çekmektedir.²¹

Türkler, ruhun ölmezliğine, yeniden dirilmeye,²² ahirete, insanın ölümlü, Tanrının ölümsüzlüğüne, öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına, iyilik ve kötülüklere dair hesabın verileceğine inanmaktadır.²³ Ahiret inancının bir sonucu olarak “uçmak” denilen cennete, “tamuğ” dedikleri cehenneme

---

¹⁵ Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1979, 312

¹⁶ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, 56

¹⁷ Bkz. Ögel, *Türk Kültürünün gelişme Çağları*, 312

¹⁸ Bkz. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 57

¹⁹ Bkz. Mircae Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* Çev. Ali Berktaş, 3 Cilt, İstanbul, 2009, 13

²⁰ Ramazan Şeşen, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 1975, 31

²¹ Bkz. W. Radlof, *Sibiryadan Seçmeler*, Ankara, 1975, 215 ; Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1972, 45-46,

²² Osman Turan, *Türk Cibarı Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1979, 111

²³ Abdurrahman Küçük-Günay Tümer-Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 2009,

inanılmaktadır.²⁴ Tanrı'ya kurban kesilmekte,²⁵ kurban edilen hayvanlar arasında domuz bulunmamaktadır. Domuz beslememekte, domuz eti yememektedirler.²⁶ Zina en ağır suç kabul edilmekte, sert bir şekilde cezalandırılmaktadır.²⁷ Homoseksüellikte aynı şekilde ağır bir suç olarak kabul edilmektedir.²⁸ Kasten adam öldürene kısas tatbik edilmekte, hata ile öldürenler ise kayın ağacından bir sandık içinde ölünceye kadar yüksek bir ağaca asılı bırakılmakta,²⁹ yaralama olaylarında da tazminat verilmektedir.³⁰ Cahız'ın "Türklerin Faziletleri" isimli kitabında bu ilkelerden bahsetmektedir.³¹

İnsanlığın ilk dini İslam, ilk peygamber de ilk insan Hz. Adem'dir. Allah, "Her ümmetin bir peygamberi vardır. Peygamberleri aralarına geldiği zaman aralarında adaletle hükmolunur. Onlar asla haksızlığa uğratılmazlar"³² buyurmakta bütün insanlara Peygamber gönderdiğini bildirmektedir.³³ Bu bağlamda Türklerle de Peygamber gönderilmiş, ilahi tebliğe muhatap olmuşlardır. Türkler, kendilerine bildirilen ilahi emirlere sadık kalmışlar, bu emirleri çok az bir değişikliklerle Töre-Törün ismiyle yaşatmışlardır. Anlaşılan odur ki, Tek Tanrı inancını da Müslüman oluncaya kadar korumuşlardır. "Gök Tanrı/ Tek Tanrı" inancı eski çağlardan beri Türklerin inanç dünyasında varlığını egemen olarak sürdürmüştür.

Türk Milleti, "Yüce Tanrı İnancı" şeklini almış bu inancıyla İslam'dan önce diğer milletler içerisinde vahye dayalı esasları en iyi koruyanlardan biri olmuştur. Orhun Abideleri, Divan-ı Lügat'it-Türk, Oğuz Kağan Destanı ve diğer destansı anlatımlar ve eserlerde her şeyin yaratıcısı ve yönlendiricisi olarak

²⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* Kültigin Doğu Cep. 31.str. İstanbul 2003, 18

²⁵ Bkz. Küçük-Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, 123-124

²⁶ Bkz. W. Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler"(Çev. İlhan Berk) *A.Ü.D.T.C.F.D.*, Ankara, 1943 C.I s. 4/21

²⁷ Şeşen, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, 31

²⁸ Şeşen, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, 34

²⁹ Şeşen, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, 56

³⁰ Şeşen, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, 91

³¹ Ebu Osman Amr b. Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* Çev. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, 87-89

³² Hucurat 13

³³ Bkz. Yunus 47

“Tengri Tek/Tek Tanrı” ifadesi yer almıştır.³⁴ Yaşantı tarzları, temizliğe verdikleri önem, suç ve cezalarla ilgili uygulamaları, toplumsal ilişkileri de Türklerin geleneksel dini inanışlarının vahye dayalı bir anlayışın kalıntılarını taşıdığını ortaya koymuştur.

Oğuz Kağan ve Türk Peygamberler

İnsanlık tarihinde peygamberliği ile ilgili net bilgiler olmamakla birlikte getirdiği ilkeler ve söylemleri ile tevhit anlayışına paralel esasları dile getiren kimseler bulunmaktadır. Bu kişilerin fikirleri ve savundukları ilkeler dikkate alınarak, haklarında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en çok bilineni Eski Yunan felsefecilerinden olan Sokrates'tir. Sokrates, ilmi, felsefi düşüncesi, bilgi, ahlak, erdem, insan ve bilginin kaynağı gibi sahalardaki görüşleri sebebiyle bazı İslam Felsefecileri tarafından bir peygamber gibi algılanmıştır. Bu etki ile Necip Fazıl onu Batı Tefekküründe ilk tevhidi anlayışın habercisi olarak sıfatlandırmıştır.³⁵ Sokrates, hakkındaki suçlamalara karşı yaptığı savunmasında, Atinalıların çok tanrılı dinlerine karşı farklı bir dindarlık algısı ile hayatının üstün bir Kudret tarafından idare edildiğini ve düzenlendiğini düşünerek, kendisinin tamamıyla ilahi bir güç tarafından yönlendirildiğini ileri sürmüştür. M.Ö. 500'lü yıllarda yaşamış olan Ksenefones de (Xenophanes) Tanrı anlayışı ve zamanındaki felsefecilerin yaratılış teorilerine aykırı duruşu ile öne çıkmıştır.³⁶ Budizmin kurucusu Gotama Buda da, getirdiği ahlaki ilkeler ve felsefesi ile öne çıkan isimlerden biri olarak tarihte yer almıştır. Muhammed Hamidullah onunla ilgili iddialı bir yorumda bulunarak; “Kur'an'ı açıklayıp izah eden bütün müfessirler, Zerdüşt (Zoroastre), Gotama Buda, Musa, İsa'ya bağlanan ve tamamlanamamış olan işi sonuna erdirecek olan birinin gelmesinin beklendiğini bildiren beyan ve sözlere dikkat çekerler...” diyerek peygamber olabileceğini iddia etmiştir.³⁷ Getirdiği ahlaki ilkeler, insanlara ve devlet adamlarına olan öğütleri ile Eski Çin'de yeni bir anlayış geliştirmiş olan Konfüçyüs de, bu bağlamda zikredilmesi gereken bir isimdir. Muhammed Ebu Zehra, Konfüçyüs'ün, yıllarca Çin'de insan-devlet,

³⁴ Abdurrahman Küçük, *İslamlık ve Türklük*, Ankara 2011, 79

³⁵ Bkz. Necip Fazıl Kısakürek, *Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu*, İstanbul, 1996, 26

³⁶ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1999, 26

³⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* Ter. Salih TUĞ 2 Cilt, İstanbul, 1980, 1: 92

insan-toplum, insan-aile arası ilişkilerde, ahlaki kaidelerin oluşmasında sağladığı faydaları dikkate alarak onun kitaplarının ahlak, hukuk ve tavsiyeler yönünden Tevrat'la mukayese edildiğini, Konfüçyüs'ün Çinlilere gönderilen peygamber olabileceğine işaret etmiştir.³⁸

Oğuz Kağan da, ahlaki kurallar ile toplumsal yasaların kurucusu, isimlendiricisi olması dikkate alındığında, Türklere gönderilen ve hakkında bilgi verilmeyen Peygamberlere örnek olarak düşünülebilir. O, Oğuznamelerde doğu ile batı arasında bir devlet kurarak, Afrika içlerine kadar inen, birçok Türk Boyuna isim veren bir Türk Hakanı olarak yer almaktadır.³⁹ Gerek Reşidüddin'in Oğuznamesinde, gerekse Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terakime" isimli eserinde Oğuz Kağan, tevhit anlayışını savunan bu ilkeleri önce gizlice yakınlarına aşıl原因an, daha sonra güç toplayarak babası ve yanındakileri de kendi anlayışına davet eden biri olarak anlatılmaktadır. Yapmış olduğu inanç davetini kabul etmeyen ve bunu terk etmesini isteyen babasına karşı bu uğurda savaşan, kazandıktan sonra da kendi savunduğu dini anlayışı toplumuna hakim kılmaya çalışan bir hakan olarak anlatılmaktadır.⁴⁰ Yine Oğuznamede doğduktan sonra annesinin sütünü emmediği, annesinin üç gün üst üste rüyasında "eğer sütünü emmemi istiyorsan biricik Tanrıyı ikrar ve itiraf et. Üzerine olan hakkını olduğu gibi farz kıl." dediğini görmesi üzerine onun davet ettiği hak dine girdiği, Oğuz'un da bunun üzerine annesinin sütünü emmeye başladığı kaydedilmektedir.⁴¹

Neşri de, Cihannuma'da Oğuz Kağan'ın babasının kafir ve dinsiz biri olduğunu, Oğuz'un doğumundan sonra Allah'ın onu tevhid esasına yönlendirdiğini, Türklerden ilk Lailaheillallah diyenin ve kavmini ilk olarak dine davet edenin o olduğunu, bu sebeple babası ile arasında anlaşmazlık ortaya çıktığını, babasının kendisini, ailesini ve ona bağlı olanları öldürmek istemesi üzerine Yesi dolaylarına yerleştiğini, yetmiş beş yıl babası ile ağır savaşlar

³⁸ Bkz. Muhammed Ebu Zehra, *Mukarenet'ül-Edyan'üd-Diyanet'ül-Kadime*, Kahire, Trsz, 65-66

³⁹ Gen.Bil. İçin .Bkz. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul Trsz. ; M. Necati Sepetçioğlu, *Türk Destanları*, İstanbul 1972

⁴⁰ Bkz. Togan, *Oğuz Destanı*, 17-20; Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime-Türklerin Soy Kütüğü Haz.* Muharrem Ergin, İstanbul Trsz, 24-28

⁴¹ Bkz. Togan, *Oğuz Destanı*, 17

yaptığını, babasını öldürerek onun elindeki topraklara da sahip olduğunu ve kendi inancını devlet dini olarak kabul ettiğini bildirmektedir.⁴² Yazılı olmasa da, Türklerin nesiller boyu yaşattıkları hukuk geleneğini oluşturan ve Türk töresini kuran kişinin de, Oğuz Kağan olduğu kabul edilmektedir.⁴³

Hüseyin Hüsametdin Efendi ise Amasya Tarihi isimli eserinde; “Dinen ve ahlaken aşağı seviyelere düşmüş olan Türk Milletini ihya için Allah’ın, Türk dahilerinden Irkıl Ata’yı irşada görevlendiğini, babasının öldürülmesinden sonra tevhit dininin yayılmasına büyük hizmet etmiş olan Oğuz Kağan’ın tahta geçmesine yardımcı olduğunu, Oğuz Kağan’ın da kendisiyle aynı inancı paylaşan muvahhid ve mü’min olan Irkıl Ata’yı danışman yaparak Türklüğü yeniden dirilttiğini, Tevhit anlayışını hakim oldukları bütün bölgelere yayarak bir taraftan Çin’e, diğer taraftan Mısır’a ve Tuna’ya kadar ulaştırdığının milli tarihimizde genişçe anlatıldığını, Türk peygamberleri arasında ismi zikredilen Harkıl Nebi’nin, dinini ve milletini ihya eden bu Irkıl Ata olduğunu” ifade etmektedir.⁴⁴

İki türlü söylenişi bulunan Oğuz Kağan Destanının her iki varyantında da Oğuz olağanüstü bir insan olduğu anlatılmaktadır. Her iki varyantta da dünyanın üç kıtasına hakim olduğu, bilgili, tecrübeli, zeki ve yetenekli bir kişiliğe sahip olan "Arkıl-Irkıl Koca" bazen de "Uluğ Türk" olarak anılan bir vezirinin bulunduğu, bu kişinin fikirlerine değer verdiği, danışman olarak devamlı yanında tuttuğu vurgulanmaktadır.⁴⁵ Vanî Mehmet Efendi, Arap Tarihçilerinin Ye’cüc ve Me’cüc’ün Türkler olduğunu ileri sürmelerine bir cevap olarak, Oğuznameler ve tarihi rivayetlerden hareketle Kehf Suresinde hakkında bilgi verilen Zülkarneyn’nin onun Oğuz Kağan olduğunu ileri sürmektedir.

Kur’an’da, Zülkarneyn hakkında verilen bilgilerde onun, yeryüzünde bilgilendirilen güçlü bir hükümdar olduğu, doğuda batıda güney ve kuzeyde

---

⁴² Mevlana Mehmet Neşri, *Cihannuma - 6. Kısım Osmanlı Tarihi* Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, 2008, 6-8

⁴³ Bkz. Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, 26-32

⁴⁴ Bkz. Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi* 12 Cilt, Amasya 2004, 2: 39-40

⁴⁵ Kırş Abdülkadir İnan, “Oğuz Destanı’ndaki Irkıl Ata” *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1998, 1: 113-114; Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, 26-45; Sepetçioğlu, *Türk Destanları*, 51

hâkimiyet kurduğu, Ye'cüc ve Me'cüc olarak anılan bozguncu bir milletin yurduna vardığı, buradaki insanları onların fesadından korumak için set yaptığı, adil ve güçlü bir hükümdar olduğu vurgulanmaktadır. Hangi milletten olduğu, hangi bölgede yaşadığı, devletini nerede kurduğu, savaşarak fethettiği yerler ile karşılaştığı toplumlar hakkında açık ve kesin bir bilgi verilmemektedir.⁴⁶ Bu kapalılık sebebiyle, tefsirlerde Zülkarneyn'in kimliği, yapmış olduğu set ile bozgunculuklarının engellediği Ye'cüc ve Me'cüc kavmi ile ilgili kaynaklandırılmayan farklı bilgi ve rivayetler zikredilmektedir.

Bu rivayetlerde Zülkarneyn'in Aristo'nun öğrencisi olan Yunanlı Filip'in oğlu İskender olduğu hemen her tefsir kaynağında aynı rivayetlerle verilerek en çok kabullenilen görüş olarak ileri sürülmektedir.⁴⁷ İskender'in yaşadığı tarihi dönemin yakınlığı, savaşları ve devleti ile ilgili bilgilerin tarihi kaynaklarda yer alması, bunların arasında set yaptırması ve bütün dünyaya hâkim olması gibi bir özelliğinin olmaması, Zülkarneyn'in imanlı, salih kişiliğinin, politeist bir inanca sahip olan İskender ile uyuşmaması bu görüşü tutarsız kılmaktadır.⁴⁸ Divan-ı Lügat'it-Türk'de Zülkarneyn'den Şu Kağan ile yaptığı savaşları ile Uygur ve Çiğil boyları hakkında bilgi verilirken bahsedilmekte ise de, burada zikredilen Zülkarneyn de Makedonyalı İskender'le özdeşleştirilmektedir.⁴⁹

Zülkarneyn'in Güneşin doğduğu ve battığı yere mülkü uzandı şeklinde hakkında şiir söylenmesinden etkilenilerek Ebu Kerb Semiy b. Ubeyd el Efrikeş el-Himyeri olduğu ileri sürülmüşse de,⁵⁰ bu kişinin tarihi bir şahsiyet olmadığı dikkate alınarak reddedilmektedir.⁵¹ Hz. İbrahim zamanında veya ondan hemen önce yaşamış olan Afridun b. Esfiyan,⁵² Yunan b. Yâfes b.

⁴⁶ Kehf 83-99

⁴⁷ Hazin, *Lüba'üt-Te'vil fi Meani't-Tenzil*, 3: 209

⁴⁸ Bkz. Hayrettin Karaman ve Dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* 5 Cilt, Ankara 2009, 3: 577

⁴⁹ Bkz, Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat'üt-Türk* Çev. Seckin Erdi-Serap Tuğba Yurteser, İstanbul 2005, 206, 369, 607-608, 629

⁵⁰ Hazin, *Lüba'üt-Te'vil fi Meani't-Tenzil*, 3: 209

⁵¹ Bkz. M. Hamdi Yazır, *Hak Dili Kur'an Dili*, Sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boilelli, Abdullah Yücel, 10 Cilt, İstanbul, Trsz, 5: 384

⁵² Bkz. El Kurtubi, *El-Cami' li'l-Ahkami'l-Kur'an*, 12: 33

Nuh'un soyundan Mısır'da yaşayan Yunan asıllı Merzubân b. Merdube, Akkad Kralı Naram-Sin, Romalı genç bir hükümdar olduğu rivayetleri de kaynaklarda yer almaktadır. Ancak iddia edilen şahıslarla ilgili tarihi veriler, bu isimlerle Zülkarneyn'i örtüştürememektedir.⁵³

Vani Mehmet Efendi ise, "Arais'ül-Kur'an ve Nefais'ül-Furkan" isimli eserinde, Zülkarneyn'in Oğuz Kağan olduğunu ileri sürmekte, bu kanaate de kendinden önce yazılmış olan rivayetler ve tarihi hakikatlerin ışığında ulaştığını ileri sürmektedir.⁵⁴ Erdoğan Pazarbaşı "Arais'ül Kur'an'da Türkler" isimli makalesinde Vani Mehmet Efendi'nin Zülkarneyn kıssasını ele alan Kehf suresinin 83-98. ayetlerini açıklarken onun kimliği ile ilgili rivayetleri aktardıktan sonra kendi görüşünü şu ifadelerle dile getirdiğine yer vermektedir; "Türklerin Beni İshak'tan kabul edilmesine gelince; buradaki İshak'ın, İshak Peygamber olduğu açıktır. Bil ki, ben Türk tarihlerinde Oğuz Han'ın Yafes'in neslinden olduğunu gördüm. Türklerin tamamı onun neslindedir. Oğuz Han, Hz. İbrahim'le muasırdı. Hatta Türkler, onun İbrahim'e iman ettiğini ve İshak'ın kızıyla evlendiğini de iddia ederler ve Türkler, Kur'an-ı Kerim'de zikredilen Zülkarneyn ile kastedilen, Oğuz Han'dır derlerdi. Bu duruma göre Türkler, anne tarafından Hz. İshak'ın evladı olmuş olurlar. Nitekim Hz. İsa'nın Beni İsrail'den olduğu gibi, Türkler de, Beni İshak'tan sayılırlar. Türk ismi de, Oğuz Han'ın çocuklarına verilmektedir"⁵⁵

İsmail Hami Danişmend de, aynı iddianın Rüstem Paşa'nın Tevarih-i Ali Osman'ında da "Etrak (Türkler) söyle fikrederlerdi ki, Hak Sübhanehü ve Teâla, Kur'an-ı Kerim'de Zülkarneyn deyu zikrettiği bu Oğuz Han'dır derlerdi." şeklinde yer aldığını ifade etmektedir.⁵⁶

Onları bu düşünceye sevk eden ana kaynak Oğuz Kağan Destanı olmuştur. Oğuz Kağan, destanlarda yer alan ifadelere göre, olağanüstü

⁵³ Gen. Bil. İç. Bkz. Hazin, *Lüba'üt-Te'vil fi Meani't-Tenzil*, 3: 209; Kurtubi, *El-Cami' li'l-Abkani'l-Kur'an*, 12: 33, Karaman ve Dğr. *Kur'an Yolu*, 3: 577

⁵⁴ Bkz. İsmail Hami Danişment, "XVII. Asırda Bir Türk Irkçısı", *Türklük* İstanbul 1939, 2: 139; Erdoğan Pazarbaşı, "Arais'ül-Kur'an'da Türkler" *Bilimname* X. 2006/1, Kayseri, 2007, 27

⁵⁵ Pazarbaşı, "Arais'ül-Kur'an'da Türkler" X. 2006/1, 27

⁵⁶ Bkz. Danişmend, "XVII. Asırda Bir Türk Irkçısı" II/139

özelliklere sahip olarak doğmuş, Tevhid anlayışını savunduğundan için babasıyla arası açılmış, yapılan savaşlar sonrasında babasını öldürerek kağanlığını ilan etmiştir. Olağanüstü özelliklere sahip olarak yaratılmış, doğu ile batı arasında bir devlet kurmuş, bu seferleri esnasında balçıktan evler içerisinde yaşayan siyah tenli insanların ülkesi olan Afrika'ya kadar inmiştir. Yeni oluşturduğu devlette yasalar koymuş, seferler ve toplumun gelişmesine katkıda bulunan birçok boy, onun tarafından isimlendirilmiştir. Ancak destanda bu bilgiler verilirken herhangi bir kavim için set yaptığından bahsedilmemiştir.⁵⁷

Destandaki anlatımlarda özellikle Oğuz Kağan'ın üç kıtaya hakim olması onun Zülkarneyn olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Kur'an, Zülkarneyn hakkında bizleri bilgilendirmekte, onun salih bir kul veya peygamber olduğunu, doğu ile batı arasına hâkim olan bir hükümdar olarak Ye'cüc ve Me'cüc kavimlerini hapseden bir set yaptığını bildirmektedir.⁵⁸ Oğuz Kağan hakkındaki bilgiler ise, dilden dile aktarılan destanların zaman içinde yazıya geçirilmesi ile vücut bulmaktadır. Bu destanlarda fethedilen bölgeler ve Oğuz'un kişiliği ile ilgili bilgiler, Zülkarneyn Kıssası ile zaman zaman örtüşmekte ise de yapılan bir setten bahsedilmemesi ciddi bir ayırt edici özellik oluşturmaktadır.

Türlere gönderildiği muhtemel olan Oğuz Kağan dışında başka peygamberlerin bulunup, bulunmadığı hususlarını inceleyen Hüseyin Hüsamet'in Efendi "Amasya Tarihi" isimli eserinde Türklere 24 peygamber gönderildiğini dile getirmekte, bunların isimlerinin "Şerh-i Esmâü'l-Murselîn" isimli kitapta yer aldığını ileri sürmektedir. Amasya Tarihinde bu iddia şöyle yer almaktadır; "*Türkler, geleneksel inançlarında gerçek bir yaratıcı olarak tanıdıkları Hakk Te'alâ hazretlerine zâtında, sıfâtında, bilinmesinde tek olmuş, birliği zatına münhasır kalmış anlamına 'Tenri, Tanrı, Tangrı', O'nun tarafından kitap ve haber getiren kullarını irşat ve takvîye eden elçilerine yani peygamberlere 'yalvâc, yâlvâc, yâlgâc', peygamberlerin getirdiği kitaba da 'nûy, nûyi, nûyîn' demişlerdir. Türkler, yalvaçlarını din ve dünya işlerinde gerçek bir mürşit ve olağan üstü zekâlı bildiklerinden, onlara son derece itaat*

⁵⁷ Bkz. Gen.Bil. İçin. Bkz. Togan, *Oğuz Destanı*; Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, 26-45; Sepetçioğlu, *Türk Destanları*, 43-53

⁵⁸ Bkz. Kehf 83-99

etmişler, emirlerini yerine getirme hususunda can vermeyi büyük bir mutluluk olarak kabul etmişler, bu konuda diğer milletlerden de üstün olmuşlardır.

Allah; 'Ant olsun ki, senden önce birçok peygamberler gönderdik; sana onların kimini anlattık, kimini anlatmadık...'⁵⁹ buyurduğu üzere Hz. Muhammed'den öncede kullarını doğru yola sevk ve yöneltmek için her millete yine kendilerinden binlerce peygamberler gönderdiği sabih rivayet ile sabit olup Türkler'den gelen peygamberlerden Şerhi Esmâü'l-Murselîn'de yazılı olduğu üzere bilinenler şunlardır: 'Emûn, Ümîd, Berâb, Tâhîm, Cûsân, Harkâl (Irkal, Arkal lafzının Arapçalaşmasıdır. Irkal'ın, Oğuz Kağan'ın vezir ve müsteşârı ... olduğu Türk tarihlerinde kayıtlıdır.), Dûvîl, Savis, Sekûn, Salâh, Tâmir, Anûb, Gâzât, Katîn, Kedûk, Laycû, Nârûn, Hâmûn, Hicâb, Hicîl, Hemidun, Yâsân, Yavîk, Yehûr.' Bu peygamberlerin isimleri zikredilen kitapta yer almakta ise de, ne zaman peygamberlik yaptıkları, nereye gönderildikleri hakkında ise bilgi bulunmamaktadır.⁶⁰

Sonuç olarak Allah, her kavme, her topluluğa kendi anlayacak oldukları dillerle peygamberler göndermiştir. Türklere de bu anlamda bir peygamber gelmiştir. Oğuz Kağan ile ilgili olarak anlatılanlar, destanda da olsa onun tebliğle görevli olduğu tevhid dinini yaymaya çalışan bir kimse olduğunu ortaya koymaktadır. Oğuz Kağan'ın Türklere ilk kanun koyan kimse olduğu, daha sonraki dönemlerde Oğuz/Türk Töresi olarak anılan bu kanun ve ilkelerin çok az bir değişiklikle İslamiyet'e kadar geldiği, Türklerin Müslüman olmalarında da büyük rol oynadığı bilinmektedir. Biraz millilik arz etse de, tek tanrı inancını, bu inancın hukuki ve ahlaki kurallarını Müslüman oluncaya kadar devam ettiren Türklerin, bu anlayışlarını Oğuz Töresi olarak adlandırarak yaşattıkları kaynaklarda yer almaktadır. Kur'an ayetleri dikkate alındığında Türklere gelen peygamberin emrettiği ilkelerin kalıntıları olan bu uygulamaların, tarihler boyunca Oğuz'un ismi ile birlikte anılarak varlığını devam ettirmesi, bizi, onun Zülkarneyn olmasa da, bir peygamber olabileceği fikrine yönlendirmektedir.

⁵⁹ Mü'min, 78

⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. Abdizade Hüseyin, *Amasya Tarihi*, 2: 35-38

KAYNAKÇA

ABDİZADE Hüseyin Hüsameddin Yaşar. *Amasya Tarihi* 12 Cilt, Amasya, 2004

DANIŞMENT, İsmail Hami. "XVII. Asırda Bir Türk Irkçısı" Türklük, İstanbul 1939, 2. Cilt

DOĞAN, Mehmet. *Tarih Önünde Türkler*, İstanbul, 1978

EBERHARD, W. "Eski Çin Kültürü ve Türkler" Çev. İlhan Berk, *A.Ü.D.T.C.F.Dergisi*, Ankara, 1943, 1. Cilt

EBU ZEHRİ, Muhammed. *Mukarenet'ül-Edyan'üd-Diyanet'ül-Kadime*, Kahire, Trsz

EBU'L GAZİ Bahadır Han. *Şecere-i Terakime-Türklerin Soy Kütüğü* Haz. Muharrem Ergin, İstanbul, Trsz,

EL-KURTUBİ, Muhammed b. Ahmet. *El-Cami' li'l-Abkemi'l-Kur'an* 20 Cilt, Beyrut, 1993

EL-HAZİN, Muhammed b. İbrahim El Bağdadi. *Lüba'üt-Te'vil fi Meani't-Tenzil (Tefsir-i Hazin)* 4 Cilt, Bas. Yer. Yok. Trsz.

ELİADE, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* Çev. Ali Berktaş, 3 Cilt, İstanbul, 2009

ERGİN, Muharrem. *Orhun Abideleri*, İstanbul, 2003

Ez- ZEMAŞERİ, Mahmut b. Ömer. *el Keşşaf* 4 Cilt, Kahire, 1987

GÖKBERK, Macit. *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1999

HAMİDULLAH, Muhammed. *İslam Peygamber* Ter. Salih TUĞ, 2 Cilt, İstanbul, 1980

KARAMAN Hayrettin ve Dğr. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* 5 Cilt, Ankara, 2009

İBNÜ'L ESİR. *El Kamil Fit-Tarih* Ter. Ahmet Ağrakça-Beşir Eryarsoy-Zülfikar-Tuygar- Abdulkerim Özaydın-Yunus Apaydın-Abdullah Köse, 10 Cilt, İstanbul, 2008

CAHİZ, Ebu Osman Amr. *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* Çev. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967

İBNİ HANBEL, Ahmet. *Müsned*, 6 Cilt, Beyrut, 1978

İNAN, Abdülkadir. “Oğuz Destanı’ndaki Irkıl Ata”, *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara, 1998

KAFESOĞLU, İbrahim. *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980

KAŞGARLI Mahmut. *Divan-ı Lügat’it-Türk* Çev. Seckin Erdi-Serap Tuğba Yurteser, İstanbul, 2005

KISAKÜREK, Necip Fazıl. *Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu*, İstanbul, 1996

KÖPRÜLÜ, Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1972

Kur’an-ı Kerim

KÜÇÜK, Abdurrahman. *İslamlık ve Türklük*, Ankara, 2011

KÜÇÜK, Abdurrahman ve Dğr. *Dinler Tarihi*, Ankara, 2009

MANSUR, Ali Nasif. *Et Tac’ül Cami’ul-Usul fi Ehadisi’ür-Resul*, 5 Cilt, İstanbul, 1961

NEŞRİ, Mevlana Mehmet. *Cibannuma 6. Kısım Osmanlı Tarihi* Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, 2008

ÖGEL Bahattin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979

PAZARBAŞI, Erdoğan. “Arais’ül-Kur’an’da Türkler” *Bilimname X*. 2006/1, Kayseri, 2007

RADLOF, W. *Sibiryadan Seçmeler*, Ankara, 1975

SEPETÇİOĞLU, M. Necati. *Türk Destanları*, İstanbul, 1972

ŞEŞEN, Ramazan. *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 1975

TABERİ. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* Ter. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, İstanbul, 1991

TOGAN, Zeki Velidi. *Oğuz Destanı*, İstanbul, Trsz.

TURAN, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi*, İstanbul, 1979

YAZIR, M. Hamdi. *Hak Dili Kur'an Dili 9 Cilt*, İstanbul, Trsz.

Yazıtlarda Adı Geçen Uzak Doğu Devletleri: Kore Hanedanı, Kuzey Çin Hanedanları, Moğol Toplulukları

*Far Eastern Countries Mentioned in the Turkic Inscriptions: Korean Dynasty, Dynasties
in North China, Mongolian Communities*

Yong-Söng LI*

Öz

Kül Tegin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtı'nda Birinci Türk Kağanlığı'nın bir kağanının cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar doğudan başlayarak saat yönünde anılmaktadır. Bunlardan *büekli*, *çöllüg el*, *tabgaç*, *kıtañ* ve *tatabı*, Doğu Asya'da bulunmaktadır.

Büekli, Kore Yarımadasının kuzey kısmı ile Mançurya'da bulunmuş olan eski bir Kore krallığı Goguryeo (고구려/高句麗, M.Ö. 37 ~ M.S. 668) olsa gerek. Bu yüzden *bökküli* (< *bäkküli < *mäkküli 貂句麗) veya *bökköli* (< *bäkköli < *mäkköli 貂高麗) okunması gerekmektedir.

552 ~ 577'de yani (Birinci) Türk Kağanlığı'nın ilk 25 yılında Kuzey Çin'de Kuzey Qi ve Batı Vey / Kuzey Zhou olmak üzere iki *Tabgaç* devleti mevcut olduğuna göre, Göktürklerin birine *çWlgl* (~ *çWlglI*) ve diğerine *Tabgaç* diyerek bu iki *Tabgaç* devletini ayırt ettiğini düşünmeliyiz. Büyük bir olasılıkla, Kuzey Zhou'ya *çWlgl* (~ *çWlglI*) ve Kuzey Qi'ye ise *Tabgaç* denk gelir. Eğer öyleyse, *çWlgl* (~ *çWlglI*) adı *Çüliüg el* 'Çü'lülerin devleti' (< *Çü* (< 周 *Zhōu*) + *-liüg* 'addan sıfat yapan ek' + *el* 'devlet, ülke') olarak çözümlenebilir. *-IXg* eki, günümüzde olduğu gibi yer adına eklenebilir.

Kıtañ ile *Tatabı*, Göktürklerin doğu komşuları olmasına rağmen Birinci Türk Kağanlığı'nın bir kağanının cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde en son zikredilmektedir. Ama Kül Tegin'in cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde ilk önce yer almaktadır.

---

* Seoul Devlet Üniversitesi: yongsongli1964@empas.com

Tatabi adı, Çin kaynaklarında *Kumo Xi* ve *Xi* olarak geçse de daha çok 5~6. yüzyılda Mançurya'nın batısındaki Taoer Nehri ile Şira Müren Nehri arasında yaşayan bir göçebe halk olarak kaydedilen Didouyu'yu (地豆于 *Didōuyú*) hatırlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kore, Kuzey Çin, Moğol, Tunguz.

Abstract

In Kül Tegin Inscription and Bilgä Kagan Inscription, countries or peoples that sent representatives to a kagan's funeral of the First Turkic Kaganate are mentioned clockwise starting from the East. Among them, *bükli*, *čöllüg el*, *tabgač*, *kitan* and *tatabi* are in East Asia.

Bükli must be the ancient Korean kingdom of Goguryeo (고구려/高句麗, 37 B.C. ~ A.D. 668) located in the northern part of the Korean Peninsula and Manchuria. Therefore, it should be read as *bökeküli* (< *bäkküli < *mäkküli 貂句麗) or *bökeköli* (< *bäkköli < *mäkköli 貂高麗).

From 552 to 577, i.e. in the early 25 years of the (First) Turkic Kaganate, there were two *Tabgač* states: Norther Qi and Western Wei / Northern Zhou. For this reason, we should suppose that the Köktürks distinguished two *Tabgač* states by calling one state *čW'lgI* (or *čW'lgII*) and the other state *Tabgač*. In all probability, *čW'lgI* (or *čW'lgII*) and *Tabgač* are the Northern Zhou and the Northern Qi respectively. If so, *čW'lgI* (or *čW'lgII*) can be analyzed as *Čüliüg el* 'realm/country of the Čü people' (< *Čü* (< 周 *Zhōu*) + *-liüg* 'suffix forming possessive noun/adjective' + *el* 'realm/country').

Although *Kitan* and *Tatabi* were also the east neighbors of the Köktürks, they are mentioned lastly in the list of the countries or peoples that sent representatives to a kagan's funeral of the First Turkic Kaganate. However, their names appear firstly in the list of the countries or peoples that sent representatives to Kül Tegin's funeral.

Although the name of *Tatabi* appears *Kumo Xi* and *Xi* in the Chinese sources, it reminds us more of Didouyu (地豆于 *Didōuyú*), a nomadic people of 5th ~ 6th centuries in the area between Taoer River and Shira Müren River to the west of Manchuria.

Keywords: Korea, North China, Mongolian, Tungus.

I. Giriş

Orhon Türkçesi, yazılı kayıtları bize kadar gelen en eski Türk diyalektidir. Günümüzdeki Moğolistan'da, başlıca Orhon Irmağı havzasında bulunan – böylece uygun olarak 'Orhon yazıtları' denen - yazıtlar vasıtasıyla bize biliniyor. Bunlar Kül Tegin, Bilgä Kağan, Tunyukuk, İşbara Tarkan (Ongi) ve Küli Çor (İhe-Hüşötü) yazıtlarıdır. Kül Tegin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtı, bu yazıtların en hacimlisidir.

Bu iki yazıtta birçok devlet veya topluluğun adı geçmektedir. Özellikle Türk Kağanlığının yöneticilerinin cenaze törenlerine temsilciler gönderenlerden şöyle söz edilmektedir:

(1) Birinci Türk Kağanlığı

yogcı : sıgtıçı : öñrä : küin : tugsıkda : bükli : çöllüg el : tabgaç : töpöt : apar : purum : kırkız : üç kurıkan : otuz tatar : kıtañ : tatabı : bunça : bodun : kälipän : sıgtamış : yoglamış “(Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kitaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.”¹ (KT D 4)

yogcı : sıgtıçı : öñrä : küin : tugsıkda : bükli : çöllüg el : tabgaç : töpöt : apar purum : kırkız : üç kurıkan : otuz tatar : kıtañ : tatabı : bunça : bodun : kälipän : sıgtamış : yoglamış “(Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kitaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.”² (BK D 5)

(2) İkinci Türk Kağanlığı

yogcı : sıgtıçı : kıtañ : tatabı : bodun : başlayu : udar säñün : kälti : tabgaç : kağanta : işiyi : likän : kälti : bir tümän ağı : altun kümüş : käreğäksiz : kälürti : töpöt : kağanta : bölün : kälti : kurıya : küin : batsıkadakı : sogud : bärçikär : bukarak uluş : bodunta : näk säñün : oğul tarkan : kälti : on ok : oğlum : türgiş : kağanta : makaraç :

¹ Bu tercüme için bkz. Tekin 1988: 9.

² Bu tercüme için bkz. Tekin 1988: 39.

tamgaçı : oguz : bilgä : tamgaçı : kälti : kırkız : kaganta : tarduș : mançu çor : kälti
 “Yaşçı (ve) ağlayıcı (olarak) Kıtay (ve) Tatabı halkları (temsilcilerinin) başında General Udar geldi. Çin imparatorundan (onun temsilcisi olarak) İşiği Likeng geldi; on bin ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi. Tibet Hakanından (onun temsilcisi olarak) Bölün geldi. Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi. On-Ok oğlum Türğiş hakanından mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi. Kırgız hakanından Tarduș İnançu Çor geldi.”³ (KT K 11-13)

bukug : totok [: .....] kayı : lisün : tay sänün : başad[u] : beș yüz ärän : kälti : kokuluk : ü[ç tört : tümän ağı :]⁴ altun : kümüş : käreğäksiz : kältürti : yog : y<ı>parıg : kältürüp : tikä : berti : çantan : ıgaç : kältürüp : öz yarıș(?) [.....] bunça : bodun : saçın : kulakakın : yan[...]çdı “Bukug Totok ..... babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beș yüz kişi geldi. Kokuluk otuz kırk bin ipekli kumaş, altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip ..... Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti.”⁵ (BK G 10-12)

Birinci Türk Kağanlığı ile ilgili malumatta bir kağanın cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar doğudan başlayarak saat yönünde anılmaktadır. Bunlardan (1) *büklü*, (2) *çöllüg el*, (3) *tabgaç*, (4) *kutañ* ve (5) *tatabı*, yazımızda işlenecektir.

II. Yazıtlarda adı geçen Uzak Doğu devletleri

Uzak Doğu, Avrupa merkezli bir terim olduğu için Doğu Asya terimi daha uygun olacaktır.

1. *büklü* (⇒ *bökkülü* veya *bökköli*)

Bu adın türlü okuyuşları ve anlamlandırmaları hakkında Aydın (2012b: 55-57) tarafından ayrıntılı bilgi verilmektedir. Ancak onun değinmediği şey var ki Japon bilimadamı IWASA Seiichirō (巖佐精一郎, 1911~1935) çoktan

³ Bu tercüme için bkz. Tekin 1988: 23.

⁴ Boşluk bu şekilde doldurulabilir. Bkz. Li 2017: 80, 87.

⁵ Bu tercüme için bkz. Tekin 1988: 9.

bW'kll'yi *böklü* '貂句麗: 貂 *mäk* halkının 句麗 devleti' okumuştur. Li (2003: 236) ise şunları belirtmiştir:

(1) *bW'kll*, *bökküli* (< *bäkküli < *mäkküli 貂句麗 [pinyin ile *Mò-gōu-lǐ*]) veya *bökköli* (< *bäkköli < *mäkköli 貂高麗 [pinyin ile *Mò-gāo-lǐ*]) okunabilir.

(2) 句麗/高麗 *Gōu-lǐ/Gāo-lǐ*, Goguryeo [yani Goguryə] (고구려/高句麗) için başka bir addır.

(3) Goguryeo Krallığı 貂 *Maek* (= *Mäk*) veya 濊貂 *Yemaek* etnik grubu tarafından kurulmuş olup bu aynı etnik grup günümüzdeki Korelilerin temelini oluşturmaktadır.

(4) 句麗/高麗 ve 貂, eski kaynaklarda ayrı ayrı tespit edilmekte ise de 貂句麗 veya 貂高麗 diye birlikte yazılan hiç bir örnek yoktur.

貂句麗 *Mò-gōu-lǐ*'nin telaffuzu Erken Dönem Orta Çincesinde *mäjk/mɛ:jk-kəw-liǎ/li* [yani *mäyk/mä:yk-kəw-liǎ/li*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ma:jk-kəw-li* [yani *mäyk-kəw-li*] idi. 貂高麗 *Mò-gāo-lǐ*'nin telaffuzu Erken Dönem Orta Çincesinde *mäjk/mɛ:jk-kəw-liǎ/li* [yani *mäyk/mä:yk-kəw-liǎ/li*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ma:jk-kəw-li* [yani *mäyk-kəw-li*] idi.⁶

Kitañ ile *Tatabı* da Göktürklerin doğu komşuları olmasına rağmen listede en son zikredilmektedir. Bu yüzden *bW'kll* devleti, *Kitañ* ve *Tatabı*'dan daha önemli ve güçlü olmalı. Böyle durumda olan biricik ülke Goguryeo'dır.

Goguryeo (고구려/高句麗, M.Ö. 37 ~ M.S. 668), Kore Yarımadasının kuzey kısmı ile Mançurya'da bulunmuş olan eski bir Kore krallığıdır. Eski Kore'nin 3 krallığından biriydi. Öteki 2 krallık ise Baekje [yani Bäkce] (백제/百濟 *Bäi-jü*, M.Ö. 18 ~ M.S. 660)⁷ ve Silla (신라/新羅 *Xin-luó*,

⁶ Erken Dönem Orta Çincesi, 601 yılında yayımlanan *Qieyun* [切韻] adlı bir kafiye sözlüğünün dilidir. Bu sözlük hem Kuzey hem de Güney Çin'in ölçünlü yazı dilini düzenler. Geç Dönem Orta Çincesi, Tang Hanedanı'nın (618-907) parlak döneminin ölçünlü dilidir ve başkenti Chang'an [長安] lehçesine dayanır (Pulleyblank 1991: i).

⁷ Japonlar bu ülkeye *Kudara* derler.

M.Ö. 57 ~ M.S. 935) idi. Silla, Çin'in Tang Hanedanı (618 ~ 907) ile ittifak kurarak Goguryeo ve Baekje'yi devirmişdir.

Goguryeo adı, Goryeo (고려/高麗⁸, 918 ~ 1392) Krallığı'nın adında devam etmiş ve bu Goryeo'dan Corée, Korea, Kore vb. çıkmıştır. Yeri gelmişken, Goguryeo adı Goguri (고구리) okunmalı, çünkü bir ülke adının parçası olarak kullanıldığında麗 harfinin telaffuzu *ryeo* [ryə] değil *rʷ*'dir. Böylece 高麗 adı Goryeo (고려) değil Gori (고리) okunmalı. Maalesef, bu gerçek genellikle gözardı edilmektedir.

bŏŋkŏl (= Goguryeo) adı, 731'deki Kül Tegin'in cenaze törenine temsilcilerini gönderen devlet veya topluluklar arasında geçmemektedir, çünkü o zamanlarda Goguryeo artık yok olmuştu. Onun ardıl devleti olan Balhae [yani Balhā] (발해/渤海 *Bó-bǎi*, 698 ~ 926) ise bu listede yer almamaktadır.

26 Haziran ~ 01 Temmuz 2016 tarihlerinde Ardahan'da düzenlenen 59. PIAC'ta (Permanent International Altaistic Conference = Uluslararası Sürekli Altay Araştırmaları Konferansı) Li (2016) bildirisini okurken *bŏŋkŏl*'nin *bökküli* (< *bäkküli < *mäkküli 貂句麗 [pinyin ile *Mò-gōu-lì*) veya *bökköli* (< *bäkköli < *mäkköli 貂高麗 [pinyin ile *Mò-gāo-lì*) okunabileceğini ve bununla Goguryeo'nun kastedildiğini anlatınca kongreye katılanlardan biri elini kaldırıp bu adın [Mançuların dedeleri olan] *Mòbè* 靺鞨 olması gerektiğini ileri sürerek karşı çıkmıştır. Ancak bu itiraz şu iki gerekçe ile Li tarafından reddedilmiştir:

(1) *Mòbè*lar Goguryeo Krallığı'nın bir tebası idi. Kendi devletleri yoktu. Bu yüzden [efendileri dururken] Göktürklerin bir kağanının cenaze törenine temsilcilerini göndermiş olamaz.

(2) *Mòbè*, günümüz pinyin telaffuzudur. Korecede *Malgal* dendiğine göre daha eski telaffuzu *Matgat olmalı. Bu addan *bŏŋkŏl* çıkamaz.

⁸ Goguryeo (고구려/高句麗) Krallığı'nın adı, 5. yüzyılda Goryeo (고려/高麗) olarak değiştirilmiştir. Ancak, sonraki dönemde kurulan Goryeo (고려/高麗) Krallığı'nın adı ile karıştırılmaması için devamlı olarak Goguryeo (고구려/高句麗) denmektedir.

Şimdi bir şey daha eklenmeli ki *Mòbè* 鞞鞞 okunursa *bŵkɪlʔ*'nin sonundaki *l* izah edilemez. 鞞 *mò* da 鞞 *bé* de Pulleyblank'ta (1991) geçmektedir.⁹

Günümüz Korecesinde *r* ile *l*, bir fonemin iki alofonudur. Bu iki ünsüzün ne zaman bir foneme döndüğü bilinmese de *bŵkɪl* örneğinden o zamanlarda Korelilerin (hiç olmazsa Goguryeo'luların) *r* ile *l*'yi ayırt edebildiği ileri sürülebilir.

bŵkɪl'yi sadece 'Kore' diye çevirmek doğru olamaz, çünkü yukarıda da belirtildiği gibi o zamanlarda 3 Kore krallığı vardı. Goguryeo, daha doğrusu Goguri, olduğu belirtilmelidir.

2. çöllüg el (⇒ çülüg el)

Kül Tegin Yazıtındaki *çŵlgɪl* ve Bilge Kağan Yazıtındaki *çŵlgɪl* yazılışından bu kelimenin sonunda bir *el* 'ülke, devlet' olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacıların çoğu *çŵlgɪl* ~ *çŵlgɪlʔ* de Moğolca olması gereken *çöl* 'bozkır, çöl' kelimesini düşünerek bundan önceki *bŵkɪl* ile birlikte bir devlet adı olduğunu ileri sürmüştür. İlk kez Li (2016) şu gerekçelerle bu adın **çülüg el** '(Kuzey) 周 Zhouluların devleti' okunması gerektiğini farketmiştir:

(1) Yazıtlarda normal uzunlukta sözcükler kolona (:) benzeyen noktalama işaretiyle birbirinden ayırt edilir.¹⁰ Bu yüzden listedeki devlet veya topluluk adlarından sadece *bŵkɪl* : *çŵlgɪl* (veya *çŵlgɪlʔ*) ikisini birlikte okumak sorunlu olur.

(2) Birinci Türk Kağanlığı'nın ilk yıllarında Kuzey Çin'de iki Tabgaç devleti vardı. Li'den (2016) önceki araştırmacıların hepsi bu gerçeği gözden kaçırmıştır.

⁹ Krş. 末 *mò*: Erken Dönem Orta Çincesinde *mat* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *mut* (Pulleyblank 1991: 218)

曷 *bé*: Erken Dönem Orta Çincesinde *yat* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *xhat* (Pulleyblank 1991: 123)

¹⁰ Bkz. Tekin 2000: 42 ve Tekin 2016: 44.

(3) Mançurya'nın Liao Nehri havzasında bozkır veya çölden ziyade yazı yani ova bulunmaktadır. Bu yüzden $\text{çW}^{\text{L}}\text{gl} \sim \text{çW}^{\text{L}}\text{gl}^{\text{L}}$ deki $\text{çW}^{\text{L}}\text{ü}$ çöl 'bozkır, çöl' okumak sorunlu olur. Burası Türk Kağanlığı'nın doğusunda ve Goguryeo Krallığı'nın batı kesimindedir.

Bu gerekçelerden dolayı listedeki $b\text{W}^{\text{L}}k\text{ll} : \text{çW}^{\text{L}}\text{gl}$ (veya $\text{çW}^{\text{L}}\text{gl}^{\text{L}}$) : *tabgaç*¹ doğru okuyup çevirmek için her şeyden önce bu üçün ayrı adlar olduğunu düşünmek gerek.

Beş Hu Onaltı Krallık Dönemi (五胡十六國 *Wǔ-hú-shí-liù-guó*; 304 ~ 439) Siyenpi'lerin (鮮卑 *Xiānbēi*¹¹) *Tabgaç* (拓跋 ~ 拓拔 *Tuò-bá*¹²) kolunun kurduğu Kuzey Vey'in (北魏 *Běi Wèi*; 386 ~ 535) Kuzey Çin'i birleştirmesiyle bitmiştir. 534 ~ 535'te Kuzey Vey, Doğu Vey (東魏 *Dōng Wèi*; 534 ~ 550) ve Batı Vey (西魏 *Xī Wèi*; 535 ~ 556) olmak üzere ikiye bölünmüştür. Doğu Vey'in yerini Kuzey Qi (北齊 *Běi Qí*¹³; 550 ~ 577), Batı Vey'in yerini ise Kuzey Zhou (北周 *Běi Zhōu*¹⁴; 557 ~ 581) almıştır. 577'de Kuzey Zhou, Kuzey Qi'yi yıkarak Kuzey Çin'i birleştirmiş ancak birkaç yıl sonra Suy (隋 *Suí*; 581 ~ 618) tarafından devrilmiştir. Bu Suy Hanedanı, 589'da Güney Çin'deki Chen Hanedanı'nı (陳朝 *Chén Cháo*; 557-589) yıkarak bütün Çin'i birleştirmiştir.

¹¹ 鮮卑 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *sian-pjiǎ / pji* [yani *sian-pyǎ / pyǎ*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *sian-pji* [yani *sian-pyǎ*] idi.

¹² 拓跋 ~ 拓拔 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *tʰak-bat ~ tʰak-bəit / bə:t* [yani *tʰak-bat ~ tʰak-bət / bǎi*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *tʰak-phuat ~ tʰak-phā:t* [yani *tʰak-phuat ~ tʰak-phāi*] idi.

¹³ Bu devletin adı aslen sadece 齊 *Qí* idi. Ancak İlkbahar ve Sonbahar Dönemi (春秋時代 *Chūn-qiū Shí-dài*; M.Ö. 770 ~ 476 (veya 403)) ile Savaşan Devletler Dönemi'ndeki (戰國時代 *Zhàn-guó Shí-dài*; M.Ö. 476 (or 403) ~ 221) Qi 齊 (M.Ö. yaklaşık 1046 ~ 221) devletinden ve Güney Hanedanlarının ikincisi olan Güney Qi (南齊 *Nán Qí*; M.S. 479 ~ 502) devletinden ayırt edilmesi için Kuzey Qi (北齊 *Běi Qí*) denir. Güney Qi devletinin adı da aslen sadece 齊 *Qí* idi. 齊'nin telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *tʰiəj* [yani *tʰhiəj*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ɬəj* [yani *ɬəy*] idi.

¹⁴ Bu devletin adı aslen sadece 周 *Zhōu* idi. Ancak eski zamanlardaki Zhou 周 (M.Ö. yaklaşık 1046 ~ 256) devletinden ayırt edilmesi için Kuzey Zhou (北周 *Běi Zhōu*) denir. 周'nun telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *tɕim* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *tʂim* idi.

Türk Kağanlığı (552 ~ 744), Bumın (土門 *Tǔ-mén*¹⁵) Kağan'ın (öl. 552) önderliğindeki Göktürklerin Aşina (阿史那 *Ā-sī-nà*¹⁶) boyu tarafından kurulmuştur. İştemi (室點密 *Shì-diǎn-mì*¹⁷) ise Bumın Kağan'ın küçük kardeşi idi. 552 ~ 576'da *yabgu* unvanıyla Türk Kağanlığı'nın batı kesiminin, Batı Türk Kağanlığı'nın hükümdarı idi.

Yukarıda belirtildiği üzere, 552 ~ 577'de yani (Birinci) Türk Kağanlığı'nın ilk 25 yılında Kuzey Çin'de Kuzey Qi ve Batı Vey / Kuzey Zhou olmak üzere iki *Tabgaç* devleti vardı. Bu iki *Tabgaç* devleti Türk kağanının cenaze törenine ortak olarak değil ayrı ayrı temsilcilerini göndermiş olmalıdır. Bundan başka, Türk kağanının cenaze törenine sadece bir *Tabgaç* devletinin temsilcilerini göndermesi mantıksız olur. Dolayısıyla *çWlgI* (~ *çWlgII*) ve *Tabgaç*, Kuzey Qi ile Batı Vey / Kuzey Zhou devletlerine tekabül etmelidir. Bu durumda *Tabgaç* kelimesini sadece “Çin’ veya ‘Çinli(ler)’ diye çevirmek kesinlikle doğru değildir. Li'den (2016) önceki araştırmacıların hepsi bu gerçeği gözden kaçırmıştır.

(Birinci) Türk Kağanlığı'nın ilk 25 yılında Kuzey Çin'de iki *Tabgaç* devleti mevcut olduğuna göre, Göktürklerin birine *çWlgI* (~ *çWlgII*) ve diğerine *Tabgaç* diyerek bu iki *Tabgaç* devletini ayırt ettiğini düşünmeliyiz. Büyük bir olasılıkla, Kuzey Zhou'ya *çWlgI* (~ *çWlgII*) ve Kuzey Qi'ye ise *Tabgaç* denk gelir. Eğer öyleyse, *çWlgI* (~ *çWlgII*) adı *Çülüğ el'Çi'lü*lerin devleti' (< *Çü*¹⁸ (< 周 *Zhōu*))

¹⁵ 土門 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *tʰɔʷ-mən* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *tʰuǎʷ-mun* idi.

¹⁶ 阿史那 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *ʎa-siʷʹ/ʎiʷ-naʰ* [yani *ʎa-siʷʹ/ʎiʷ-naʰ*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ʎa-sɻʷ-naʷ* idi.

¹⁷ 室點密 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *ʎit-təmʷ-mit* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ʎit-tiamʷ-mit* idi.

¹⁸ Krş. *çub* ‘bölge, mıntıka’ (< 州 *zōu*): *altı çub sogdak tapa* (KT D 31), *altı çub [sogdak] tapa* (BK D 24-25) ‘Altı bölgeli Soğdak’lara doğru’.

Buradaki *altı çub*, Çince 六胡州 *Liù-hú-zhōu* ‘Altı Hu (= Barbar) Bölgesi’ teriminin tercümesidir. 六胡州 *Liù-hú-zhōu*, günümüzdeki Şensi (陝西 *Shǎn-xī*) Eyaleti'nin kuzey kesiminde bulunan şu altı bölgeden oluşmuştur: (1) 魯州 *Lǔ-zhōu*, (2) 麗州 *Lì-zhōu*, (3) 舍州 *Shě-zhōu*, (4) 塞州 *Sài-zhōu*, (5) 依州 *Yī-zhōu*, (6) 契州 *Qì-zhōu*. 州 *Zhōu*, geçmişte idarî bölüm

+ *-liig* ‘addan sıfat yapan ek’ + *el* ‘devlet, ülke’) olarak çözümlenebilir. *-IXg* eki, günümüzde olduğu gibi yeradına eklenebilir¹⁹ ve *çW’lgI* (~ *çW’lgIl*) bunun en eski örneği olmalıdır.

KT D 4 ve BK D 5’te bahsedilen Türk kağanının cenaze töreni, 557 ile 577 arasında düzenlenmiş olmalıdır. Bumın Kağan 552’de vefat ettiği için ve İstemi (Kağan) ise *yabgu* unvanıyla Türk Kağanlığı’nın batı kesiminin, Batı Türk Kağanlığı’nın hükümdarı olduğu için sözkonusu kağan olamaz. Cenaze töreni düzenlenen kağan, ya Bumın Kağan’ın ikinci oğlu olup 553 ~ 572’de hüküm süren Mukan Kagan (木杆可汗 *Mù-gān-kě-hàn*) ya da 572 ~ 581’de hüküm süren küçük kardeşi Tatpar Kağan (他鉢可汗 *Tā-bō-kě-hàn*) olsa gerek.

Artık bir soru kalır: Neden listede Goguryeo’dan hemen sonra Kuzey Qi yerine Kuzey Zhou yer alıyor? Muhtemelen bu cenaze töreni 154~174 yıl sonraki torunlar tarafından zikredildiği içindir. Onlar cenaze törenine temsilcilerini gönderen devlet veya toplulukları doğudan başlayarak tam olarak saat yönünde sıralayamamışlardır, çünkü bu iki devletin coğrafi sırasını karıştırmışlardır.

3. *tabgaç*

Yazıtlarda geçen *tabgaç* ile kastedilen şeyi sadece ‘Çin’ veya ‘Çinli’ olarak anlamak sorunlu olur. *Tabgaç* adını şöyle anlamamız gerekiyor:

(1) 552 ~ 577 için: Kuzey Çin’deki Kuzey Qi (北齊 *Běi Qí*; 550 ~ 577) ve bu devletin halkı

(2) 577 ~ 581 için: Kuzey Çin’deki Kuzey Zhou (北周 *Běi Zhōu*; 557 ~ 581) ve bu devletin halkı

(3) 581 ~ 589 için: Kuzey Çin’deki Suy (隋 *Suí*; 581 ~ 618) ve bu devletin halkı

---

idi. 州 harfinin telaffuzu da 周 gibi, Erken Dönem Orta Çincesinde *tcw* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ʃim* idi.

¹⁹ Bkz. Erdal 1991: 144.

(4) 589 ~ 618 için: (Çin'i birleştiren) Suy (隋 *Suí*; 581 ~ 618) ve bu devletin halkı

(5) 618 ~ 907 için: Tang (唐 *Táng*; 618 ~ 907) ve bu devletin halkı

420 ~ 589, Çin'de Güney Kuzey Hanedanı (南北朝 *Nán-běi-cháo*) Dönemi idi. 589'da Suy Hanedanı tarafından Çin birleştirilmiştir. Buna göre yazıtlarda zikredilen *Tabgaç*, 589'a kadar Kuzey Çin'deki hanedan(lar)ı kastediyordur. Birinci Türk Kağanlığı'nın doğu kolu, 630'da Tang Hanedanı'nın egemenliği altına girip 681'e kadar böyle kaldığına göre, Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen *Tabgaç* kelimesi genellikle Tang ve bu devletin halkını keastediyordur.

Ayrıntılı bilgi için bkz. 2. *çöllüg el* (⇒ *çülüg el*).

4. *kıtań*

Günümüzdeki Hebei (河北 *Héběi*) Eyaleti'nin kezey kesimi, İç Moğolistan'ın güneydoğu kesimi ve Liaoning (遼寧 *Liáoníng*) Eyaleti'nin batı kesiminde yaşamış olan Moğol dilli Donghu'lar (東胡 *Dōnghú*), M.Ö. 209 civarında Hiungnu'lar (匈奴 *Xiōngnú*²⁰) tarafından yenilmiş, sağ kalanları da Wuhuan (烏桓 *Wūhuán*²¹) ve Siyenpi (鮮卑 *Xiānbēi*)²² olmak üzere ikiye bölünmüştür. Daha sonra Wuhuan'lardan (Orhon yazıtlarında Tatabı diye

²⁰ 匈奴 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *xuanwǎn-nǎo* [yani *huanwǎn-nǎo*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *xūnwǎn-niǎo* [yani *hūnwǎn-niǎo*] idi.

²¹ Kaynaklarda 烏丸 *Wūwán* olarak da geçiyor. 烏桓 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *wǎn-yan* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *niǎo-xhuan* [yani *niǎo-hhuan*] idi. 烏丸 adının telaffuzu da Erken Dönem Orta Çincesinde *wǎn-yan* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *niǎo-xhuan* [yani *niǎo-hhuan*] idi.

²² Yukarıda belirtildiği gibi, *Beş Hu Onaltı Krallık Dönemi* (五胡十六國 *Wǔ-hú-shí-liù-guó*; 304 ~ 439) Siyenpilerin (鮮卑 *Xiānbēi*) *Tabgaç* (拓跋 *Tuò-bá*) kolunun kurduğu Kuzey Vey'in (北魏 *Běi Wèi*; 386 ~ 535) Kuzey Çin'i birleştirmesiyle bitmiştir..

anılan) Kumo Xi'ler (庫莫奚 *Kùmò Xī*²³) ve Siyenpi'lerden ise Kıtıa'lar (契丹 *Qidān*²⁴), yani Kıtaylar çıkmıştır.

Kıtıa'lar, 388'e kadar Kumo Xi'lerin bir parçası durumunda idi. O yıl Kumo Xi'ler Kuzey Vey (北魏 *Běi Wèi*; 386 ~ 535) tarafından yenilince Kıtıa'lar kendi kabilelerini tanzim edip birleştirme fırsatı yakalamıştır. Ancak *Kıtıa* ile *Tatabı* da Göktürklerin doğu komşuları olmasına rağmen Birinci Türk Kağanlığı'nın bir kağanının cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde en son zikredilmektedir. Buna göre o zamanlarda Kıtıa'ların pek güçlü ve önemli olmadığı anlaşılmaktadır. Ama KT K 11-13'te Kül Tegin'in cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde ilk önce yer almaktadır. Bunun üç sebebi olmalıdır: (1) *Bökeköli* (veya *Bökeköli* = Goguryeo) artık yok olmuştur, (2) Onun ardıl devleti olan Balhae [yani Balhä] (발해/渤海 *Bó-hǎi*) henüz temsilciler gönderecek durumda değildi, (3) Kıtıa'lar oldukça güçlenmiştir.

840'ta Moğolistan'daki Uygur Kağanlığı'nın çökmesiyle Uygurların batıya göç etmesi ve 907'de Çin'deki Tang Hanedanı'nın yıkılmasından yararlanarak Kıtıa'lar Liao (遼 *Liáo*, 916 ~ 1125) Hanedanını kurmuştur. Kıtıa'lar, 926'da Goguryeo'nun ardıl devleti olan Balhae [yani Balhä]'yi (발해/渤海 *Bó-hǎi*, M.S. 698 ~ 926) yıkmış, Kore Yarımadası'ndaki Goryeo (고려/高麗, 918 ~ 1392) Krallığı'na 993'te, 1010'da ve 1019'da olmak üzere toplam 3 kez saldırmış ancak başaramamıştır. Bu saldırılar Korelilerin hafızasında derin izler bırakmış olmalı ki günümüz Korecesinde komşu halkların adları Çince iken sadece Kıtıa'lar 거란 (Georan [gəran] veya Keoran [kəran])²⁵ diye Çince olmayan bir adla anılmaktadır. Bu ad şöyle gelişmiş olmalıdır:

²³ 庫莫奚 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *k^hɔ^h-mak-ɣej* [yani *k^hɔ^h-mak-ɣäj*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *k^huǎ^h-mak-xhjiaj* [yani *k^huǎ^h-mak-hhjiay*] idi.

²⁴ 契丹 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *k^he^hʃ^h-tan* [yani *k^häj^h-tan*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *k^hjiaj^h-tan* [yani *k^hyiy^h-tan*] idi.

²⁵ 靺鞨 (Geuran [gıran] veya Keuran [kıran]) olarak da yazılmaktadır. Korecede önses durumundaki *g* yarı ötümlü olduğu için bunu *k* olarak yazanlar da var. Korecede birkaç kelimedede iki ünlü arasında *d* > *r* değişmesi vardır.

kıtań > *kıtan > *kıdan > *kıran* (글안) > *kəran* (거란)

Kıtań adından ‘Çin’ anlamındaki İngilizce *Cathay*, Rusça *Kumaı* (Kitay) vb. çıkmıştır. Bilindiği gibi, Eski Türkçe *n* (= *ny*) fonemi daha sonra *n* ve *y*’ye değişmiştir. Korecedeki biçim *Kıtań* adının biricik *n*’li örneği ve *Cathay*, *Kumaı* vb. ise *y*’li örneğidir.

i ile *ı*’nin ayrı fonem olan Korecedeki *kıran* (글안) ~ *kəran* (거란) biçimine göre en azından 11. yüzyılda *Kıtań* dilinde (ve öteki Moğol dillerinde de?) *ı*’nin ayrı fonem olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Çin’in 56 resmi etnik grubundan biri olarak kabul edilen Daur’lar (達斡爾 *Dávò’ěr*), *Kıtań*’lar’ın torunları sayılmaktadır.

5. *tatabı*

Yukarıda belirtildiği gibi, Moğol dilli Donghu’lar M.Ö. 209 civarında Hiungnu’lar tarafından yenilmiş, sağ kalanları da Wuhuan ve Siyenpi olmak üzere ikiye bölünmüştür. Daha sonra Wuhuan’lardan (Orhon yazıtlarında *Tatabı* diye anılan) *Kumo Xi*’ler (庫莫奚 *Kùmò Xi*) ve Siyenpi’lerden ise *Kıtań*’lar, yani *Kıtaylar* çıkmıştır.

Kıtań’lar, 388’e kadar *Kumo Xi*’lerin bir parçası durumunda idi. O yıl *Kumo Xi*’ler Kuzey Vey (北魏 *Běi Wèi*; 386 ~ 535) tarafından yenilmiştir. *Kumo Xi*’lere, Çin kaynaklarında *Suy* (隋 *Suí*; 581 ~ 618) Hanedanı’ndan beri *Xi* (奚 *Xi*) denilmiştir. Yazıtlarda ise bunlara *Tatabı* denmekte ve hemen hemen her zaman *Kıtań*’lardan sonra anılmaktadır. Buna göre, o zamanlarda artık *Kıtań*’lar daha güçlü ve önemli konumda bulunmuş olsa gerek.

Xi’ler 847’de Tang Hanedanı’na isyan etmiş ancak feci halde yenilerek bir daha toparlanamamış ve kalıntıları da *Kıtań*’ların içine alınarak tarih sahnesinden silinmiştir.

Xi’lerin adı, 해금 (奚琴 *haegeum* [hägım], *xíqín*) “*Xi* (halkının) yaylı telli çalgısı” denen Korelilerin geleneksel bir yaylı telli çalgısında yaşamaktadır.

Sırası gelmişken, 奚 adının telaffuzu Erken Dönem Orta Çincesinde *ɣej* [yani *ɣäy*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *xɦjiaj* [yani *ɦɦyiyaj*] biçiminde tek heceli olduğu için yazıtlarda geçen *Tatabı* adına hiç benzememektedir. *Tatabı* adı, Çin kaynaklarında 5~6. yüzyılda Mançurya'nın batısındaki Taoer Nehri (洮儿河 *Táo-ér-hé*) ile Şira Müren Nehri (西拉木伦河 *Xī-la-mù-lún-hé*) arasında yaşayan bir göçebe halk olarak kaydedilen Didouyu'yu (地豆于 *Didōuyu*²⁶) hatırlatmaktadır.

III. Sonuç

Kül Tegin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtı'nda Birinci Türk Kağanlığı'nın kağanlarından birinin cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar doğudan başlayarak saat yönünde anılmaktadır. Bunlardan *büikli*, *çöllüg el*, *tabgaç*, *kıtanı* ve *tatabı*, Doğu Asya'da bulunmaktadır.

Büikli, Kore Yarımadasının kuzey kısmı ile Mançurya'da bulunmuş olan eski bir Kore krallığı Goguryeo (고구려 / 高句麗, M.Ö. 37 ~ M.S. 668) olsa gerek. Bu yüzden *bökküli* (< *bäkküli < *mäkküli 貂句麗 [pinyin ile *Mò-gōu-lǐ*]) veya *bökköli* (< *bäkköli < *mäkköli 貂高麗 [pinyin ile *Mò-gāo-lǐ*]) okunması gerekmektedir.

552 ~ 577'de yani (Birinci) Türk Kağanlığı'nın ilk 25 yılında Kuzey Çin'de Kuzey Qi ve Batı Vey / Kuzey Zhou olmak iki *Tabgaç* devleti mevcut olduğuna göre, Göktürklerin birine *çWlgI* (~ *çWlgII*) ve diğerine *Tabgaç* diyerek bu iki *Tabgaç* devletini ayırt ettiğini düşünmeliyiz. Büyük bir olasılıkla, Kuzey Zhou'ya *çWlgI* (~ *çWlgII*) ve Kuzey Qi'ye ise *Tabgaç* denk gelir. Eğer öyleyse, *çWlgI* (~ *çWlgII*) adı *Çülüğ el* 'Çü'lülerin devleti' (< *Çü* (< 周 *Zhōu*) + *-lüg* 'addan sıfat yapan ek' + *el* 'devlet, ülke') olarak çözümlenebilir. *-IXg* eki, günümüzde olduğu gibi yeradına eklenebilir. Yazıtlarda geçen *tabgaç* ile kastedilen şeyi sadece 'Çin' veya 'Çinli' olarak anlamak sorunlu olur.

Kıtanı ile *Tatabı*, Göktürklerin doğu komşuları olmasına rağmen Birinci Türk Kağanlığı'nın kağanlarından birinin cenaze törenine temsilciler gönderen

²⁶ 地豆于 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *di^h-də^h-nuā* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ɦɦi`-ɦɦəw`-yā* [yani *ɦɦi`-ɦɦəw`-üā*] idi.

devlet veya topluluklar listesinde en son zikredilmektedir. Ama KT K 11-13'te ise Kül Tegin'in cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde ilk önce yer almaktadır.

Tatabı adı, Çin kaynaklarında *Kumo Xi* ve *Xi* olarak geçse de daha çok 5~6. yüzyılda Mançurya'nın batısındaki Taoer Nehri ile Şira Müren Nehri arasında yaşayan bir göçebe halk olarak kaydedilen Didouyu'yu (地豆于 *Didōuyū*) hatırlatmaktadır.

Bu iki yazıtta Birinci Türk Kağanlığı'nın bir kağanın cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde yer alan ilk üç devlet artık şöyle okunmalıdır:

bökküli : çülüğ el : tabgaç : ... “Bökküli (= Goguryeo), Çülüğ el (= Kuzey Zhou), Tabgaç (= Kuzey Qi), ...”..

Kaynakça

Alyılmaz, Cengiz (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara.

Amanjolov, Altay S. (2010²), *İstoriya i teoriya drevnyurkskogo pis'ma*, Almatı. (1. baskı 2003'te)

Aydarov, Gubaydulla (1971), *Yazık orhonskih pamyatnikov drevnyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata.

Aydın, Erhan (2012a), *Orhun Yazıtları (Kül Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları: 87, Konya.

_____ (2012b), *Eski Türk Yer Adları: Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Kömen Yayınları: 88, Konya.

Bang, Willy (1896), “Zu den Kök Türk-Inschriften der Mongolei”, *T'oung Pao* 7/4, s. 325-355.

Berta, Árpád (2004), *Szavaimat jól halljátok..., A Türk és Ujgur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, Szeged.

_____ (2010), çeviren: Emine Yılmaz, *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, *Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1008, Ankara.

Clark, Larry V. (1977), “Mongol Elements in Old Turkic?”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75, s. 110-168.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Çağatay, Saadet Ş. (1950), *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları²⁷ 62, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü 9, Ankara.

Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, *Turcologica* 7, Wiesbaden.

Ergin, Muharrem (1970), *Orhun Âbideleri*, İstanbul.

Gabain, Annemarie von (1941), *Alttürkische Grammatik*, Leipzig. (2. baskı 1951’de; 3. baskı 1974’te)

Li, Yong-Söng (2003), “Zu QWRDNTA in der Tuñuquq-Inschrift”, *Central Asiatic Journal* 47/2, s. 229-241.

_____ (2016), “On *čWlgl* (or *čWlglI*) in the Kül Tegin and Bilgä Kagan Inscriptions” (59th Annual Meeting of the PIAC (= Permanent International Altaistic Conference), Ardahan, Turkey, June 26-July 1, 2016’ya sunulan 13 sayfalık bir yazı olup bunun düzeltilmiş versiyonu *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/4 (2017), s. 397-410’da yayımlanmıştır.)

_____ (2017), “빌개 카간 비문의 남쪽면 제 11 행에 있는 두 번째 문장에 관하여 / On the Second Sentence of the 11th line on the South Side of the Bilgä Kagan Inscription”, 단국대학교 부설 북방문화연구소 제18회 국제학술대회 – 북방민족 고유문자와 몽골고고학I – [Dankook Üniversitesi’ne Bağlı Kuzey Kültürü Araştırma Enstitüsü’nün 18. Uluslararası Konferansı – Kuzeyli Halkların Kendine Özgü Yazıları ve Moğolistan Arkeolojisi

---

²⁷ Yayınları olmalı.

I –], Cheonan, s. 75-82 [Korecesi], 83-89 [İngilizcesi]. (17 Mart 2017 tarihinde Dankook Üniversitesi'nde düzenlenen konferansa sunulmuş olup bunun düzeltilmiş Korece versiyonu *Inmunnonchong* 인문논총 [Journal of Humanities] 74/4 (2017), s. 475-492'de yayımlanmıştır.)

Malov, Sergey Yefimoviç (1951), *Pamyatniki drevnyurkskoy pis'mennosti*, Moskva & Leningrad.

_____ (1959), *Pamyatniki drevnyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva & Leningrad.

Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev & A. M. Şçerbak (eds.) (1969), *Drevnyurkskiy slovar'*, Leningrad.

Nasilov, Vladimir Mihayloviç (1960), *Yazık orĥono-yeniseyskiĥ pamyatnikov*, Moskva.

Németh, Julius (1941), "Zur Erklärung der Orchoninschriften", *Festschrift Friedrich Giese* (= *Die Welt des Islams*, Sonderband, 1941), s. 35-45.

Orkun, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul.

_____ (1941), *Eski Türk Yazıtları IV*, İstanbul.

Ölmez, Mehmet (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara.

Pulleyblank, Edwin G. (1991), *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver.

Radloff, Wilhelm, *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, [Erste Lieferung] 1892, Zweite Lieferung 1893, Dritte Lieferung 1896, St. Petersburg.

_____, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Erste Lieferung 1894, Zweite Lieferung 1894, Dritte Lieferung 1895, St. Petersburg. (Osnabrück 1987)

_____ (1897), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, St. Petersburg. (Osnabrück 1987)

_____ (1905), *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte*, III, St. Petersburg. (The Hague 1960)

_____ (1911), *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte*, IV, St. Petersburg. (The Hague 1960)

Radlov, Vasilij Vasil'evič [= Wilhelm Radloff] & Platon M. Melioranskiy (1897), *Drevnetyurkskiye pamyatniki Koşo-Tsaydam*, Sbornik Trudov Orhonskoy ekspeditsii, T. IV, Sanktpeterburg.

Sertkaya, Osman Fikri (2015), “Kore’nin Göktürk Yazıtlarındaki Adı”, *[Kore’nin] Yeniden Bağımsızlığa Kavuşmasının 70. Yılı (Kuruluşunun 5913. Yılı) Dolayısıyla 7. (2. Uluslararası) Goguryeo Konferansı –Goguryeo ile Türk Kağanlığı’nın İlişkileri (Kore ile Türkiye Kardeş Ülkelerdir.)* –, Guri, s. 33-48 (Korece tercümesi), 123-134 (Türkçe aslı). [“돌궐 비문들에 있는 한국의 이름”, 광복 70주년(개천 5913년) 기념 제7회 高句麗 학술대회(국제 2회) – 高句麗와 돌궐의 관계 (터어키와 한국은 형제국) –, 구리, s. 33-48, 123-134.]

[7 Kasım 2015 tarihinde Kore’nin Guri şehrinde düzenlenen bu konferans bilimsel değildi. Kore’de resmen kabul edilen ilk Kore devletinin kuruluş yılı M.Ö. 2333’tür. Bu yüzden 5913 rakamı 4348 olarak düzeltilmelidir.]

Şirin, Hatice (2016), *Eski Türk yazıtları sözcük varlığı incelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1181, Ankara. [⇒ Hatice Şirin User]

Tekin, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Vol. 69, Bloomington & The Hague.

_____ (1988), *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara.

_____ (1991), “A New Classification of the Turkic Languages”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1, s. 5-18.

_____ (1995), *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg Dil ve Edebiyat Dizisi: 1, İstanbul.

_____ (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.

_____ (2008), 돌궐 비문 연구 — 켈 티긴 비문, 빌개 카간 비문, 투뉴쿠크 비문 — [Dolǵwəl Bimun Yəngu — Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukukü Bimun — = Orhon Yazıtları Araştırmaları — Kül Tigin Yazıtı, Bilgä Kagan Yazıtı, Tunyukukü Yazıtı —], çeviren ve not ekleyen: Yong-Söng Li, Seoul.

_____ (2016), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1195, Ankara.

Thomsen, Vilhelm (1916), *Turcica, études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie*, Helsingfors 1916. (= *Afb.*, s. 92-198; = *MSFOu*, XXXVII)

_____ (1924), “Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung”, übersetzt von Hans Heinrich Schaeder, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, s. 121-175.

User, Hatice Şirin (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları: 32, Türk Dili Dizisi: 1, Konya. [⇒ Hatice Şirin]

Vámbéry, Hermann (1898), *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens* (= *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* XII), Helsingfors.

Eski Türk Devlet Felsefesinin Kozmolojik ve Mitolojik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme

*An Assessment on Cosmological and Mythological Foundations of Ancient State
Philosophy of The Turks*

Kürşat KOÇAK* – Çağrı BAKIR**

Öz

Çok köklü ve eski bir kültüre sahip olan Türklerin çok eski bir devlet geleneği bulunmaktadır. Maddi kültür açısından çok değerli bir Türk devlet felsefesi geleneği geliştirilirken, düşünsel derinlik olarak insanı hayran bırakacak derecede bir arka plan asırlar boyunca oluşturulmuştur. İşte bu düşünsel arka planı oluşturan faktörlerin başında kozmolojik ve mitolojik kökleri gelmektedir. Bu mitolojik ve kozmolojik kökler hiç şüphesiz Türk devlet felsefesine önemli bir derecede derinlik kazandırmış ve evrensel boyutta değerlendirilebilecek bir devlet anlayışının temellerini oluşturmuştur. Türklerin zengin inanç ve mitlerden oluşan düşünsel dünyaları asırlar boyunca sürdürülecek olan cihan devlet anlayışına kaynaklık etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Mitolojisi, Türk Kozmolojisi, Devlet Felsefesi.

Abstract

Turks, thanks to their rooted and ancient culture, have, accordingly, a very old state tradition. Turks could create a background and basis as an intellectual deepness, which enchanted one, while they, since time immemorial, developed a very valuable Turkish state tradition with regard to material culture. So, there came firstly cosmological and mythological roots as factors that formed this intellectual background. These cosmological and mythological roots, undoubtedly, gave an

---

* Doç. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Tarih Bölümü:
kursatkocak@nevsehir.edu.tr

** Doktora öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Tarih Bölümü:
hacettefilozofu@hotmail.com

important deepness to Turkish state philosophy and constituted foundations of a state conception to be judged universally. Intellectual worlds of Turks, which were composed of rich belief and myths, formed the foundation of a universal idea of state, which had continued for centuries.

Key Words: Turkish Mythology, Turkish Cosmology, Turkish State Philosophy.

Giriş

Bozkır coğrafyasında hâkimiyet kuran ve güçlü bir yapıya sahip olan Türkler devlet kurarken ve bu devleti yaşatırken milli gelenekler ve töreler üzerine inşa etmişlerdir. Bu milli geleneklerin kozmolojik ve mitolojik kökenleri çok eski çağlarda ortaya çıkmış ve devlet felsefesini gelenekler ve töre olarak şekillendirmiştir. Özellikle milli geleneklerin en ağırlıklı olarak kendini hissettirdiği alanlardan bir tanesi ise devlet idaresi ve yönetimi alanındaki uygulamalar olmuştur. Milli Türk geleneklerin devletin kuruluşu, hükümdarın tahta çıkışı, devleti yönetmesi, halkın hükümdarı kabul edip onu tanıması, halkıyla içe olması, hükümdarın uhrevi konulardaki yeri ve en son ölümünde dahi etkileri görülmektedir.

Türk devlet teşkilatını Oğuz kağan tasarlayıp ona ruhunu vermiştir. Oğuzun kurmuş olduğu devlet yapısı genel olarak pek çok Türk devletlerinde ve ekseriyet olarak Türk boylarında uygulanmıştır. Bu sistemin özü Bozok sağ kolu ve Üçok sol kolu uygulamasıdır. Bu sisteme ikili sistem adı da genellikle verilmektedir. İkili sistemi geliştiren ise Oğuz Kağanın yerine tahta oturan oğlu Gün Hanın ünlü veziri İrkıl hoca Türk ikili sistemi tespit etmiştir. İrkıl hoca teşkil etmiştir. Oğuz destanında ikili düzen Üç-Ok ve Boz-Ok diye ayrılmıştır. Bu ikili yapının altında yirmi dört boy beyleri, komutanlar ve alt düzey rütbeli görevliler yer almıştır. Gün Hanla veziri İrkıl Hoca'nın başında bulunduğu orun sıralaması ise şu şekildedir. 1-Kayı ve Bayat, 2-Alka –Evli ve Kara-Evli, 3- Yazır, 4-Dodurga, 5-Avşar ve Kızık, 6-Bekder ve Karkın, 7-Bayındır ve Çepni, 8-Çavuldur ve Çepni, 9-Salur ve İmur, 10- Alayuntlu ve Ürker, 11-İğdir

ve Bögdüz, 12- Ava ve Kınık ¹ boylarıdır. Oğuz kağanın her oğlundan dört oğlu türemiştir. Türkler bu sistemi milli gelenek halinde binlerce yıl uygulamışlardır. Günümüzde devlet geleneği ve protokol olarak adlandırılan bu sisteme Oğuz kağan veya devrin yöneticileri neden gerek duymuştur. Bu sistem neden bir dönem kullanıldıktan sonra vazgeçilmemiş ve binlerce yıl Türk devletleri ve devlet haline gelememiş Türk boylarınca kullanılmıştır.

Türklerde devleti yönetecek muhtemel kadroların eğitilmesi ve tecrübe kazandırılması gerekiyordu. Ancak bunu yaşadıkları hayat biçiminde uzun yıllar içinde teorik örgün eğitim vererek yapmaları mümkün değildi, bu eğitimi pratikte bizzat yaşayarak vermeleri gerekiyordu. Bunun içinde de taht üstünde hakkı olan hanedan üyeleri çeşitli pratik eğitimlerden geçerek askeri ve idari rütbelere (Tiğin ve Şad rütbesi gibi) alırdı. Ülkenin çeşit bölgelerinde yönetici olurlardı.² Hanedan üyeleri için Hun devletinde Tan hu unvanının almadan önce “dört köşe veya boynuz” ile “altı köşe veya boynuz” adlarıyla anılan yüksek memuriyetler geliyordu. Bunlardan dört köşe dünyanın dört yönü, altı köşe’de altı talî yönü esas alınarak oluşturuluyordu. “Dört köşe” ve “Altı köşe” memuriyetler de kendi içlerinde sağ ve sol olmak üzere iki kısma ayrılıyordu.³

¹ Zeki Velidî Togan, **Oğuz Destanı**, İstanbul, 1972, s.52; Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler I, II**, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s.243.

² **Han Hanedanlığı Tarihi (Hsiung- Nu (Hun) Monografisi)**, Terc: Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, TTK Yayınları, Ankara, 2004, s.1. Eski Türklerde erken yaşlarda silah kullanma ve ata binme eğitimi mükemmel tarzda verilir. Bozkır coğrafyasında ayakta kalmak için bu eğitime mecburdur. Mete han askerlerine çok iyi bir tümen eğitimi vermiş hatta ıslık çalan oku icat etmiştir. Askerlik mesleğinde onlu sistem tabir edilen ve günümüzde dahi kullanılan sistemi icat etmiştir. Bu bilgiler bize Mete hanın ok ve yay silahını iyi kullandığını ve yeni bir yay icat edecek kadar bilgisinin olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde askeri eğitim ve yönetim bilgisini bize gösterir. Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, II**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s.212-215; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 2000, s.241.

³ Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s.6, 343; Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, Ankara, 2003, s.83; Masao Mori, **“Kuzey Asya’daki Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”**, İst. Üniv. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, 1978, s.211; L. N. Gumilev, **Hunlar**, Terc: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, s.229; J. M. DeGroot ve G. A. Asena, **Hunlar ve Türkistan**, Pan Yayınları, İstanbul, 2011, s.82; Doğu Göktürkler (T’u-chüehShang), Batı Göktürkler (T’u-chüehHsia) Ahmet Taşağl, **Gök Türkler II**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.84,92. Göktürkler cesur ve yiğit olanlarına Shih-po-lo dedikleri gibi ayrıca Yin- ho-fu da derlerdi. Semiz ve geyik gibi olanlara üç içki kabı (Ta-lo) derlerdi. Ta-lo-pien, içki kabıdır. Şekli geyik boynuzu gibidir. Boynuzun şekline göre daha

Hanedan üyeleri, savaş talimi olan ve milli bir gelenek halini almış olan süreklilik içinde görev alırlardı. Savaşlara katılırlar ve başarı gösterince de Şad unvanı alıp, tümen komuta ederlerdi. Yüksek rütbelere ulaşan ve tümen komuta eden hanedan üyeleri Sol ve Sağ Bilge beyliğine atanırdı.⁴ Görev alan hanedan mensuplarının yönetimine belirli bölgeler verilirdi. Doğu bölgesinin yöneticisi olan Sol Bilge beyi ise genellikle tahta çıkan hanedan üyesi olurdu. İkili, dördü ve Altılı sistemin bu başarılı eğitim yönü bir milli gelenek halinde Türk devlet yönetiminde binası olmayan fakat pratiği olan eğitim aracı olduğu için tercih edilmiş ve yararlı bir biçimde kullanılmıştır.

Türklerin genetik kodlarına işlenmiş ve her durumda hayatta kalmalarını sağlayan eşi benzeri olmayan bir Türk milli gelenekleri, sistemini görmekteyiz. Bu sistem, batıda binalar ve protokollerde kendini gösteren kurumların Türklerdeki mütevazı karşılığı idi.

1.Eski Türklerde Kozmolojik Sistemin Devlet Anlayışına Etkileri

Türk devlet anlayışının önemli oranda düşünsel temellerini oluşturan Türk kozmolojisine baktığımızda tüm evrenin dikotomik⁵ bir sistemde oluştuğu görülmektedir. Bu sisteme göre Türklerde Tanrı ile ilişkilendirilen “gök” ile kutsal olduğuna inanılan “yer” kusursuz ve birbirini tamamlayan iki temel unsurdur. Evreni tamamlayan bu iki güç aynı zamanda birbirine olan zıt yönleri

---

çok veya daha az saygı -itibar gösterilirdi. Ahmet Taşağıl, **Gök Türkler I**, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s.96. İskit, Hun, Göktürk, Oğuz, Bulgar, Hazar, Uygurlarda dördü, altı, onikili ve yirmidördü idare sistemi kullanılmıştır. M. Fahrettin Kırzioğlu, **“Eski Türklerde ve Oğuz Türkmenlerde İkili-Dördü-Altılı-Onikili-Yirmidördü Düzen”**, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s.341- 355.

⁴Han Hanedanı Tarihi, s.8; Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,II, s.212. Mete Şan yü olmadan önce ilk görevi Sol Bilge Beyi idi. Göktürklerde yine Bilge Kağan olmadan önce ilk görevi Sol Bilge Beyi idi. **Eski T'ang Tarihi (ChiuT'ang-Shu, Çin Kaynaklarında Türkler)**, Terc: İsenbiketoğan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s.289.

⁵ Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001, s.19; Yaşar Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2011, s.111.Dikotomik Fransızca kökenli bir kelime olup ikileşik anlamına gelmektedir; http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bb044908604c7.91227777.

ile de bir bütünlük arz etmektedirler. Bu ikili sistemin özellikle Türk devlet felsefesinde önemli yeri olduğunu dile getirebiliriz. Öyle ki daha sonra detaylı olarak değineceğimiz Türk devlet geleneğinde varolan devletin doğu ve batı olarak iki parçaya ayrılması (Hun ve Göktürk devletlerinde görüldüğü gibi), kurulan devletlerin yönetiminin Kağan ve Yabgu'nun arasında paylaşılması gibi birçok yönetsel sistemin bu düalist yaklaşımın tezahürü olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz.⁶

Eski Türklerde gök kavramı karışık bir yapıdadır. Gök ile tanrı kavramlarını bir yönüyle birbirinden ayırmak çok güç olmakla birlikte, diğer yönüyle birbirinin yerini tam olarak karşılamamaktadır. Gök tabiri hem bildiğimiz gök, hem de onu ve bütün evreni yaratan tanrı anlamlarını barındırmaktadır. Daha açık ifadeyle Eski Türklerde göğe tanrı denmesine rağmen göğün tanrı olarak adlandırılması daha çok gökteki tanrı manasındaydı.⁷

Türk kozmolojisinde tanrı sırasıyla göğü, yeri ve ikisi arasındaki insanı yaratmıştır. İnsanın yaratılmasıyla birlikte gök ve yer düalizminin yerini gök, yer ve insan üçlemesinin aldığı görülmektedir.⁸ İnsanın yaratılışı Orhun kitabelerinde şöyle anlatılmaktadır:

“Yukarıda mavi gök ve aşağıda yağış yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerinde atalarım Bumın Kağan ve İstemi Kağan oturmuşlar. Oturduktan sonra Türk milletinin devleti ile töresini idare etmiş ve düzene koyuvermişler.”⁹

İnsanın yaratılış aşamasıyla birlikte artık devlet kavramı ortaya çıkmıştır. Bu noktadan itibaren Türk kozmolojisinde yerin ve göğün arasında ilahi nitelikli ve tüm insanlar üzerinde söz sahibi, evren merkezli bir kurum olarak

⁶Esin, s.19-21; Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.299; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s.243.

⁷ Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi II**, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.187; Ögel, Türk Mitolojisi I, s.304; Çoruhlu, s.20.

⁸ Bahaddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s.35-36; Ögel, Türk Mitolojisi I, s.304; Ögel, Türk Mitolojisi II, s.191.

⁹ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2003, s.9; Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.36.

devlet düşüncesi yerini alır. Bu evrensel devletin meşruiyeti yaratılıştan kaynaklanmaktadır. Tüm insanların yaratılmasıyla birlikte evrensel devlet anlayışına uygun olarak bütün dünyayı yöneten bir Türk devleti görüşü ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu devleti yöneten hükümdarda tüm insanlığın hükümdarıdır. Bu devlet anlayışının en önemli unsuru ise hiç şüphesiz yönetme hakkını gökten alan hükümdardır. Türk kozmolojisine göre hükümdar makam olarak gökten sonra gelir, yer ve insanların üstünde bulunurdu. Eski Türklerde tüm cihana “acun” ve cihanı elinde tutan hükümdara ise “acuncu” denilmekteydi. Bu acuncunun yegâne görevi insanları filozofça yönetmek ve düzen getirmektir.¹⁰

Hükümdarın yönetme gücünün meşruluğu ilahi temellere dayanmaktaydı. Bu noktada Türk devlet felsefesinde önemli bir kavram olan “kut” anlayışı devreye girmektedir. Bu anlayışa göre hükümdar unvanını gökten alırdı ve gökten kut bulur veya gökten kut alırdı. Böylece hükümdar yönetme hakkının meşruiyet temelini oluştururdu ve bunu da ilahi bir anlayışa dayandırırdu.¹¹

Bu görüşün en somut örneğini Hun ve Göktürk dönemlerinin büyük hükümdarlarının kendilerine aldıkları sıfatlarda görmekteyiz. Hun hükümdarı Mete M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoruna yazdığı bir mektubunda kendini “*Gök Tarafından Tahta Çıkarılmış*” sıfatıyla tanıtmaktadır.¹² Mete’nin oğlunun ise “*Gök ile Yer Tarafından yaratılmış, Ay ile Güneş Tarafından Tahta Çıkarılmış Hunların Büyük Hakanı*” unvanını aldığı görülmektedir.¹³ Göktürk hükümdarlarından İşbara Han Çin İmparatoruna yazdığı mektupta kendini “*Tanrı Tarafından Gönderilmiş Büyük Göktürk İmparatorluğunun Bilge Kağanı Şa-po-lu*” olarak tanıtmaktadır.¹⁴

---

¹⁰ Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.39-40,56-57. Ögel, Türk Mitolojisi II, s.310; Ögel, Türk Mitolojisi I, s.298,304.

¹¹ Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.76-77; İlhami Durmuş, **Türk Kültürüne Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016, s.152; Kafesoğlu, 2011, s.246.

¹² Han Hanedanı Tarihi, s.13; Bahaddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, TTKYayınları, Ankara, 2015, s.309;Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.67.

¹³ Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.67-68.

¹⁴ Osman Turan, **Türk CihânHâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s.96.

Yukarıda bahsettiğimiz ilahi hak tabii ki insanüstü bir özellik değildir. Çünkü Türk Kozmolojisine göre kağan bir insandır ve dolayısıyla yaratılmış bir varlıktır. Fakat Çin kaynaklarına bakıldığında Türk hükümdarlarının “göğün oğlu” sıfatını kullandıkları kaydedilmektedir. Bu anlayışın Çin Kozmolojisinde varolan Çin imparatorunun göğün oğlu olduğu inancıyla bir bağı olduğu gözlenmektedir. Bahaddin Ögel’e göre bu unvanı Hunlar benimseyerek Çin’den almamış, aksine Çin kaynakları bu unvanı kendilerinininkine benzeterek kaydetmişlerdir.¹⁵

Bu konuyu daha iyi irdelersek, kâinat devleti veya evren imparatorluğu görüşleri Türkler ve Çinlilerde birbirine benzer olduğu görülür.¹⁶Eberhard’a göre M. Ö. 1766-1122 yılları arasında Çin’e hükmeden Shang sülalesi döneminde çok tanrılı olan din sistemi Türklerin tesiriyle Doğu Çin’de yayılmıştır. Daha sonraki hanedan olan Choular ile bu etki yaygın bir inanç olarak Çin’de temellenmiştir.¹⁷Bu etkileşim iki toplumunda kozmoloji anlayışlarında, hükümdarın oturduğu yerin evrenin merkezi olduğu, devletin evrensel olduğu gibi bazı benzerlikler oluşmasına neden olmuştur. Fakat Çinliler ve Türkler dünyanın şekli ve hükümdarın statüsü gibi konularda farklı düşünmekteydiler. Çin inancına göre dünya tepsi şeklindedir. Eski Türkler ise dünyayı dört köşeli formda tasarlamışlardır. Burada Türklerin devlet anlayışlarının kozmolojik görüşleriyle örtüştüğü ve birbirini tamamladığı söylenebilir. Yani evren, yeryüzü ve devlete bakış açıları birbiriyle uyum içerisinde kurgulandığı bir gerçeklik olarak karşımıza çıkar.¹⁸

Türklerde hükümdarlığın simgesi sayılan hükümdar otağı, hükümdar ordugâhı ve şehri Türk kozmolojisine göre kâinatınmerkezi olarak görülmekteydi. Devletin tüm bileşenleri bu anlayışa göre şekillenmekteydi. Örneğin hükümdar otağı doğu, batı, kuzey, güney olarak dört yöne bakacak şekilde dört veya sekiz köşeli yapıda oluşturulurdu. Böylece bütün yönlerin kesiştiği bir merkez olan hükümdarlığın sınırlarının da tüm evren olduğu düşüncesi somutlaştırılmıştır. Yine bu bakış açısına göre devlet sınırları ve hatta

¹⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.68, 75, 83-84; Kafesoğlu, 2011, s.246.

¹⁶ Esin, s. 20-21.

¹⁷ WolframEberhard, **Çin Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1995, 27-30, 35.

¹⁸ Esin, s.20-21; Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.33, 35.

tüm yeryüzü hükümdarın otağı gibi dört köşelidir. Göktürklerden kalan yazıtlarda özellikle “dört yandaki” tabiri çokça geçmektedir.¹⁹

Eski Türk devlet felsefesinde yönler çok önemli bir yer tutar. Devletin doğu tarafı kutsanan güneşin doğduğu taraf olduğu için kutsal sayılırdı. Bu anlayışa göre şekillenen Türk devlet sisteminde, Hun ve Göktürklerde de gördüğümüz gibi devlet iki bölgeye ayrılarak yönetilmekteydi. Bu sistemde devletin doğu kısmı her zaman devletin merkezi konumunda olmuştur. Ayrıca yön olarak doğu tarafı tanrıya daha yakın taraf olarak görülmekteydi.²⁰

Hükümdar otağının başka bir önemli misyonu da göksel dünya ile maddi dünyanın arasında bir bağ oluşturmasıdır. Türklerde mukaddes olan ailenin en temel sığınağı ve yine mukaddes sayılan göğü temsil etmesi yönleriyle hükümdarın otağı devletin, yeryüzünün ve evrenin ortak merkezi kabul edilmekteydi. Bu anlayışa uygun olarak, otağın kubbesinin ortasında hem ocak bacası olarak kullanılan hem de çeşitli ateş ayınlarının yapılabileceği bir delik bulunurdu. Bu baca aynı zamanda kutup yıldızının iz düşüm yeri veya göğün kapısı gibi düşünülmekteydi. Bu kapıdan tanrıya ve ruhlar dünyasına ulaşıldığına inanılırdı.²¹

Türk devlet felsefesinde kutup yıldızı çok önemli bir yer tutar. Dünyanın ve devletin bu yıldızın çevresinde döndüğüne inanılırdı. Ayrıca adına demir kazık denen yerle gök arasında bir bağ olduğu ve bu bağın yeri ve göğü birleştirdiği şeklinde bir anlayış vardı.²² Ayrıca Göktürk ve Uygur Kağanları ve onların soyundan gelenlerin göğe ait olduklarına ve öldükten sonra ruhlarının göğe yükselerek Gök Tanrıya veya onun mekânı olan kutup yıldızına vardıklarına inanılıyordu. Bu vesileyle bu ruhlar yücelerek göksel varlıklara karıştıkları düşünülmekteydi.²³

Türklerde devlet kurumunun kutsallığı görüşü aynı zamanda devletin toprağının da kutsiyetini beraberinde getirmiştir. Yine bu toprağın kutsallığı da

---

¹⁹ Esin, s.48-49; Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.49; Ögel, Türk Mitolojisi II, s.315-316; Fuzuli Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi I**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s.34-36.

²⁰ Ögel, Türk Mitolojisi I, s.299,303.

²¹ Esin, s.48-49; Ögel, Türk Mitolojisi II, s.203, 219.

²² Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.74.

²³ Esin, s.59.

aynı şekilde onu oluşturan yerlerin ve suların mukaddes sayılmasını sağlamıştır. Türk vatanını oluşturan toprak ve suyun Gök Tanrının emriyle Türkleri korumak gibi bir misyonu olduğuna inanılmaktaydı²⁴. Bu inancı ünlü Göktürk hükümdarı Bilge Kağan şöyle anlatır:

*“Yukarıda Türk Tanrısı, Türk’ün mukaddes yeri ve suyu şöyle demiş: Türk milleti yok olmasın diye, (Tanrı), benim babam İl-Teriş Kağan’ı ve annem İl Bilge Hatun’u göğün tepesinden tutup göğe götürmüş, yani Türk milletinin üzerine oturtmuş.”*²⁵

Eski Türk inancında göksel olaylardan sayılan şimşekler ve onların çıkardıkları ürkütücü sesler hükümdarlık simgelerindendi. Hükümdarın bayrakları yıldırımlara, nebet davulları ise gök gürlemesiyle özdeşleştirilmekteydi. Ayrıca şimşekler ordunun savaşta kılıçlarının parlamasına da benzetilirdi.²⁶

Batı Türkleri göğü yedi, Doğu Türkleri ise göğü dokuz kat olarak tasarlamaktaydılar.²⁷ Türk devlet felsefesinde, kozmolojik temelli yedi kat gök inancının da önemli bir yeri vardı.²⁸ Zira Türk devlet sisteminde dünyadaki hükümdarlık alanları bu yedi kat gök esasına göre bölünmüştür. Ayrıca her bölge ya da iklim bir renk ve gezegenle ilişkilendirilmiştir. Fuzuli Bayat’ın verdiği yedi iklim sınıflandırması şöyledir:

- 1- Birinci iklim Hind diyarıdır. Gezegeni Zuhâl (Satrûn)’dür. Rengi karadır ve yedinci gökte bulunur.
- 2- İkinci iklim Çin diyarıdır. Gezegeni Müşteri (Jupiter)’dir. Rengi kahve rengidir ve altıncı gökte yer alır.
- 3- Üçüncü iklim Türk diyarıdır. Gezegeni Merih (Mars)’tir. Rengi kırmızıdır ve beşinci gökte bulunur.

²⁴ Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.42-43.

²⁵ Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.44.

²⁶ Ögel, Türk Mitolojisi II, s.352.

²⁷ Ögel, Türk Mitolojisi II, s.204-205.

²⁸ Bayat, s.37.

4- Dördüncü iklim Horasan diyarıdır. Gezegeni Güneş'tir. Rengi sarı ve dördüncü gökte yer alır.

5- Beşinci iklim Maveraünnehir diyarıdır. Gezegeni Zühre (Venüs)'tür. Rengi yeşil ve üçüncü gökte bulunur.

6- Altıncı iklim Rum diyarıdır. Gezegeni Utarid (Merkür)'dir. Rengi mavi ve ikinci gökte yer alır.

7- Yedinci iklim Bulgar diyarıdır. Gezegeni Ay'dır. Rengi beyaz ve birinci gökte bulunur.²⁹

2. Eski Türklerde Ayınlar ve Törenlerin Devlet Anlayışıyla İlgili Bağlantıları

Türk Kozmolojisinin, Türk devlet felsefesine etkilerini gördüğümüz alanlardan biride hiç şüphesiz yapılan ayın ve törenlerdir. Eski Türkler tarafından yapılan en önemli ayınlar bir Güneş-Ay ayınlarıdır. Hükümdarlık simgeleri sayılan güneş ve ayın kutsanması şeklinde olan bu ayınlar bahar ve sonbahar ekinoksları dönemlerinde icra edilirdi. Güneş ayını başkent in doğusunda, ay ayını ise başkent in batısındaki bölgelerde yapıldı. Ayınların içeriğinde kutsal sayılan güneş, ay ve çeşitli yıldızlar gibi göksel cisimler için kurbanlar kesilirdi. Ayla güneş in kavuştuğu anı simgeleyen Kün-Ay adlı bir kavram bulunmaktaydı. Bu kavramın Türk devlet felsefesinde çok önemli bir yeri vardır. Tahta çıkacak hükümdar gök ve yer in yanı sıra Kün-Ay'dan da kut alırdı. Böylece hükümdarlığının meşruiyetini sağlar ve ardından tahta çıkma törenine geçilirdi. Ünlü Hun hükümdarı Mao-tun (Mete)'un hükümdarlık alametlerinde güneş ve ayın yanında Kün-ay da betimlenmekteydi.³⁰

Türk devlet anlayışında önemli bir yeri olan hükümdarın göğe çıkma ayınları veya diğ er bir adıyla tahta çıkma törenlerinde hükümdara kurt başlı bayrak ve altından yapılmış bir hükümdar kağ nısı verilmekteydi. Tahta çıkma törenleriyle ile göğ ün katları arasında önemli bir bağ bulunmaktadır. Zira eski

---

²⁹ Bayat, s.37-38.

³⁰ Esin, s. 68,147-149;Çoruhlu, s.211.

Türk kozmoloji sistemine göre göğünbazen yedi, bazen de kutsal sayılan dokuz rakamına uygun olarak dokuz kattan oluştuğuna inanılırdı. Tahta çıkma töreninde hükümdar gök inancına göre bir keçeğe oturtularak, dokuz defa doğudan batıya döndürülürdü. Bahaddin Ögel'e göre bu dokuz kez döndürme geleneği, göğün katlarını aşır tanrıya varmak ve böylece hükümdar olmaya hak kazanmak gibi sembolik anlamlar taşır.³¹Törenin son kısmında Kağanın boğazı ipek bir bezle sıkılarak transa geçmesi sağlanır ve ona kaç yıl hüküm süreceği sorulurdu. Bu ritüelle birlikte tören sonlandırılırdı.³²

Türklerde bir diğer önemli ayinde Gök Ayinidir. Bu ayın Uluay adlı evrede ve Sin yıldızının göğün doruklarında olduğu zamanlarda yapılmaktaydı. Hükümdarında katıldığı ayinde göğü kutsamak için kurbanlar sunulmaktaydı. Özellikle Hun ve Göktürk dönemlerinde kutsal sayılan Ötüken yakınlarındaki dağa çıkılarak burada icra edilirdi. Yine bir diğer önemli ayin şeklide hükümdarında hazır bulunduğu ateş ayinleridir. Türkler de ateş kutsal sayılırdı. Genellikle ateş ayinlerinde alevler içerisinde bir süliyetin belirerek gelecekle ilgili kehanetlerde bulunduğu inanılmaktaydı.³³

Eski Türklerde bu ayinlerin dışında birde ant içme törenleri yapılırdı. Bu törenler genellikle hükümdar ve önemli yöneticilerin bir göksel cismin üzerine ant içmeleri şeklinde icra edilirdi. Bu antlar genellikle sadakat amacıyla yapılmaktaydı.³⁴

3. Eski Türklerde Mitoloji Temelinde Devlet Anlayışı:

Türklerde eski devlet anlayışının temellendiği bir diğer alan mitolojidir. Bu aşamada karşımıza çıkan en önemli mitler kökenle ilgili olanlardır. Köken mitlerinde anlatılan kurt figürünün Türk devlet anlayışında önemli bir yeri bulunmaktadır. Türk mitolojisinde kutsal bir varlık sayılan kurdun yol gösterici, kötülüklerden koruyucu bir misyonu olduğu ve kurdun ruhani olarak bu amaca hizmet ettiği inancı eski Türk toplumunda kabul görmekteydi. İlk olarak

³¹ Esin, s. 149-150; Ögel, Türk Mitolojisi II, s.205-206; Bayat, s.37.

³² Esin, s. 150.

³³ Esin, s.58, 114, 118.

³⁴ Esin, s.128-129,132.

Hunlarla ilgili kaynaklarda anlatılan bu köken mitlerinin farklı türleri olmakla birlikte bu mitlerdeki ortak anlayış Türklerin kökenini kurttan türemiş olduğudur. Bu köken mitleri içerisinde en çok üzerinde durulan hiç şüphesizki Göktürklerinkidir. Göktürklerin kurucusu sayılan aşina ailesinin kökenlerinin elleri ve ayakları kesilip bataklığa atılan bir çocukla, bir dişi kurdun çiftleşmesinden doğan on çocuktan birinden türediği anlatılır. Bu türeyiş efsanesinin yine Göktürk menşeli bir başka versiyonunda ise kurdun dört çocuk doğurduğu ve çocuklardan en büyüğünün adının Türk olduğu anlatılır. Türk'ün on çocuğu olur ve bu çocuklardan her biri bir boya atalık eder. Özellikle köken mitlerinde geçen kurt motifinin Türkler için ne kadar önemli olduğunu, devlet sancaklarındaki kurt başı figürlerinden anlamaktayız.³⁵

Eski Türk devlet felsefesini etkileyen bir diğer önemli mit ise Oğuz Kağan destanıdır. Çok farklı dönemlerde, farklı çeşitleri bulunan bu destanın baş aktörü Oğuz Kağandır. Oğuz Kağanla ilgili mitlere baktığımızda ilk karşımıza çıkan Türklerin devlet misyonuna uygun olarak, evrensel yada cihan devleti anlayışının baş aktör olduğudur. Zira bu destanda Oğuz Kağan kurulan Türk Cihan Devleti'nin ilk hükümdarı olarak betimlenmektedir.³⁶

Oğuz Kağan destanında eski Türk devlet felsefesiyle ilgili bir diğer yönü de yaptığı iki evliliklerdir. Oğuz Kağan'ın biri gök, diğeri de yeri temsil eden iki kızla evlenmiştir. Göğü temsil eden kızıdan Gün, Ay, Yıldız ve yeri temsil eden kızıdan Dağ, Gök, Deniz adlı altı oğlu olmuştur. Burada oğullarının isimlerinden de anlaşıldığı gibi yer-gök düalizminin etkileri ve yer-gök kutsallığının izleri görülmektedir.³⁷

Oğuz Kağan destanının bir diğer önemli hususu Türklerde kutsal sayılan ve daha önce gördüğümüz köken mitlerinin baş aktörü olan kurdun burada da karşımıza çıkmasıdır. Eski Türk inancındaki kurdun tanrı tarafından Türklere yardıma görevlendirilme misyonu Oğuz Kağan destanında da bulunmaktadır. Kurt burada devletin koruyucusu ve Oğuz Kağan'ın yol

---

³⁵ Ögel, Türk Mitolojisi II, s.144; Bayat, s.165-166, 170; Ögel, Türk Mitolojisi I, s.27,30-31; Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-II**, TTKYayımları, Ankara, 2012, s.10-11; Durmuş, s.362-363, 367.

³⁶ Bayat, s.189.

³⁷ Ögel, Türk Mitolojisi I, s.157-158; Bayat, s.190-191.

göstericisi konumundadır. Fuzuli Bayat'a göre Türk mitolojisinde Oğuz Kağan ve kurdun birbirini tamamlayan ikili misyonları vardı. Bu misyona göre kurt yol gösterici, Oğuz Kağan ise devleti kuran ve dünyaya hâkimolan kişidir.³⁸

Sonuç

Sonuç olarak baktığımızda Türk devlet anlayışının kozmik ve mitolojik temellerinin önemli olduğunu söyleyebiliriz. Bu temeller Türk devlet geleneğine büyük oranda derinlik ve zenginlik sağlamıştır. Türklerin evren-dünya-devlet denkleminde bakış açılarının belli bir düzende ve tutarlılık içerisinde olduğunu görürüz. Ayrıca Gök Tanrı inancında yer alan yer-gök düalizmi bağlamında oluşturdukları kozmik ve mitolojik anlayış, Türk devlet sistemi temelinde somutlaştırılmıştır. Zira eski Türklerde devlet kurumunun kutsal kökleri hiç şüphesiz tanrıdan kaynaklanmaktaydı. Tüm kozmik ve mitolojik sistem bu şekilde kurgulanmıştır. Bu kurgusal sistem içersin de Türk devletlerinin rolü yeryüzünde tanrıdan kaynaklandıkları ilahi görev kavramı bağlamında, düzen sağlamak ve tüm insanları içine alan bir cihan devleti oluşturmaktı. Bu maksatla düşünsel temellerden yola çıkarak somut temeller üstüne inşa edilen Türk devlet felsefesi, Türklere günümüze kadar etkilerini sürdüren ve süreklilik arz eden bir yönetim sisteminin yapı taşlarını oluşturmuştur. Bunun yegâne örneklerini de çağlar boyunca defalarca cihan devleti olabilme başarısını gösteren Türklerin kadim tarihinde bulabiliriz.

Kaynaklar

Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler I, II**, TTKYayınları, Ankara, 1998.

Ahmet Taşağıl, **Gök Türkler I**, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

Ahmet Taşağıl, **Gök Türkler II**, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-II**, TTK Yayınları, Ankara, 2012.

---

³⁸ Bayat, s.170,190.

Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, II**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.

Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi II**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Bahaddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Bahaddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001.

Eski T'ang Tarihi (ChiuT'ang-Shu, Çin Kaynaklarında Türkler), Terc: İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Fuzuli Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi I**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

Han Hanedanlığı Tarihi (Hsiung- Nu (Hun) Monografisi), Terc: Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, TTK Yayınları, Ankara, 2004.

İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2000.

İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.

İlhami Durmuş, **Türk Kültürüne Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016.

J. M. De Groot ve G. A. Asena, **Hunlar ve Türkistan**, Pan Yayınları, İstanbul, 2011.

L. N. Gumilev, **Hunlar**, Terc: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

M. Fahrettin Kırzioğlu, **“Eski Türklerde ve Oğuz Türkmenlerde İkili-Dörtlü-Altılı-Onikili-Yirmidörtlü Düzen”**, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s.341- 355.

Masao Mori, **“Kuzey Asya’daki Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”**, İst. Üniv. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, 1978, s.209-226.

Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2003.

Osman Turan, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994.

Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, Ankara, 2003.

WolframEberhard, **Çin Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1995

Yaşar Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2011.

Zeki Velidî Togan, **Oğuz Destanı**, İstanbul, 1972.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bb044908604c7.91227777.

Türkmen Basın Tarihinde “Tokmak” Dergisi

The Tokmak Magazine in Turkmen Press History

Tahir AŞİROV* - Osman ARICAN**

Öz

XX. yüzyıl Türkmen düşünce gelişiminde ve değişiminde, basının önemli etkisi olmuştur. Bundan dolayı Sovyetler Birliği döneminde Türkmen basın tarihi ile ilgili çeşitli yazılar kaleme alınmıştır. Türkmen aydını Abdulhekim Kulmuhammedov, 1870-1927 yılları arasında Türkistan matbuat tarihini, 1927 tarihinde “Türkistan möçberinde milli metbuğat” (Türkistan çapında milli matbuat) başlıklı yazısının girişinde matbuata, “Matbuat her bir milletin canı ve ruhudur” der. Kulmuhammedov Sovyet Türkmenistan’da eleştiri düşüncenin mizahı tarzı olarak bilinen “Tokmak” dergisinin 1925 yılında Aşkabat’ta yayın hayatına başladığını belirtmektedir. “Tokmak” dergisi, 20 Şubat 1925 yılında yayınlanmış ve ilk sayıda şöyle tanıtım eklenmiştir: “Geçici olarak iki haftada bir defa “Türkmenistan”a ek olarak edebî, içtimâî, mizahî dergidir.” Bu dönemde dil, edebiyat, tarih, kültür, sosyal sorunlar üzerine özgür bakış açısıyla eleştirel yazılarında, Türkmen basın tarihinde mizah içerikli “Tokmak” dergisinin ayrı bir yeri olmuştur. Sovyetler Birliği dönemindeki eserlerde, “Tokmak” dergisi “milletçilik”, “burjuva milletçilik” gibi isimlerle eleştirilmiştir. Derginin yazarlarına karşı başlatılan eleştiriler, otuz yılından sonra yapay bir şekilde ideoloji bağlamında, altmış sonrası ise ilmi anlamda temellendirilmeye çalışılmıştır. Sovyet Türkmenistan’da söz konusuyla ilgili yazıları anlamak için “Tokmak” dergisi ayrı bir değerdir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Basını, Tokmak, Kulmuhammedov, Matbuat

---

* Dr. Öğr. Üyesi Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, tahirashirov@gmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9684-0834

** Dr. Öğr. Üyesi Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, osmanarican1@gmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4030-5314

Abstract

The press had a significant impact on the development and change of the Turkmen thought in the XX century. Therefore, various articles on the history of the Turkmen press were written during the Soviet Union period. The Turkmen intellectual Abdulhekim Kulmuhammedov wrote the history of the press between 1870-1927 in Turkestan and in the introduction of his article titled “Türkistan möçberinde milli metbugat” (National press in Turkestan) in 1927, he said: “The press is the heart and soul of each nation”. Kulmuhammedov states that the Tokmak magazine, which is known as the humor style of critical thinking in Soviet Turkmenistan, began its publication in Ashgabat in 1925. The Tokmak magazine was published on February 20, 1925 and the first issue was added as follows: “This is temporarily, biweekly literary, social and humor magazine in addition to Turkmenistan newspaper.” In this period, The Tokmak, a humorous magazine, has had a special place in the history of the Turkmen press, with its critical writings on Language, literature, history, culture and social problems. Intheworks of the Soviet Union, “Tokmak” magazine has been criticized with name ssuch as “nationalism” and “bourgeo is nationalism”. After thirtieth years, the criticisms initiated against the authors of the magazine have been artificially attributed in the context of ideology, and after sixtieth years it has been tried to be attributed in the scientific point. In order to understand the relevant articles in Soviet Turkmenistan, Tokmak magazine has a separate value.

Keywords: TurkmenPress, Tokmak, Kulmuhammedov, Press

Giriş

XX. yüzyıl Türkmen düşünce dünyasının gelişiminde ve değişiminde, basının önemli etkisi olmuştur. Sovyetler Birliği dönemindeTürkmen basın tarihi ile ilgili çeşitli yazılar yazılmıştır. 1885-1931 yılları arasında yaşamış olan Türkmen aydını AbdulhekimKulmuhammedov, 1870-1927 yılları arasındaki Türkistan matbuat tarihini,1927’de “Türkistan möçberinde milli metbugat” (تورکستان مه چه رینده میلی مه تبوغات) adlı makalede ele almıştır (Kulmuhammedov, 1927).

Türkmen basın tarihi üzerine yazıları bulunan Mâmed Durdı Annagurdov, 1918-1920 arasındaki yayınların açıklandığı “Türkmenistanda kommunistik metbugatın tarihından” (Türkmenistan’da komünist matbuatın

tarihinden) adlı eserini 1957'de Aşkabat'ta; 1921-1929 arasındaki yayınların incelendiği "Sovet Türkmenistanın matbuat tarihinden örnekler" (Türkmenistan'ın matbuat tarihinden denemeler) adlı kitabını ise 1962'de yazmıştır. Bununla birlikte Türkmenistan'daki basın hakkında özel yazıların kaleme alındığı görülmektedir. Nitekim A. İlyasov, 1964'te "Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar" gazetesiyle ilgili "Zakaspiskaya Tuzemnaya Gazeta" Kak, İstoçnik İzuçeniya İstorii Duhovnoy Kulturu Turkmenskogo Naroda" ("Hazar Ötesi Gazetesi" Türkmen Halkının Manevi Kültür Tarihinin İncelenmesi) adlı makaleyi (1964: 3-9) yayımlamıştır. K. İlyasov ile H. Goçmıradov tarafından 1990'da Aşkabat'ta "Türkmenistan" gazetesiyle ilgili "Dövrün Aynası: 'Sovet Türkmenistanı' gazetesi 70 yaşadı" (Devrin Aynası: "Sovyet Türkmenistanı" gazetesi 70 yaşında) ismiyle ayrıntılı bir kitap basılmıştır (İlyasov - Goçmıradov, 1990).

Abdulhekim Kulmuhammedov, "Türkistan möçberinde milli matbuat"(Türkistan çapında milli matbuat) isimli yazısında Türkmenistan'da "matbuatçılık" (yayıncılık) hareketinin çok geç başladığını belirtmektedir (Kulmuhammedov, 1927). Aynı şekilde "Tiryekkeş", "On sekiz gark edilen Türkmen", "Maysa" gibi uzun şürleri yazan Garaca Burunov (1896-1965), "Gara Gulak" lakabıyla 1927 yılında "Tokmak" dergisinde kaleme aldığı "Metbuğatnâme?" (Matbuat nedir?) adlı yazısında, karanlığın aydınlatıcısı, hastalığın ilacı şeklinde betimlediği basının, Türkmen topraklarına geç uğradığını ifade etmektedir (Tokmak, 1927). Bununla birlikte erkendönemde Türkmen gençlerinin gazete çıkarmak üzere hareket edip etmediklerinin bilinmediğini ifade eden Kulmuhammedov, Türkmenistan'da matbuatın serüveninde Tokmak dergisinin ayrı bir yerinin olduğunu açıklamaktadır.

1. Tokmak Dergisi

XX. yüzyıl Türkmen basın tarihinde, mizah içerikli bir yayın olan Tokmak dergisinin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Kulmuhammedov, "Türkistan çapında milli matbuat" adlı makalesinde, Sovyet Türkmenistan'ın mizahını içeren Tokmak dergisinin 1925 yılında Aşkabat'ta yayın hayatına başladığını belirtmektedir (Kulmuhammedov, 1927).

8 Şubat 1925 tarihinde, Türkmenistan Komünist (b) Partisi Teşkilatçılık Bürosu tarafından Tokmak dergisinin, o dönemde çıkmakta olan “Dayhan” gazetesinin eki olarak yayınlanması kararı alınmıştır (Annagurdov, 1962: 432). Ancak kararda Dayhangazetesinin eki şeklinde belirtilmesine rağmen 20 Şubat 1925 tarihinde, “Türkmenistan” gazetesinin eki olarak yayınlanmış ve ilk sayıya “Geçici olarak iki haftada bir defa ‘Türkmenistan’a ek olarak edebî, içtimaî, mizahi dergidir” (Tokmak, 1925) şeklinde tanıtım eklenmiştir. Derginin çapı büyük ve sekiz sayfadan oluşmaktadır. Tirajı ise 2400’dür.

Tokmak dergisinin redaktörü, Sovyet Türkmenistan’da “Aygıtlı Adım” (Kararlı Adım), “Gızlar Dünyası” (Kızlar Dünyası) adlı meşhur eserlerin yazarı olan Berdi Kerbabayev’dir (1894- 1974). Nitekim “Türkmen Edebiyatının Tarihi” adlı eserde konu “*Türkmenistan*” gazetesinde çalışmakla B. Kerbabayev Tokmak adlı mizahi dergiyi çıkarmaya katılıyor ve onun ilk redaktörü oluyor. Tokmakın ilk sayısı Şubat 1925’te Türkmenistan Sovyetlerinin Birinci Kurultayının açılması münasebetiyle yayımlanıyor” (Türkmen Edebiyatının Tarihi, 1979: IV/114) şeklinde yer almıştır.

Ancak Tokmak dergisinin söz konusu gazetenin eki olması nedeniyle Türkmenistan’ın redaktörü H. Hanov’un Tokmak dergisinin de redaktörlüğünü yaptığı görülmektedir. Dönemin yönetiminin ideolojik uygulamaları ve mizahi eleştiri yazılarının derginin sayfalarında yer almaya başlamasıyla durum değişmiştir. Annagurdov, 1962’de yazdığı “Sovet Türkmenistanının metbugat tarihinden oçerkler” adlı eserde durum Tokmak dergisinde kaba hatalara izin verildiği için TK(b)P MK [*Türkmenistan Komünist (bolşevik) Partisi Merkez Komitesi*] İcra bürosunun 17 Nisan 1925 tarihinde çıkardığı karara göre “*Türkmenistan*” gazetesinin ve Tokmak dergisinin redaktörü H. Hanov görevinden alınmaktadır. Bu neşirlerin ikisinin de redaktörlük görevine geçici olarak G. Hüseyinov atanmaktadır. *Türkmenistan ve Dayhangazetelerinin ve Tokmak dergisinin redaktörlük çalışanları gözden geçirilip, onlardan anti Sovyet elementleri temizlemeyi icra büro İDİ Halk Komiserliğine ve parti kontrol komisyonuna buyuruyor*” (Annagurdov, 1962: 436) şeklinde açıklanmıştır. Böylece derginin, yönetimin yayına müdahalesiyle, hükümetin mizah dergisi olmaya başladığı söylenebilir.

Tokmak dergisinin, 4 Mart 1925 tarihindeki sayısının kapağında “Haftada bir defa çıkıyor” diye yazılmıştır (Tokmak, 1925). Dergi 1925’te 22, 1926’da ise 37 sayı yayımlanmıştır. 1927-1930 yılları arasında derginin sayısı 38-47’ye ve tirajı 2500-3000’e ulaşmıştır. Ancak 1930’dan itibaren beş günde bir defa çıkmaya başlamıştır (Annagurdov, 1962: 436). 1931-1932 arasında derginin sayısı 31-36’ya ve tirajı 15100-5900’e ulaşmıştır. TK(b)P MK tarafından 11 Aralık 1932 tarihinde çıkarılan kararla Tokmak dergisinin çapı büyütülmüş ve her ay iki defa çıkarılarak yılda 24 sayıya ulaşmıştır. II. Dünya Savaşı’na kadar her yıl tirajı artarak devam etmiştir (Annagurdov, 1962: 437).

Türkmenistan’da yayın hayatına uzun süre devam eden dergilerden biri olan Tokmak’ın asıl içeriği mizah olmakla birlikte, dergide sosyal alan başta olmak üzere çeşitli alanlarla ilgili eleştiriler yapılmaktadır. Bununla birlikte dergide, farkı düşünce yapılarına sahip yazarların yazıları yer almaktadır. Bu sebeple derginin yazarları da ayrı bir önem arz etmektedir. Nitekim “*Mollamurt (Akşal), B. Kerbabayev, Yakup Nasırlı, Garaca Burunov, Ata Köpek Mergen, Ata Salih, Durdi Ağammamedov, Berdi Soltannıyazov ve diğerleri Tokmak dergisinde yazı yazan ilk yazarlardır*” (Annagurdov, 1962: 437). Ayrıca dergideki yazıların altına lakapla imza atılmaktadır. “Kepçe sakal”, “Gara gulak”, “Balıkçı”, “Peşgemurt”, “Lengeç” gibi lakaplar görülmektedir. Bugün kütüphanelerde Türkmence olarak yer alan Tokmak dergisinin, dönemin yazarlarının mizah içerikli değerli yazılarını barındırdığı görülmektedir (Tokmak, 1925).

2. Tokmak Dergisinin İçeriği

XX. yüzyıl Sovyet Türkmenistan’ının ilk yıllarında yayına başlayan Tokmak, mizah içerikli bir dergidir. Dergi, gayesini ve içeriğini ilk sayısındaki Tokmak adlı yazıda “*Ey Tokmak, senin dünyaya gelip ortaya çıkmanın ne faydası, [ne] zararı olur? [O] zaman Tokmak cevap verir: Bu soruyu tokmak yiyenlere sor!.. Tokmak’ın görevi: Eroin bağımlılarına, kumarçılara, içkicilere, zenginlere, insanlara, abun – mollalara, çok eşlilere, ... bırsız çapulculara, nasihat etmezse - tokmaktır*” (Tokmak, 1925) şeklinde dile getirilmektedir.

Tokmak, Türkmen halkının sosyal, siyasi, medenî hayatıyla ilgili farklı alanlarda mizahi yazılar içermekle birlikte Türkmen dili, edebiyatı, tarihi, millilik konularına da yer vermektedir.

2.1. Dil Üzerine

Tokmak dergisindeki Türkmen diliyle ilgili yazıların Türkmen düşünce tarihinde ayrı bir yeri bulunmaktadır. Ayrıca dergideki yazılar, dönemin Türkmen dilini yansıtmaları açısından değerli birer kaynaktır. KümüşaliBöriyev 1931’de Aşkabat’ta “Türkmen dili” ismiyle “Türkmen Medeniyeti” dergisinde yayımladığı makalede, Tokmak dergisinin dili hakkında “*B. Berdiyev’in ve onun arkadaşlarının etkisi bazı yayın diline etki ediyordu. 1926’da Mahtumkulu[nun divanını] önceki dilini [orijinal yazısını] değiştirip [ceditçe alfabeyle] Tekece yayınlanıyor. Tokmak dergisi Tekece şivesinde çekiyordu*” (Aşirov - Muhammedov, 2019: 127) der. Bu konuyla ilgili. A. Belyayev tarafından yazılan ve 1915’te Aşkabat’ta yayımlanan “Grammatika Turkmenskogo Yazıkı” (Türkmen Dilinin Grameri) adlı eserin incelenmesi de fikir verir (Belyayev, 1915). Çünkü Belyayev, eserin alt başlığını Ahal – Teke lehçesi anlamına gelen “Ahal –TekinskoyeNareçiyeye” olarak isimlendirmektedir (Belyayev, 1915: 1).

Tokmak dergisinde Türkmen dili üzerine yazılan yazılar, çeşitli yayınlarda konuyla ilgiliilmî makalelerin yazılmasına da sebep olmuştur. Dergideki yazılar sayesinde, Türkmen dili üzerine bir dizi tartışma yazıları oluşturulmuştur. Dergisindeki dil tartışması, “Balıkçı” adıyla yazılar yazan Orazmammet Vepayev’in, 1926’da yayınladığı “Şive bile oynayanlara (Çekişme yolu bilen)” isimli şiiriyle başlamıştır (Aşirov, 2017a: 6). Balıkçı’nın, söz konusu şiirin başlığının altına “Çekişme yolu bilen” (Tartışma usulüyle) diye ibare eklemesi tartışmaları başlatmıştır. Çünkü Sovyetler Birliğinin ilk yıllarında Türkmenistan yazarları, metin başlıklarının altına konunun tartışmaya açık olduğunu belirtmek gayesiyle “çekişme yolu bilen” (tartışma usulüyle) ibaresi eklemektedir (Aşirov, 2017b: 58–62). Tokmak dergisinde Balıkçı’nın

“Her bir millet yükseler, ana dil sayısında

Öz dilini yitiren, yok bolar gayesinde

Türkmen dilin oynuyor – gayrılar ayasında

Ey Türkmenler uyanıp, bu işe çare edin!...

Kimde Türk fikri bolsa? Gelin bizî kaldırım!”dizeleriyle başlayan dil tartışmasına Ferid Efendizade, “Balıkçı’nın Yaşkiçisi (M.G.)” takma ismiyle;

Muhammed Geldiyev, Abdülkerim Gulmuhammedov, Gubeydulla Hüseyinov, “Çala Sovat (Y.N.)” adıyla; Yakup Nasırlı ve Gurban Sahedov yazılarıyla katılmıştır (Aşirov, 2017a: 5-11).

Tokmak dergisinde Türkmen dilinin yazım kuralları üzerine yapılan tartışmalar da önemlidir. Kerbabayev, Muhtumkulu'nun şiirlerini toplayarak 1926'da ilk cedit yazım kurallarıyla kitaplaştırmıştır (Aşirov, 2014: 117-130). Bu eser, dönemin farklı düşünce yapısına sahip yazarları tarafından eleştirilmiştir. Dönemin gelenekçi ulemasından olan Herrik Kaleli İşan oğlu Celaleddin, Türkmen dilinin yazımı üzerine, Tokmak dergisinde “Basıp Çıkan Kitaba Sın” (Yayınlanan kitaba eleştiri) adlı eleştiri yazısını yazmıştır (Aşirov, 2017b: 10–15). Kerbabayev, bu eleştiriye Tokmak dergisinde, “Günäkär” lakabıyla imzaladığı “Diz çöküp secde edyän” isimli şiirde, eserle ilgili görüşünü beyan eden hocaya ‘hatamı bağışla’ anlamına gelen “bağışla günäm” hitabı, dönemin tartışma kültürü açısından anlamlıdır (Günäkär, 1927: 5). Bu durum, Tokmak dergisinin farklı görüşlere açık olduğunu da kanıtlar. Çünkü geleneksel düşünceye sahip bir yazar, Kerbabayev'in bir eseri üzerine eleştiri yazısı yazmış ve daha sonraki sayıda özür yazısı yayımlamıştır. Bu bakımdan Tokmak dergisi, farklı düşünceye sahip yazarlara açıktır denebilir.

2.2. Millilik Üzerine

Türkistan'daki milli matbuattan bahseden Kulmuhammedov, “Türkistan çapında milli matbuat” adlı yazısında, Tokmak dergisine millilik bağlamında ayrı bir önem verir. Nitekim Derginin 20 Aralık 1925 tarihli sayısında, “*Tokmak dergisini kim hevesle alır? – Kimde Türkmen kanı olsa o*” şeklinde kinayeyler verilir. (Tokmak, 1925). Ayrıca Tokmak dergisindeki yazıların dilinin ve içeriğinin, milliliği yansıttığı söylenebilir. Bu bağlamda K. Bayrammyradov, 1970'te “Söweşceň Edebiyat Uğrunda” (Mücadeleci Edebiyat Uğrunda) adlı kitabında Tokmak dergisini “*Bu devirde yerli milletçiler Tokmak dergisinde de (genelde 1925-1926 yıllarında) güçlü olmuştur. Derginin bazı sayılarındaki birkaç makalede (şiirler hariç) Ekim ihtilaline, Sovyet yönetimine suç atılıyor, Ruslara, Özbeklere ve Türkmenistan'da yaşayan milletlere üzücü sözler söyleniyor. Pek çok lakabın altında, kendi milletçi fikirlerini belirten insanların derginin etik anlayışına büyük zarar verdiği şüphesiz ortadadır*” (Bayrammyradov, 1970: 41) şeklinde eleştirmektedir.

Tokmak dergisinde, millilik konusunda yapılan tartışmalar önemlidir. Sovyetler Birliği döneminde derginin yazarları, “yerli milletçilik” ve “burjuva milletçiliği” bakımından eleştirilmiştir (Bayrammyradov, 1968: 59-69). Garaca Burunov, 1925'te Tokmak dergisinde “Yelkengulak” adlı şiirde, Türkmenistan'ın her yerinde yabancıların olmasını eleştirmektedir (Burunov, 1925). Ayrıca yazarın “Gara gulak” lakabıyla Aralık 1926'daki “Türkmenin cemiyeti Tata bir şam” adlı yazısı da önemlidir (Tokmak, 1926). Bundan dolayı Burunov, Sovyetler Birliği döneminde Rus karşıtı olarak gösterilmeye çalışılmış ve “burjuva milliyetçisi” olarak eleştirilmiştir (Bayrammyradov, 1970: 40-41, 126).

Dergide Türkmen gençlerinin yabancılarla evlenmesi konusunda yapılan tartışmalar, tarihî açıdan önemlidir. Mizahi yazılarını “Kepçe Sakal” (Türkmen Edebiyatının Tarihi, 1979: IV/114) lakabıyla yazan Berdi Kerbabayev, 1926'da çıkan yazısında “İki iş birden bityâ” (Tokmak, 1926) adlı şiirinde “Her kim gövünsöyenini etmeli” adlı eleştiri yazısında Türkmenlerin yabancılarla evlenmelerini eleştirmektedir (Tokmak, 1926). Bundan dolayı Kerbabayev, Rus karşıtı olarak gösterilmeye çalışılmış ve özellikle Türkmen öğrencilerin Rus kızlarıyla evlenmesiyle ilgili görüşleri nedeniyle “yerli milliyetçisi” olarak eleştirilmiştir (Bayrammyradov, 1970: 40-41, 126).

Bununla birlikte Tokmak dergisinde, dönemin çeşitli alanlarında mizahi eleştiriler yer almıştır. Dergide, dönemin yönetiminin de eleştirildiğini görmek mümkündür. Tokmak dergisinin 18 Mart 1925 tarihindeki sayısının kapağında, dönemin yöneticisi olan Nedibay Aytakov'un makamında kâğıtlarla çalışırken karikatürüne yer verilmiştir. Bu karikatürün altına “kâğıtla iş yapılabiliyorsa, geliyorlar, ha geliyorlar” anlamındaki satırları içeren bir dördlük eklenmiştir (Tokmak, 1925).

“Gaygetmäň siz çarvalar, halnızı görýärler,

Tiz wağtda düzeler, yúkäk yemişik caynız,

Kurultayň kararını gicelerde garayarlar,

Kağız bilen iş bitse, baryarlar, ha baryarlar?”

Dergide diğer eleştiriler, çok eşliliğe, başlık parasına, madde bağımlılarına, kumarcılara, içkicilere, zenginlere, din adamlarına, çapulculara karşı yapılmaktadır. Özellikle din adamlarına yönelik eleştiriler, yazıyla birlikte çoğu zaman derginin kapağında karikatür olarak verilmektedir. Bu durum, yazılar dönemin ideolojisi bağlamında incelendiğinde anlaşılmaktadır. Ayrıca dergide, 1917 İnkılap yazılarının yer verilmektedir. Çünkü Sovyet Türkmenistanı'nda, Ekim İhtilali önemli bir konudur. Tokmak dergisinin 1927'de çıkan 28. ve 29. sayılarında, "1917'de Rusya tarafından kıpırmızı kan ışığının yansması, Türkmenleri bağımsız, ibtiyar bir hükümet şeklinde oluşturdu" ifadesi yer alan "İnkılap meyvesi ve Askerlik kanunu" adlı makale yayımlanmıştır (Tokmak, 1927). Görüldüğü üzere Tokmak dergisi, Sovyetler Birliği döneminde Türkmen basın tarihinin önemli yayınlardan biridir.

Sonuç

XX. yüzyılın ilk yarısında Sovyet Türkmenistanı'nda basının ayrı bir önemi olmuştur. Nitekim bu dönemde dil, edebiyat, tarih, kültür, sosyal sorunlar üzerine özgür bakış açısıyla eleştirel yazılar yayımlanmıştır. Bu konuda, Türkmen basını tarihinde mizah içerikli Tokmak dergisinin ayrı bir yeri olmuştur. Tokmak dergisinde yayımlanan yazılar, Türkmen düşünce tarihi açısından önemli kaynaklardır. Bir bakıma bu yazılar, Türkmen düşüncesinin değişim sürecindeki durumunu açıklayan belgelerdir. Bu bağlamda yazılan yazılar, XX. yüzyıl Türkmen milli düşünce yapısını yansıtmaktadır. Sovyetler Birliği ideolojik ve siyasi açıdan yönetime tam olarak hâkim olmuştur. Sonra Türkmenlerin milli düşünce yapısını oluşturma çalışmalarıyla ilgili yazılar ve yazılarının aldığı basın eleştirilmiştir. Bu dönemde eleştirilen yayınlardan biri de mizah içerikli Tokmak dergisi olmuştur. Sovyetler Birliği dönemindeki eserlerde, Tokmak dergisi "milletçilik", "burjuva milletçiliği" gibi isimlerle eleştirilmiştir. Ayrıca derginin yazarlarına karşı başlatılan eleştirilerin otuz yıl sonra yapay bir şekilde ideoloji bağlamında sürdürüldüğü görülebilir. Altmış ile yetmişinci yıllarda yazılan eleştirilerde, ilk dönemdeki eleştirilenler ve eleştirenler birlikte değerlendirilmeye başlanmıştır. Sovyet Türkmenistanı'nda konuyla ilgili yazıları anlamak için Tokmak dergisi ayrı bir değerdir.

Kaynakça

Annagurdov, M. D. (1957). *Türkmenistanda Kommunistik Metbugatın Tarıhından* (Kitap 1). Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.

Annagurdov, M. D. (1962). *Sovet Türkmenistanının Metbugat Tarıhından Oçerkler* (Kitap 2). Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.

Aşirov, T ve G. Muhammedov (2019). “Sovyet Türkmenistanı’nda Türkmen Dili Tarihi Üzerine Araştırmalar: K. Böriyev Örneği”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*.3 (1), s. 122-132.

Aşirov, T. (2017a). “Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Türkmenistan’da Dil - Şive Tartışmaları (I. Kaynaklar)”. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), s. 5-11.

Aşirov, T. (2017b). “Sovyetler Birliği’nin İlk Yıllarında Türkmenistan’da Tartışma Kültürü”. *Türk Yurdu*, (357), s. 58–62.

Aşirov, Tahir (2014). *“Türkmen Şairi Mahtumkulu’nun Düşünce Yapısı ve Etkisi”*.Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, s. 117-130.

Bayrammyradov, K. (1968). “Türkmen Sovet Tankıdı Pikiriniñ Tarıhından Bellikler (1926-1934-nci Yıllar)”. *Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Habarları: Cemiyetçilik İlimlerin Seriyası*, Aşkabat, (4), s. 59-69.

Bayrammyradov, K. (1970). *Sövesçeñ Edebiyat Ugrundu*. Aşkabat: Türkmenistan.

Belyayev, İ. A. (1915). *Grammatika Turkmenskago Yazıka*. Ashabad: Tipografiya İ.İ.Aleksandrova.

Burunov, G. (1925). “Yelkengulak”. *Tokmak*. Aşkabat.

Günäkär, (1927). “Diz Çöküp Secde Edyän”. *Tokmak*. Aşkabat.

Ilyasov, K. Ve Goçmıradov, H. (1990). *Dövriin Aynası (“SovetTürkmenistanı” Gazeti 70 Yaşadı)*. Aşkabat: Türkmenistan Yay.

İlyasov, A. (1964). "ZakaspiskayaTuzemnayaGazeta" Kak, İstoçnik İzüçeniya İstorii Duhovnoy Kulturi Turkmenskogo Naroda", *Türkmenistan Ssr İlimlar Akademiyasının Habarları: Cemiyetçilik İlimlerin Seriyası*, Aşkabat, (4), s. 3-9.

Jumayev, K. ve E. İşanguliyev (redaktörlüğünde) (1979). *Türkmen Edebiyatının Taribi*, (IV. Tom). Aşkabat: İlim.

Kerbabayev, B. (1926). "Her Kim GövünSöyenini Etmeli". *Tokmak*. Aşkabat.

Kerbabayev, B. (1926). "İki İş Birden Bityä". *Tokmak*. Aşkabat.

Kulmuammedov, A. (1927). "Türkistan Möçberinde Milli Metbuğat" (تورکستان مه چبه رینده میلی مه تیوغات), Türkmenistan, Aşkabat.

ÇEVİRİLER

Anna Komnene'nin İskit Savaşı Anlatısı¹

*Anna Komnene's Narrative of the War
Against The Scythians*

Marek MEŠKO

(Çev. Ebru Emine OĞUZ*)

Çok iyi tanınan *Alexiad*, zamanında Anna Komnene'nin 'tam' yazarlığına ilişkin tartışmaların artmasına neden olmuşsa da, sonuç itibarıyla bu alanda oldukça kıymetli bir kaynağı durumundadır. Bu makalede, babası İmparator Alexios Komnenos'un (1081-1118) İskitlerle (Peçeneklerle) yaptığı savaşla bağlantılı olarak verdiği bilgilerin kesinlik ve kıymeti değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Yazar ayrıca zamanında olayların gidişatını karartabilme ve geriye yönelik doğru bir şekilde yorumlanabilmelerini zorlaştırabilecek bazı kronolojik olaylara da yer vermiştir. Anna Komnene'nin anlatısında mevcut olan tutarsızlıklardan ötürü, olayların kronolojik dizilişini yapmak büyük bir önem kazanmaktadır. Neticede yazar, bu makalenin ilerleyen bölümlerinde yer alan bulgular doğrultusunda Peçeneklere karşı yapılan savaşın kısa bir tanımlamasını sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Bizans, Peçenekler, ortaçağ, göçebeler, *Alexiad*, savaş

---

¹ Avrupa Sosyal Fonu ve Çek Cumhuriyeti Devlet Bütçesi'nden ortak finanse edilen bu çalışma "Yeni Mezun Bilim Doktorlarının Bilimsel Uzmanlık İstihdamı" programı tarafından desteklenmektedir (Bağış No: 2. 1. 07/ 2. 3. 00/ 30. 0009). Bu makale 'Graeco-Latina Brunesia' (19, 2014,2) adlı dergide 53.- 70. sayfa aralığında yayınlanmıştır.

* Doktora, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü: ouzebru2000@gmail.com

The *Alexiad* by Anna Komnene is well-known. At times it raises controversial issues (e.g. concerning “full” authorship of the Byzantine princess), but all in all it represents a very valuable source of information. In this paper the author strives to examine just how precise and valuable the pieces of information she gives us in connection with the war of her father emperor Alexios Komnenos (1081–1118) against the Scythians (the Pechenegs) are. He also mentions chronological issues which at times are able to “darken” the course of events and render their putting back into the right context difficult. There are many inconsistencies of this type in Anna Komnene’s narrative and for these reasons it is important to reestablish clear chronological order of events. Finally the author presents a concise description of the war against the Pechenegs based on the findings in the previous parts of his paper.

Key words: Byzantium, Pechenegs, medieval, nomads, *Alexiad*, warfare

Anna Komnene (*Alexias*, 2001, sy) tarafından kaleme alınmış *Alexiad*, Bizans tarihçilerinin büyük bir çoğunluğu tarafından oldukça iyi tanınmaktadır. Zamanında, (Bizans prensesinin ‘tam’ ya da ‘kısmi’ yazarlığına ilişkin) karşıt görüşlerin artmasına neden olmuşsa da, değerli yazılı bir kaynak niteliğini taşımaktadır². Bu sorunlardan bağımsız olarak, âlimlerin çoğu *Alexiad*’ın Anne Komnene’nin asıl amacının babasının başarılarını³ övmek olduğu, tarihsel olayların anlatımının ikinci planda kaldığı bir gerçek olsa da özellikle Bizans edebiyatı konusunda, daima yerini muhafaza edeceği hususunda hemfikirlerdi⁴ (Buckler, 1968: 256). I. Alexios Komnenos’un (1081-1118) başarılarında biri olan, Anna’nın geniş ve övgülerle yer verdiği, İskitlere karşı uzatmalı ve masraflı savaşın sonunda elde edilen zaferin karşısında ise kesinlikle sessiz kalınmamalıdır (*Alexias*, 2001: 6). Anna Komnene, bu korkunç düşmanlara karşı kazanılan zaferin ne kadar büyük zorluklarla elde edildiğini vurgulamaktadır. Savaş sona erdiğinde Konstantinopolis elitlerinin ve de

²Bkz. (Howard-Johnston, 1996: 260-302); (Mauride, 2000: 63-81); (Reinsch, 2000: 83-105).

³Babasının hükümdarlığı sürecinde dünyaya gelen Bizans prensesi, *Alexiad*’ın tanıtım kısmında bu amacını açıkça ortaya koymaktadır (*Alexias*, 2001: 6).

⁴Ayrıca (Hunger, 1978: 408); (Mauride, 2000: 72); (Reinsch, 2000: 101).

kraliçenin tebaasının hissettikleri rahatlamayı anlayabilmek mümkündür. Hatta bu başarıyı kutlamak ve anmak için kısa bir ilahi dahi bestelemişlerdi (*Alexias*, 2001: 248-249). Ancak kimdir bu İskitlerle ve Bizans prensesine gösterdikleri ilginin sebebi nedir?

Âlimlerin çoğuna göre Anna Komnene'nin İskitleri, çeşitli göçebe gruplardan müteşekkil Türkçe konuşan Peçeneklerdir. Çok eski tarihçeleri pek bilinmese de, Peçenekler hakkındaki ilk tarihi kayıtlar 7. yüzyıla dayanmakta ve Çin'in '*Sui-shu*' kroniklerinde ortaya çıkmaktadır. Bu kaynaklara göre Peçenekler, Aral Gölü ile Orta Asya'daki Hazar Denizi arasında (günümüz Kazakistan'ı) yaşamakta olan bir halktı⁵ (Pritsak, 1981b: 161). Peçenekler, 9. yüzyılın başlarında belalı komşuları Oğuz Türkleri ve Kıpçaklar/Kumanlar tarafından batıya doğru sürülerek Ural ve Volga arasına yerleşmişlerdi⁶ (De adm. Imp., 1967: 166). Volga'nın ötesinde, Karadeniz bozkırlarında ise Bizans İmparatorluğu'nun müttefiki olan Hazar Hanlığı yer almaktaydı. Fakat ataklarını sürdüren Oğuz Türkleri Peçeneklere karşı Hazarlar ile ittifak kurmuştu. Peçenekler her ne kadar tuzağa düşseler de, 889 yılında Hazar tehdidinden kurtulmayı başararak topraklarını geri kazanmışlardı⁷ (De adm. Imp., 1967: 166-167). Yıllar sonra Macarları yenilgiye uğratmış ve onları Karpat Ovası'ndaki yeni vatanlarına doğru sürmüşlerdi. Bu tarihten itibaren ise Bizans politikasının merkezinde yer almış; Bulgaristan ve Rus Kiev'e karşı da Bizans'ın en önde gelen müttefiki olmuştur⁸.

Bu, Karadeniz bozkırlarında (Bizans diplomasisi açısından) 10. yüzyıl boyunca devam eden ve dramatik bir şekilde 11. yüzyılın ilk yirmi yılında, bir diğer ünlü Bizans imparatoru Basileos II. Bulgaroktonos'un (976-1025) hükümdarlığı boyunca değişimlere neden olan 'pastoral' bir durumdu. Bu değişimin iki ana nedeni vardı. İlki, Peçenekleri batıya doğru sürüklemeyi devam ettiren ve Peçenek bölgesinde gittikçe artan baskıya neden olan, şimdiki

---

⁵Ayrıca (Pritsak, 1981a: 8); (Golden, 1990: 271); (Göckenjan, 1993: 1845-1846); (Spinei, 2003: 113).

⁶Ayrıca Pritsak, 1981a: 9); (Golden, 1990: 271); (Spinei, 2003: 113).

⁷Ayrıca (Golden, 1990: 272); (Göckenjan, 1993: 1846); (Pritsak, 1981b: 163).

⁸Bkz: (De adm. Imp., 1967: 40, 50-52).

adıla Uzlar (Rus kaynaklarında *Torkı*) yani Oğuz/Uz Türkleri idi⁹ (Golden, 1990: 276). İkinci olarak, 1014 yılında Bulgarların yenildiği 980'den beri süregelen Kleidon Savaşı ve böylelikle Bulgar topraklarının muzaffer Bizans orduları tarafından işgal edilmesiydi. Yaşananlar Bizans sınırlarının, dört yüz yıl önce gerçekleşmiş olan, Danube Nehri boyunca genişlemesiyle sonuçlanmıştı. Böylelikle Peçenekler ve Bizans birbirleriyle doğrudan komşu olmuşlardı¹⁰ (Scyl., 1979: 355-356).

Bundan sonra durum giderek kötüleşti; Uzlar tarafından baskı altında kalan Peçenekler 1071'den¹¹ itibaren Dinyeper'in doğusuna doğru olan topraklarının tamamını yitirdiler ve batıya doğru yol almaya başladılar¹² (Scyl., 1979: 455). Söz konusu süreçte muhtemelen göçebeler ekonomilerinde yıkıma neden olan, sığır ve atlarının büyük bir kısmını kaybetmişlerdi¹³. Yeni kaynaklar bulma noktasında da pek umutları yoktu. Bu gerçek 1027'de II. Basil'in ölümünden sadece iki yıl sonra, Peçeneklerin Bizans'ın kurtarılan Balkan topraklarına saldırımlarının nedenine açıklık getirmektedir¹⁴ (Scyl., 1979: 373). Püskürtülen Peçenekler ilerleyen yıllarda geri dönmüşlerdi (söz konusu süreçte sadece Bizans değil, Macar Krallığı ve Kievan Rus'u da istila etmişlerdi) (Scyl., 1979: 373)¹⁵. Bizans'ın Paradunavon eyaletine bir diğer Peçenek saldırısı ise

⁹Ayrıca (Diaconu, 1970: 59).

¹⁰Ayrıca (Dikonomides, 1976: 76); (Stephenson, 1999: 89).

¹¹Büyük ihtimale aynı sene Sözde Kitanların baskısıyla Avrasya bozkırlarına yeni bir göç dalgası başlamıştı. Tangutlar tarafından saldırıya uğrayan Sözde Kitanlar kabilefederasyonu olan ve yıkılan Kimakların topraklarına yerleştiler (Kıpçak-Kumanların arazileri de dahil olmak üzere). Sıraları gelince Oğuz/Uz topraklarının doğusuna göç etmeye başlayan Kıpçak-Kumanlar bu suretle Peçeneklere karşı saldırıya geçmişlerdi (Pritsak, 1981b: 162-163)

¹²Ayrıca (Расовский, 1933: 8) ; (Pritsak, 1981a: 21);(Pritheba, 1958: 217); (Spinei, 2003: 131).

¹³Uzların baskısı ve otlak arazilerini kaybetmeleri Peçeneklerin sürüleri üzerinde de derin etkilere neden olmuştur. Göçebe kabile için standart bir durum olan bir yerden bir yere sürülme esnasında, dinlenmek, su içmek ve otlatmaksızın hızlı şekilde gerçekleştirilen bu seyahatlerinden dolayı hayvanları (atları, ancak özellikle koyun ve sığırları) fazlasıyla zarar görmüştür, bkz. (Masanov, 1990: 199).

¹⁴Ayrıca (Diaconu, 1970: 40); (Spinei, 2003: 131). Yeni sınırlara bitişik bu olan arazide Paradunavon (Paristrion) eyaleti kurulmuştu. Paradunavon için bkz. (Madgearu, 2013a: 68); (Kühn, 1991: 223-226).

¹⁵Ayrıca (Расовский, 1933: 130); (Pritheba, 1958: 216); (Spinei, 2003: 125-126, 131).

1046/47 yılının kışında gerçekleşmiştir¹⁶. Bu kez Peçenekler bölgede kalmak için donmuş haldeki Danube Nehri'ni büyük bir kararlılıkla aşmışlardı, hatta 1049-1053 yılları arasında süren Bizans-Peçenek Savaşı, Peçeneklerin Bizans topraklarından çıkarılmalarına dek sona ermemiştir¹⁷.

1050 ve 1070'ler arasında Bizans İmparatorluğu siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda gittikçe kötü duruma düşmekte, Paradunavon eyaletinde yaşamakta olan Peçenekler ise yerel nüfusa ve bazı şeflere müdahalede bulunmakta (ör: Tatos/Tatrys), hatta güç kazanmaktadırlar¹⁸. Konstantinopolis'teki kırım 1072 ya da 1074 yılında meydana gelmiştir. Ardından Paradunavon'daki Peçenekler Bizans'ın Koca Balkan Dağları'nın güneyine; Trakya ve Makedonya eyaletlerine doğru bir istilaya girişmişlerdi (Spinei, 2003: 138)¹⁹. Kimi zaman, Danube'nin kuzeyinde yaşamakta olan 'özgür' akrabalarından yardım almaktadırlar²⁰. Söz konusu süreçte, Peçeneklerin istilalarını önemli ölçüde Bizans'taki genel siyasi huzursuzluk kışkırtmaktaydı. Paristrion'daki Peçenekler, sadece Trakya'yı işgal hususunda rakipsiz değillerdi., aynı zamanda çeşitli Bizans generallerinin (ör: ünlü Nikephoros Bryennios) ya da Philipoupolis (bugünkü Plovdiv, Bulgaristan) civarındaki Paulician liderlerinin de talep ettikleri bir askeri güç haline gelmişlerdi²¹ (Васильевский, 1872: 147).

Diğer bir deyişle, Anna Komnene'nin Çocukluk ve gençliği boyunca Peçeneklere ilişkin sahip olduğu bilgiler çok çeşitli olup, Bizans İmparatorluğu'nun Balkan sorunlarıyla birbirine karışmıştı. Babası I.Alexios

---

¹⁶Bkz. (Shepard, 1975: 61-89) ve (Каждан, 1963: 177-184); (Každan, 1977: 65-77) ve ayrıca (Lefort, 1976: 265-303); (Spinei, 2003: 132-136).

¹⁷Söz konusu savaşla ilgili olarak bkz. (Scyl., 1979: 465-473, 475-476); (Attal, 1853: 30-43); (Zon., 1897: 644); (Diaconu, 1970: 73-76). Peçenekler ayrıca 'Spartalı' olarak da değerlendirilmektedir; (Madgearu, 2013b: 213).

¹⁸Tatos için bkz. (*Alexias*, 2001: 199). 11. yüzyılın ikinci yarısında Paradunavon'da yaşamış olan halk için bkz. (Tapkova-Zaimova, 1974: 331-339); (Tapkova-Zaimova, 1974: 615-619)

¹⁹Statükonun bu kırım sebebi, Danube'nin kuzeyinden 1074-1078 yılları arasında Paradunavon'a ulaşan yeni bir Peçenek göç dalgası idi (*Alexias*, 2001: 199); (Meško, 2012: 62-65); (Meško, 2013: 191)-

²⁰Bu sorun daha geniş şekilde farklı bir yerde tartışılmıştır (Meško, 2013: 188-197).

²¹Ayrıca (Malamut, 1995: 132-134); (Attal, 1853: 290, 302); (Bryan, 1975: 267-277); (Scyl. Con., 1968: 184); (ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, 1959: 111); (Diaconu, 1970: 111); (Spinei, 2003: 141).

Kommenos'un savaşını anlattığı hikâyesinde Peçeneklerin farklı gruplar olduğu gerçeğine pek de yabancı olmadığı ve de sıklıkla antik adları olan İskitleri (*Skythai*) kullanması, bilgisindeki eksiklikleri açıkça ortaya koymaktadır. Ancak en azından İskitler olarak Peçeneklere atıfta bulunduğu nettir. Peçenek grupları arasındaki daha ileri düzeydeki farklılıkları ise yüzeysel olarak ele aldığı anlaşılmaktadır. Olayların büyük bölümünde İskitlerin bağlılıklarına ilişkin verdiği bilgilerin de pek başarılı olmaması nedeniyle söz konusu toplum hakkında yeterli veriye sahip değiliz. Peçenek gruplarını liderlerinin isimleriyle (Tatos/Tatrys, Satzias, Tzelgu) tanımlaması, nadiren de olsa daha spesifik bir bakış açısı sergilediğini göstermektedir (*Alexias*, 2001: 199, 203)²². Ancak, halen 'özgür' ve Danube'nin kuzeyinde yaşayan Paristrion'daki Peçeneklere dair bahsettikleri Anna Komnene'nin anlatısındaki tek önemli özelliktir²³.

Anna Komnene'nin hikâyesi, çeşitli gruplar arasındaki farklılıklardaki hassas eksikliklerin dışında kronolojik anlamda tutarsızlıklar içermektedir²⁴. Anna Komnene savaş anlatısında sadece altı defa tarihlere ilişkin net bilgi vermektedir. Bizans'ın 1150 güçlü Peçenek elçisinin var olduğu orduyu kabulünü anlatırken verdiği tarih kesin tarihlerden biridir. Zira, bu olay boyunca tüm katılımcılar güneş tutulmasına şahitlik etmiştir (*Alexias*, 2001: 207-208). Diğer beş tarih ise yalnızca 1091 yılında gerçekleşmiş olan bir dizi olayla bağlantılı olarak kitabın VIII. Cildinde bulunmaktadır. Böylelikle, Anna Komnene sayesinde babasının savaşa 14 Şubat 1091 (Cuma) günü başladığını bilmekteyiz²⁵ (*Alexias*, 2001: 236). Hatta bu sayede babasının Peçeneklere ertesi gün²⁶ (*Alexias*, 2001: 238) Choirbakchoi şehri yakınlarında saldırdığı ve 17 Şubat 1091 (Pazartesi) günü ise bir muzaffer olarak Konstantinopolis'e girdiğini bilmekteyiz²⁷ (*Alexias*, 2001: 239). K. Dieter bu kısa savaşın tarihini

²²Ayrıca (Spinei, 2003: 141).

²³Tzelgu Bizans'a saldırmak üzere, ordusuyla birlikte Danube ve Paradunavon eyaletini aşmak zorunda kalmıştır. Bkz. (*Alexias*, 2001: 203)..

²⁴Bu konuyla sistematik bir şekilde ilk uğraşan tarihçi, Alman bilim adamı K. Dieter'dir (Dieter, 1894: 386-390). Peçeneklere karşı savaşta *Alexiad*'daki kronolojik hataların düzeltilmesine dair son girişim bizim desteklerimizle özetlenmiş ve yorumlanmıştır. Bkz. (Meško, 2011a: 134-148).

²⁵Ayrıca (Васильевский, 1872: 253); (Chalandon, 1900: 128); (Gautier, 1970: 9).

²⁶Ayrıca (Васильевский, 1872: 253); (Chalandon, 1900: 128); (Gautier, 1970: 9).

²⁷Ayrıca (Васильевский, 1872: 255); (Chalandon, 1900: 128); (Gautier, 1970: 9).

Şubat 1090 yani bir yıl erken olarak vermektedir. Diğer tarihçilerin hiçbiri onun bu varsayımını izlememiştir²⁸.

Ardından, Peçeneklere karşı nihai savaş ilkbahar ekinoksunda yani 23 Mart 1091 günü başlamıştı (*Alexias*, 2001: 242). Son olumlu tarih ise belirleyici bir nitelik taşıyan Lebounion Savaşı'nın olduğu gündü (29 Nisan 1091, Salı)²⁹ (*Alexias*, 2001: 249). Anna Komnene, her ne kadar (hala beş yıl ile ilgilenmeliyse de) sadece 1086 yılından itibaren gerçekleşen olayları göz önünde bulundursak da, savaşın kronolojisine herhangi bir katkısı olmamasına karşın üç defa baharın gelişinden, iki defa da kışın başlangıcından bahsetmiştir³⁰

İSKİTLERLE SAVAŞ

Alexios Komnenos-henüz 24 yaşındayken- 4 Nisan 1081 günü Ayasofya'da taç giydiğinde eski imparator çok büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Bizans neredeyse Küçük Asya'nın önemli bir bölümünün kontrolünü yitirmiş ve de Balkanlar, sadece 10 yıl önce gerçekleştirdiği fetihle İtalya'nın güneyindeki Bizans topraklarını elde eden, Norman Dükü Robert Guiscard'ın tehditlerine maruz kalmaya başlamıştı³¹ (Ord. Vit., 1983: 100). 1080 yılının Ekim ayında yapılan barış antlaşması doğrultusunda, o tarihlerde yalnızca Peçenekler bertaraf edilmiş görünüyordu (Scyl. Con., 1968: 185). İlerleyen süreçte tekrar bozguna uğratılacakları açıktı. Genç imparator için karar vermek hayli güçtü. Vergilerden elde edilecek para hükümet için önemli ve Bizans hükümdarı herhangi bir imtiyaza sahip değildi. Alexios, yalnızca Bizans kontrolündeki Balkan bölgelerinden elde edilen vergilerden dolayı Küçük Asya'daki mücadelesinden vazgeçmişti. Türk hükümdarı İbn Kutalmış (1077-1086) barış yapmış ve Norman istilasıyla yüzleşmek üzere Konstantinopolis'ten ayrılmıştı (Alexios, 2001: 116). Bizans'ın şansına Robert

---

²⁸Bkz. (Dieter, 1894: 390).

²⁹Ayrıca (Васильевскій, 1872: 283); (Dieter, 1894: 386); (Chalandon, 1900: 133).

³⁰İlkbaharın gelişi için bkz. (*Alexias*, 2001: 203, 220, 242), kış için (*Alexias*, 2001: 220, 235). K. Dieter'in yazdığına göre Anna Komnene 1086 yılının başlangıcıyla birlikte üç kez kışın gelişinden bahsetmiştir. Ancak yapmış olduğumuz dikkatli okumalar neticesinde bunun üç değil, sadece iki kez olduğu bilgisine erişebildik. Karşılaştırma için: (Dieter, 1894: 387, 390) ve (*Alexias*, 2001: 204).

³¹Ayrıca (Matthew, 1992: 16-17); (Mc Queen, 1986: 428).

Guiscard'ın Korfu Adası'ndaki ölümüyle imparatorun tüm dikkatini verdiği ve oldukça maliyetli olan bu savaş 1085 yılının yaz aylarında sona ermişti³² (Gesta, 1961: 254).

Bunun asıl nedeni 1038 (Meško, 2011a: 137-141) yazında Paristrion'da yaşamakta olan Peçeneklerin yeniden Balkanlar'daki saldırılarına başlamaları, Alexios'un bu durumla şahsen ilgilenmeyip Gürcü asıllı generali Gregory Pakourianos'u görevlendirmesi idi. Şanssızlık eseri, Alexios Komnenos'un hükümdarlığı sürecinde gerçekleşen bu ilk Peçenek saldırısı pek de bilinmemektedir. Anna Komnene'nin çalışmasında bu konuya ilişkin sadece birkaç adet dolaylı atıf bulunmaktadır³³. Bazı araştırmacılar (ΑΡΧΙΤΙΟΗΟΒΑ, 1972: 115-119)³⁴Pakourianos'un *tipikonundan*³⁵ ve *Alexiad*'dan daha spesifik detaylar elde etmeye çabalamışlardı ancak elde edilen sonuç sınırlı olduğu gibi pek çok spekülasyonu da beraberinde getirmişti.

Bizler aynı zamanda sözü edilen bu çatışmanın nerede gerçekleştiği hakkında da bilgi sahibi değiliz³⁶; tek bildiğimiz ise Pakourianos'un başarılı olduğu ve Peçeneklerin yenildiğinden ibarettir (Gautier, 1984: 43). Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, 1086 yılında bu kez arka planda Paulican ile birlikte yeni baş belası Traulos'un yardımcılarıyla yeniden Haemus'un güneyindeki Bizans eyaletlerini istila etmişlerdi (*Alexias*, 2001: 174)³⁷. Alexios Komnenos, Makedonya ve Trakya'dan Pakourianos ve yerel askeri birliklerin onlarla anlaşmasına izin vermeyi seçmişti (*Alexias*, 2001: 200)³⁸. Filibe'nin kuzeyindeki Beliatoba Savaşı'nda Bizans uzaklaştırılmış ve Pakourianos, ikinci komutanı Nikolas Branas ile birlikte savaş alanında ölmüştü (*Alexias*, 2001: 200)³⁹. Alexios, meydana gelen zararı telafi edebilmek için Latin Batı'dan paralı

³²(*Alexias*, 2001: 180).

³³Örneğin Alexios 1083 Ocak ya da Aralık ayında Blachernae Kilise Meclisi'ndeki konuşmasında Peçenek saldırılarına değinmişti: (*Alexias*, 2001: 172) veya Alexios'un kilise varlıklarının sekülerleşmesi girişimi, (*Alexias*, 2001: 145); (Meško, 2011a: 140).

³⁴Ayrıca (Frankopan, 1996: 278-281)

³⁵Tipikon metni P. Gautier tarafından düzenlenerek basılmıştır, bkz. (Gautier, 1984: 5-145).

³⁶ Belki bu çatışma da tıpkı 1086 yılındaki son çatışmanın olduğu gibi Filibe'nin kuzeyinde gerçekleşmiştir, (Meško, 2012: 125-126).

³⁷Ayrıca (Chalandon, 1900: 107); (ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, 1959: 115); (ЗЛАТАРСКИ, 1934: 182).

³⁸Ayrıca (Васильевскій, 1872: 155); (Chalandon, 1900: 109); (ЗЛАТАРСКИ, 1934: 185).

³⁹Ayrıca (Chalandon, 1900: 109); (Васильевскій, 1872: 156).

askerlerin de dâhil olduğu, en güvendiği Türk asıllı generali Tatikos komutasındaki yepyeni bir orduyu savaş alanına göndermiş, ordular göçebeleri geri çekilmeye mecbur bırakmışlardı.

Savaşın bu ilk aşamasında, Paristrion'daki Peçenek ve Bizanslılar arasındaki askeri çatışmaların örneği aslında eskisinden pek de farklı sayılmazdı. Olayın bütününe bakıldığında çok büyük değişiklikler olmayıp, belirleyici anlamda bir savaş da yoktu. Alexios Komnenos, kendisinden önce Constantine IX. Monomachos (1042-1055) ile başlayan diğer imparatorlar gibi, Paristrion'daki Peçenek gerçeğini kabullenmiş ve sadece *statüko* elde etmeye çaba göstermiştir. Hatta bizim anladığımız üzere onlara karşı şahsen savaşmak istemiştir. Alexios Komnenos'un esas düşmanları İtalya'nın güneyindeki Normanlar ve 1085'teki yenilgilerinin ardından ise Küçük Asya'daki Selçuklulardı. Bu aynı zamanda Anna Komnene'nin savaşın ilk aşamasına neden pek önem vermediğinin gerekçesine açıklık getirmektedir.

Peçeneklere karşı savaşma yöntemi 1087 yılının ilkbaharında önemli ölçüde değişmişti⁴⁰. İlk kez olarak Danube'nin kuzeyindeki Peçenekleri temsilen bir dış aracılık gerçekleşmişti (*Alexias*, 2001: 203)⁴¹. Bunun nedeni ise muhtemelen Paristrion'daki Peçenek şeflerinin kıskırtması veya eski Macar kralı Solomon'un Bizans içlerine saldırma kararıydı (Solomon büyük ihtimalle Peçeneklerin yardımlarıyla kendisine bazı beylikler kurmak niyetinde idi)⁴². Savaşın ilk aşamalarında olduğu gibi Anna Komnene'nin, Danube'nin kuzeyindeki Peçenekleri bu büyük askeri maceranın içine sürükleyen eyleme dair bilgilere yer vermemiş olması biraz engel teşkil edici bir unsurdur. Saldırının başlangıç etabından da bahsetmemiştir ki, bunu Peçeneklerin Adrianopolis'ten atılarak Trakya içlerine doğru girmelerinden anlamaktayız (*Alexias*, 2001: 203)⁴³. Tüm hikayede iddia edilen Haemus Dağı geçitlerindeki

---

⁴⁰Bu durumda kronoloji sadece bir tahminden ibaret olmaktadır Fakat Bizans'ın karşı saldırı tarihinin ünlü güneş tutulmasının yaşandığı 1 Ağustos 1087 gününe rastlaması, önceki tüm diğer olayların aynı senenin ilkbahar ve yaz aylarına denk düşmesi anlamına gelmektedir.

⁴¹Ayrıca bkz. 25 no'lu dipnot.

⁴²Anna Komnene anlatısında eski Macar Kralına sadece bir kez yer vermiştir (*Alexias*, 2001: 203). Solomon'un hikayesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Meško, 2011b: 77-94).

⁴³Chalandon ile karşılaştırınız (Chalandon, 1900: 112); (Diaconu, 1978: 36); (Spinei, 2003: 142).

çatışma ise eksik bırakılmıştır⁴⁴. Yukarıda bahsedildiği üzere sadece, bu muazzam Peçenek saldırısının ilk aşamasının, Anna Komnene'nin tüm detaylarıyla yer verdiği 1094/1095 Kuman saldırısıyla benzediğini varsayabiliriz⁴⁵.

Mevcut sorunla ilgilenmek Trakya ve Makedonya'dan Nikolaos Maurokatalon ve Bempetziotes (Theodore?) komutasındaki *tagmata* ve başkentten gelen bazı ufak takviye birliklere, muhtemelen yerel askeri birliklere kalmıştı (*Alexias*, 2001: 203). Bizans kuvvetleri bir süreliğine bu büyük göçebe ordusunun hareketlerini gözlemlemişti. Her iki komutan da savaşmaya isteksizdi, Peçenekler için sayıları oldukça fazla idi⁴⁶. Neticede savaş Adrianopol'ün güneyinde Koule bölgesinde gerçekleşmiş ve mucize eseri Bizans ordusu galip gelmişti. Peçenek hükümdarı Tzelgu, eski Macar kralı Solomon ve çoğu askeri esir düşmüştü⁴⁷. Paristrion'daki Peçeneklerin her ne kadar bu savaşın avantajlarını kullandıkları ve savaşan orduların ardından yağmalamaya giriştikleri kesin olsa da, *Alexiad'da* buna dair doğrudan bir kanıt bulunmamaktadır (*Alexias*, 2001: 204).

Anna Komnene her şekilde beklenmedik muazzam zaferin Alexios Komnenos'u çok mutlu ettiği, sonucunda ise stakükoya uymaya ve Peçenek sorununu tamamıyla çözmeye karar verdiğini ifade etmiştir (*Alexias*, 2001: 204)⁴⁸. Bizans, 1059'dan beri düşman toprağı üzerinde ilk defa inisiyatif ve maddi çıkar sağlayacaktı. İmparator ve komutanlarının 30 yıl önce (1053'ten beri) onlardan kurtulmuş, ancak Danube'nin güneyindeki Peçenek varlığına

---

⁴⁴Bu gerçek K. Dieter tarafından ele alınmıştır (Dieter, 1894: 387). Çağdaş araştırmacılar arasında özellikle A. Madgearu Peçeneklerin, Thracian arasına varmadan evvel dağ geçitlerindeki ilk çatışmalarına dair hipotezi kuvvetle desteklemektedir Bkz. Madgerau, 1999: 430).

⁴⁵Bkz. (*Alexias*, 2001: 283-295).

⁴⁶Anna Komnene Tzelgu'nun ordusunun 80 bin güçlü askerden oluştuğı tahmininde bulunmuştu (*Alexias*, 2001: 203). Bu sayı biraz abartı olarak görülmektedir; biz bu sayının ancak yarısı kadar olabileceğinin gerçeğı yansıttığı görüşündeyiz. Bkz. (Meško, 2012: 156).

⁴⁷Ayrıca (Spinei, 2003: 142). Tzelge savaş boyunca yenilmiştir, ancak Macar *Chronicon Pictum* adlı esere göre eski Macar Kralı Solomon büyük ihtimalle savaş alanından uzaklaşmış, Bizans takibinin ardından öldürülmüştür (Chron. Pic., 1937: 409-410). Bu metne göre kendisini takipten kurtarabilmesine karşın, ölümü diğer Batılı kaynaklarca da onaylanmaktadır, bkz. (Saxo Gram, 1926: 724); (Bernold, 1926: 446).

⁴⁸Ayrıca bkz. (Meško, 2013: 198-199); (Spinei, 2003: 142).

son vermiş olan Paradunavon eyaletinin üzerinde tekrar doğrudan kontrol sağlamayı umut etmiş olmaları pek de muhtemel değildir. Mayıs 1087'de büyük savaş için hazırlıklar tamamlanmıştı (*Alexias*, 2001: 204-206)⁴⁹. Bu nihai savaş için yapılan hazırlıkların önemi Anna Komnene'nin neredeyse tüm *Alexiad*'ında yer almıştır⁵⁰. Paradunavon'daki Peçenekler, Bizans imparatoru Trakya'nın Lardea şehrinin dışında ordularını kamp kurmak için toplarken, onun niyetini anlamış ve bir elçi göndermişlerdi (*Alexias*, 2001: 207). Danube kıyılarındaki Dristra'nın (Silistre) Peçenek yöneticisi Tatos, Bizans saldırısına karşı Kumanlardan yardım istemek üzere Karadeniz bozkırlarına doğru yola koyulmuştu (*Alexias*, 2001: 209)⁵¹.

1 Ağustos 1087 sabahı Peçenek elçisi Alexios Komnenos'un hazırlıklarını durdurmak ve saldırılarına mani olmak amacıyla ona 30 bin Peçenek paralı askerinin Bizans ordusunun hizmetine girmesini içeren cazip bir teklifte bulunmuştu (*Alexias*, 2001: 207)⁵². Alexios, düşmanlarını bozguna uğratma fırsatını yakalamak için bu teklifi geri çevirmişti. Fakat nihayetinde bu hazırlıkların sonu (imparatorluğun batı yarısının 1081'deki Dyrrachion Savaşı'ndan bu yana sahip olduğu en büyük askeri güç) rakiplerinin umduğunun çok ötesinde bir duruma varmıştı. Dristra yakınlarında⁵³ 1087 yılı Ağustos ayının ortasında⁵⁴ 15 bin kişilik Bizans ordusu⁵⁵ hem at hem de askerleri açısından çok ağır bir yenilgiye uğramıştır (*Alexias*, 2001: 211-214)⁵⁶. Bunun üzerine Alexios gizlice kaçmaya çalışmıştı. Ayrıca galip gelen göçebeler sadece ganimet elde etmekle kalmamış, çok sayıda Bizans soylu ve erlerini fidyeye

---

⁴⁹Kronolojik yayınlar için bkz. Meško, 2012: 156, 666 ve 668 no'lu dipnotlar.

⁵⁰Aslında bu, askeri hazırlıklara ilişkin *Alexiad*'da yer alan en kapsamlı hikayedir.

⁵¹Ayrıca (Васильевский, 1872: 165); (Spinei, 2003: 143).

⁵²Ayrıca (Васильевский, 1872: 159-160); (Chalandon, 1900: 114); (Diaconu, 1970: 117); (Spinei, 2003: 143).

⁵³Bu savaşın esas yeri Bulgaristan'da günümüz Dulovo şehri civarındadır, (Йотовниолов, 2009: 438).

⁵⁴Bu tarih muhtemelen 14 Ağustos 1087'dir. Bkz. Meško, 2012: 156, 703 no'lu dipnot.

⁵⁵Anna Komnene tarafından savaş öncesine ait komutanları ve birliklerine ait dokümanlardan, Alexios Komnenos'un Peçeneklere karşı yapacağı savaş için batıdaki *tagmataların* bir çoğunu topladığı izlenimi ortaya çıkmaktadır. Sadece, 1081 yılındaki Dyrrachion (ör: Excubitores, Vestiaritai) Savaşı'ndaki tahrip edilen birlikler unutulmuştur (Meško, 2012: 170-173).

⁵⁶Ayrıca (Malamut, 1995: 138).

karşılığında alıkoymuşlardı (*Alexias*, 2001: 214)⁵⁷. Ancak, müttefikleri Kumanların lideri Tatos'un gelmesi nedeniyle Peçenekler kazandıkları bu zaferin avantajlarını elde edememişlerdi⁵⁸. Bizans adına savaşmak için geç kalmışlardı; fakat liderleri, Karadeniz bozkırlarından Aşağı Danube'ye kadar evlerinden uzakta yaptıkları bu zorlu yolculuk için yağmalanan ganimetlerin bir kısmında hak iddia ediyordu (*Alexias*, 2001: 216)⁵⁹. Peçenek yöneticileri böylesi umutlar besleyerek hata etmiş ve 1087 yılının sonbaharında Kumanların saldırılarına maruz kalarak yenilgiye uğramışlardı (*Alexias*, 2001: 216)⁶⁰. Sonrasında, müttefikleriyle birlikte tekrar savaşmaya söz vererek, geri çekilen Peçenekler anavatanlarına dönmüşlerdi (*Alexias*, 2001: 217)⁶¹.

Paradunavon'daki Peçenekler ufukta yeni bir Kuman tehdidi belirmesiyle Bizans'ın barış çağrılarında daha duyarlı yaklaşmaya başlamışlardı (*Alexias*, 2001: 218)⁶². 1087/1088 kışı boyunca savaş birlikleri Trakya ve Makedonya'da tekrardan ortaya çıkacağı için, Peçenekler (Kuman ordusunun gitmesiyle) ilerleyen süreçte bu antlaşmaya pek de aldırılmayacaklardı (*Alexias*, 2001: 219)⁶³. Ayrıca Peçeneklerin 1088/89 'un ertesi kış mevsiminde Paradunavon'a geri dönmedikleri için bu bölgeye yerleşmeye niyetleri olduğu anlaşılmaktadır (*Alexias*, 2001: 220)⁶⁴. Peçeneklerin, bu yaklaşımlarıyla yani Haemus'un güneyine yerleşmeleriyle yeni bir Kuman saldırısından kaçındıkları muhtemeldir⁶⁵.

⁵⁷Aуґса (Васильевскій, 1872: 164); (Chalandon, 1900: 117); (Spinei, 2003: 104, 143).

⁵⁸Bu, 1078 yılındaki ilk ziyaretlerinden sonra Kumanların Balkanlarda dördüncü kez ortaya çıkışı idi.

⁵⁹Aуґса (Васильевскій, 1872: 164); (Chalandon, 1900: 117); (ЗЛАТАРСКИ, 1934: 195); (Diaconu, 1970: 119); (Spinei, 2003: 143).

⁶⁰Aуґса (Васильевскій, 1872: 165); (Chalandon, 1900: 117); (Moravcsik, 1958: 228); (Spinei, 2003: 143).

⁶¹Aуґса (Васильевскій, 1872: 165); (Chalandon, 1900: 117). İlâveten bkz. (Shepard, 1985: 262-265). Kumanlar 1091 yılın ilkbaharında geri dönmüşlerdi, aşağıya bakınız

⁶²Aуґса (ЗЛАТАРСКИ, 1934: 197); (Diaconu, 1970: 130); (Spinei, 2003: 143).

⁶³Aуґса (Chalandon, 1900: 119).

⁶⁴Aуґса (Васильевскій, 1872: 250); (Chalandon, 1900: 124); (Diaconu, 1970: 131).

⁶⁵Bu görüş ilk olarak V. Vasilevskij tarafından ortaya atılmıştır, bkz. (Васильевскій, 1872: 248); (Meško, 2013: 204).

Alexios Komnenos'un, batılı *tagmatası* korkunç bir şekilde sarsıldığından beri, bu üzücü olayları başından engelleme çabalarının olduğunu da ifade etmeliyiz. Sonuçta, zaman içerisinde Bizans bir ya da iki savaşta başarı gösterdiyse de, mevcut sıkıntılı durumda herhangi bir değişiklik yaratmamıştı. İzledikleri tek tutarlı strateji büyük çatışmalardan kaçınmak, Trakya'daki⁶⁶ korunaklı surlarının ardında kalarak müttefik araştırmak, askeri güçlerini yeniden oluşturmak ve Peçeneklerin terk edip gitmelerini veya Bizans yeni bir savaşa katılacak gücü toplayana kadar beklemektir (Bizans'ın bu stratejisiyle Peçeneklere karşı 1050/51 yıllarındaki ilk savaşta uyguladıkları strateji arasında büyük benzerlik vardır) (Shepard, 1985: 260-269). Bizans'ın 'eylemsel kanun' sorunu E. N. Luttwak tarafından geçenlerde irdelenmiştir. Onun vardığı teorik sonuçları ise Alexios Komnenos'un 1088 sonrası genel stratejisiyle uyum içerisinde⁶⁷. Bu, oldukça fazla zaman ve sabır gerektirirken, savaşta şanlı bir zaferde pek yakın değildi. Böylelikle 1087 kış mevsiminin gelmesiyle birlikte Konstantinopolis'e dönen Alexios Komnenos tüm ilgisini başarılı komutanlarının yöneteceği askeri operasyonlara yoğunlaştırmıştı. Onun, savaş sahnesinden ayrılmasıyla kızı Anna, göçebelere karşı yürütülen saldırılara ilgisini yitirmiş ve anlatısı ise kısa, karanlık ve karmaşık bir hale dönüşmüştür. Aslında bu bölüm tüm *Alexiad* içerisindeki en karışık hikâyedir. İşte bu nedenle 1088'den 1099 yılının sonuna değin gerçekleşmiş olaylar hakkında pek az şey bilindiği gibi kronolojileri de hatalıdır (Dieter, 1894: 390)⁶⁸.

Dristra'da yaşamış olduğu askeri 'felaket' Alexios Komnenos'u muhtemelen daha önce hiç düşünmediği ve kızının bahsetmediği bir eyleme mecbur bırakmıştı. Bizans imparatoru 1088 ilkbaharında Papa ile olan ilişkilerini yeniden yapılandırmak üzere ilk adımını atmıştı (1054'deki Büyük Ayrılık'tan beri ilişkiler kesilmişti)⁶⁹. Yeni Papa II. Urban, papalığının büyük bir

---

⁶⁶Tzouroulon (Çorlu), Brysis (Pınarhisar), Bizyé (Vize) ve Médeia (Kızılköy), vs. Gibi çok sayıda üssün yanı sıra Bizans'ın en büyük güçlendirilmiş askeri üssü Adrianopolis'ti, bkz. (Pralong, 1988: 179-200).

⁶⁷Bkz. (Luttwak, 2009: 415-418).

⁶⁸Ayrıca (Chalandon, 1900: 119); (Gautier, 1962: 96); (Gautier, 1977: 217).

⁶⁹Bizans imparatoru dememize rağmen ilk teşebbüs, Alman İmparatoru IV. Henry'e karşı destek arayışındaki, yeni seçilen Papa II. Urban'dan gelmişti. Bkz. (Ord. Vit., 1983: 166): "*Vrbanus (...) missit legatos et epistolas Romana auctoritatis Francis et Grecis*".

bölümünde ne yazık ki anti-papalık görüşüne sahip III. Clement ve Alman İmparatoru IV. Henry karşıtı mücadelelerin ortasında kaldığı için çok çabuk destek sağlayabileceği bir durum olmamıştı⁷⁰.

1091 yılının başlarına kadar, Bizans'ın nadir de olsa elde ettiği birkaç başarısına karşın Peçenekler adım adım Bizans başkentine doğru ilerlemekteydi⁷¹, tarih 8 Mart'ı gösterdiğinde ise neredeyse Bizans surlarına ulaşmışlardı (*Alexias*, 2001: 240)⁷². Kale ve surların kontrolünü elinde bulunduran Bizans, tüm işgal edilen bölgeleri yeniden geri kazanabileceği umudunu halen beslemekteydi. Bu olumlu yaklaşımına karşın dışarıdan bir kez daha gelen ölümcül bir tehlike ortaya çıkmıştı. Eş zamanlı olarak Trakya'daki Peçenek saldırıları sürerken, küçük fakat oldukça güçlü bir korsan filosuna (*Alexias*, 2001: 222)⁷³ sahip olan Selçuklu Emiri Çaka Bey⁷⁴, Bizans'ın Ege'deki topraklarının büyük bir bölümünü fethetmek üzere idi (Gautier, 1970: 35)⁷⁵. Eskiden Ege'ye hâkim olan Bizans donanmasının ilgisizlik nedeniyle, birkaç birlik haricinde varlığından söz etmek mümkün değildi ve yeni bir geminin inşası ise hem para hem de zaman gerektirmekteydi. Yaşananları daha da kötü bir hale getiren ise elde ettiği başarılarının Çaka Bey'i Konstantinopolis'i fethedebileceğine inandırması idi. Fakat bunu başarması için Bizans başkentini imparatorluktan ayırabilecek güçte bir orduya sahip olması gerekmektedir. Çaka Bey bu nedenle Peçenekler ile müttefik olabilmek için elçiler göndermeye girişmişti. Peçeneklerden, Trakya yarımadasını ele geçirmek üzere istediği yardım sayesinde donanmasıyla Konstantinopolis'e saldırılabilecekti (*Alexias*, 2001: 241)⁷⁶.

⁷⁰Bu durum aynı zamanda II. Urban ve Alexios Komnenos arasındaki 'ittifakın' neden böyle ağır ilerlediğini açıklar niteliktedir (Holtzmann, 1928: 47-50).

⁷¹Ör: Bizans'ın 1091 Şubat'taki Choïrobakchoi'deki zaferi (*Alexias*, 2001: 236-238).

⁷²Ayrıca (Chalandon, 1900: 129); Antakyalı Piskopos VI. John Oxceites'in İnci'yi ile karşılaştırınız. (Gautier, 1970: 35); (Spinei, 2003: 145).

⁷³Ayrıca (Ahrweiler, 1966: 184); (Gautier, 1977: 217-218).

⁷⁴Çaka Bey için bkz. (Moravesik, 1958: 310); (*Alexias*, 2001: 225); (Brand, 1989: 17); (Gautier, 1977: 218).

⁷⁵Ayrıca (Hagenmeyer, 1973: 132-133); (Ahrweiler, 1966: 184); (Gautier, 1977: 217); (Cheynet, 1998: 145-146).

⁷⁶Ayrıca (Васильевскій, 1872: 227); (Chalandon, 1900: 129); (ЗААТАРСКИ, 1934: 203); (ΣΑΒΒΙΔΗΣ, 1991: 52).

Alexios Komnenos artık daha fazla beklememeli, hızlı olmalı ve Türk Emiri hırslı planını uygulamaya koymadan harekete geçmeliydi. Stratejisi o an için faydasızdı. Artık Peçenekler ile bir yaşam tarzının düşünülmesi imkânsızdı ve tek seçenek ise Selçukluların aleti olmadan önce onları yenmekti. Komnenos, öncelikle çoğu Roma'daki Papa ve Latin Batı liderleri olmak üzere mümkün olan tüm müttefiklerine yardım taleplerini içeren çok sayıda mektup yollamıştı (*Alexias*, 2001: 241)⁷⁷. Batılı Hristiyanları, doğulu kardeşlerine barbar Türklere karşı savaşmaya teşvik eden, hatta olayların gidişatını değiştirerek sadece dört yılın ardından Birinci Haçlı Seferi'nin başlamasına neden olan çok sayıdaki mektup pek işe yaramamıştı (Charanis, 1949: 27)⁷⁸. Ancak gerçek anlamda hiçbir askeri gücün ulaşması çabucak gerçekleşmemişti. Bu nedenle Alexios, Peçenek donanmasının Türk donanmasına katılımını önlemenin hayati öneme sahip olduğuna karar vermişti. Hebros (Maritsa) nehrinin ağzındaki, stratejik öneme sahip bir liman olan Ainos'a (Türkiye sınırlarındaki Enez) girmek üzere Konstantinopolis'ten ayrılmıştı (*Alexias*, 2001: 242-243).

Çok uzun zaman önce Peçenekler (vagonlardaki eş ve çocuklarıyla birlikte) savaşmak üzere bu bölgede toplanmışlardı (*Alexias*, 2001: 248). Alexios 13 bin güçlü askerden oluşan silahlı kuvvetlerini nehrin sağ kıyısına konuşlandırmak hususunda oldukça dikkatliydi (Meško, 2012: 218-220), böylelikle nehrin tam çaprazında bulunan Peçenek ordusu ani bir saldırı hamlesine kalkışmayacaktı (*Alexias*, 2001: 242). Tam da bu kararlı noktada, ufukta üçüncü bir beklenmedik kabile belirmişti. Bu, sözde Peçeneklerle anlaşmazlıklarını çözmek isteyen iki hanları Togortag ve Boniak liderliğindeki büyük Kuman ordusu idi (*Alexias*, 2001: 243)⁷⁹. Alexios, Kumanların niyetlerinden emin olamamış, Peçeneklerle birlik yapmalarından korkmuştu (*Alexias*, 2001: 244). Hesaplarına göre şimdi sadece bir değil, iki büyük tehditle yüzleşmesi gerekmekteydi. Peçenekleri yakından tanıyordu, Peki ya Kumanları? Togortak ve Boniak'ı kazanmak amacıyla onları oldukça şaşaalı bir akşam

---

⁷⁷Ауrica (Васильевскій, 1872: 256-258, 271-273); (Chalandon, 1900: 129-131); (Shepard, 1988: 103-104).

⁷⁸Ауrica (Shepard, 1988: 105).

⁷⁹Ауrica (Chalandon, 1900: 132); (ЗЛАТАРСКИ, 1934: 204). Her iki Kuman Hanı da, Тугторакан (Тугоракань) ve Боняк (Бонякъ) Rus kroniklerinde de yer almaktadır. Bkz.: (Васильевскій, 1872: 279).

yemeğine davet etmişti (*Alexias*, 2001: 243)⁸⁰. 29 Nisan 1091 günü gerçekleşen Lebounion Savaşı'nda (*Alexias*, 2001: 249)⁸¹. Bizans ve Kuman ortak kuvvetleri Peçeneklere karşı gelmiş; bir daha toparlanamayan Peçenekler ise bu darbenin ardından yavaş yavaş yok olmuşlardı. Bu savaştan kurtulanlar ya Bizans ordusuna kaydolmuş ya da köle olarak satılmışlardı (Zon., 1897: 740-741)⁸².

Herşeyi göz önünde bulundurduğumuzda Anna Komnene'nin, yarım yüzyılın ardından babasının Lebounion'daki zaferini anlatırken ne denli sevinçli olduğunu net bir şekilde algılamaktayız. Alexios Komnenos'un uzun hükümdarlık sürecinde zor ve uzatmalı bir savaş yaşadığı göçebe halk İskitler - Peçenekler- onun sadece tamamen ortadan kaldırmaya mecbur kaldığı tek düşmanlarıydı (Norman ve Selçuklulardan farklı olarak). Burada Anna Komnene'nin anlattısının ilgi ve önemi de yatmaktadır, çünkü *Alexiad*'ın bu bölümü babasına ithaf edebileceği tam ve bölünmez zaferin yer aldığı tek bölümüdür.

Kısaltmalar

- AEMAe** Archivum Eurasiae Medii Aevi
Alexias Reinsch, D. R. – Kambylis, A. [eds.]. 2001. *Anna Comnena Alexias*. CFHB. Berlin.
Attal. Bekker, I. [ed.]. 1853. *Michaelis Attaliotae Historia*. CSHB. Bonnæ.
Bernold Pertz, G. H. [ed.]. 1926. *Bernoldi chronicon*. MGH SS, V. Leipzig
Bryen. Gautier, P. [ed.]. 1975. *Nicephori Bryeni Historiarum libri quattuor*. CFHB. Brussels.
BSI Byzantinoslavica
Byz. Forsch. Byzantinische Forschungen
Byz. Zeitschr. Byzantinische Zeitschrift
CFHB Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSFB Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

⁸⁰(Васильевский, 1872: 280); (Chalandon, 1900: 133); (ЗЛАТАРСКИ, 1934: 205).

⁸¹Ауrica bkz. 32 no'lu dipnot.

⁸²Ауrica (Ephr., 1984: 123); (Spinei, 2003: 145).

De adm. imp. Moravcsik, Gy. [ed.]. 1967. *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio*. English Translation by R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks.

DOP Dumbarton Oaks Papers

Ephr. Lampsidis, O. [ed.]. 1984. *Εφραίμ του Αιγίου χρονογραφία*, Τόμος Α'. Athens.

Gesta Mathieu, M. [ed.]. 1961. *La geste de Robert Guiscard*. Palermo.

Chron. pic. Domanovszky, A. 1937. „Chronici hungarici compositio sæculi XIV.“ In Szentpétery, E. [ed.]. *Scriptores rerum hungaricarum*, Vol. I. Budapest.

JÖB Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik

MGH SS Monumenta Germaniæ Historica, Scriptores

МИА СССР Материали и исследования по археологии СССР

REB Revue des Etudes Byzantines

Ord. Vit. Chibnall, M. [ed.]. 1983. *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*. Volume II: Books III and IV. Oxford.

Saxo Gram. Pertz, G. H. [ed.]. 1926. *Annalista Saxo*. MHG SS, VI. Leipzig.

Scyl. Thurn, I. [ed.]. 1979. *Ioannis Scylitzæ Synopsis historiarum*. CFHB. Berlin.

Scyl. Con. Tsolakes, T. [ed.]. 1968. *Ἰωαννου Σκυλίτζου χρονογραφίαξ συνεχεια*. Thessalonike.

TM Travaux et Mémoires

BB Византийский Временик

ZRVI Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

Zon. Pinder, M. [ed.]. 1897. *Ioannis Zonaræ Epitome Historiarum*. CSHB. Tomus III. Bonnæ.

ЖМНП Журналь Министерства народного просвѣщенія

Καυνακça

Bekker, I. [ed.]. (1853). *Michaelis Attaliota Historia*. CSHB. Bonnæ.

Domanovszky, A. (1937). „Chronici hungarici compositio sæculi XIV.“ In Szentpétery, E. [ed.]. *Scriptores rerum hungaricarum*, Vol. I. Budapest.

Gautier, P. (1962). „Le discours de Théophylacte de Bulgarie a l' autocrator Alexis I. Comnène (6 janvier 1088).“ *REB*, 20, 93–130.

Gautier, P. (1970) „Diatribes de Jean l' Oxite contre Alexis I. Comnène.“ *REB*, 28, 5–55.

Gautier, P. [ed.]. (1975). *Nicephori Bryenii Historiarum libri quattuor*. CFHB. Brussels.

Gautier, P. (1984). „Le typikon de Grégoire Pakourianos.“ *REB*, 42, 5–145.

Hagenmeyer, H. [ed.]. (1973). *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088 – 1100*. Hildesheim – New York.

Chibnall, M. [ed.]. (1983). *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*. Volume II: Books III and IV. Oxford.

Lampsidis, O. [ed.]. (1984). *Εφραίμ του Αντίου χρονογραφία*, Τόμος Α'. Athens.

Mathieu, M. [ed.]. (1961). *La geste de Robert Guiscard*. Palermo.

Moravcsik, Gy. [ed.]. (1967). *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio*. English Translation by R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks.

Pertz, G. H. [ed.]. (1926). *Annalista Saxo*. MHG SS, VI. Leipzig.

Pertz, G. H. [ed.]. (1926). *Bernoldi chronicon*. MGH SS, V. Leipzig

Pinder, M. [ed.]. (1897). *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*. CSHB. Tomus III. Bonnae.

Reinsch, D. R. – Kambylis, A. [eds.]. (2001). *Annae Comnenae Alexias*. CFHB. Berlin.

Thurn, I. [ed.]. (1979). *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*. CFHB. Berlin.

Tsolakes, T. [ed.]. (1968). *Ἰωάννου Σκυλίτζου χρονογραφία συνεχής*. Thessalonike.

Ahrweiler, H. (1966). *Byzance et la mer*. Paris: Presses universitaires de France.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ,Ι: (1959).Οι Παυλιανοί,Ἡ ἱστορία καὶ ἡ διδασκαλίατων ἀπο τῆς ἐμφανησεως μεχρὶ των νεοτερων χρονων. Athens (PhD dissertation).

Арутюнова, В. А. (1972). „К вопросу о взаимоотношениях Византии с Печенегами и Половцами во время норманской кампании.“ *ВВ*, 33, 115–119.

Brand, C. M. (1989). „The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries.“ *DOP*, 43, 1–25.

Buckler, G. (1968). *Anna Comnena, a Study*. Oxford: Clarendon Press.

Diaconu, P. (1970). *Les Petchénégues au Bas-Danube*. Bucharest.

Diaconu, P. (1978). *Les Coumans au Bas-Danube aux XI. et XII. siècles*. Bucharest.

Dieter, K. (1894). „Zur Glaubwürdigkeit der Anna Komnena.“ *Byz. Zeitsch.*, 3, 386–390.

Frankopan, P. (1996). „A Victory of Gregory Pakourianos against the Pechenegs.“ *BSI*, 57, 278–281.

Gautier, P. (1977). „Défection et soumission de la Crète sous Alexis I. Comnène.“ *REB*, 35, 215–227.

Golden, P. B. (1990). „The people of the south Russian steppes.“ In Sinor, Denis [ed.]. *The Cambridge History of early Inner Asia*. Cambridge, 229–284.

Göckenjan, H. (1993). „Pečeneg.“ In *Lexikon des Mittelalters*, 6.9, 1845–1846.

Holtzmann, W. (1928). „Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I und Papst Urban II im Jahre 1089.“ *Byz. Zeitsch.*, 28, 38–67.

Howard-Johnston, J. (1996). „Anna Komnene and the Alexiad.“ In Mullet, Margaret – Smythe, Don [eds.]. *Alexius Komnenos Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14–16 April 1989*. Belfast, 260–302.

Hunger, H. (1978). *Die hochsprachliche Profanliteratur der Byzantiner*. Erster Band. Philosophie – Rhetorik – Epistolographie – Geschichtschreibung – Geographie. Munich.

Chalandon, F. (1900). *Essai sur le règne d' Alexis I. Comnène (1081 – 1118)*. Paris.

Charanis, P. (1949). „Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade.“ *Byzantion*, 19, 17–36.

Cheyne, J.-C. (1998). „La résistance aux Turcs en Asie Mineure entre Mantzikert et la première croisade.“ In Balard, Michel [ed.]. *Ευφροχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*. Paris, 131–147.

Йотов, Й. – Николов, Н. (2009). „Походът на Алексий I Комнин към Дръстър (1087 г.). Нови данни и интерпретация.“ In *Пътванията в средновековна България. Материали от първата национална конференция „Пътуване към България, пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм“ Шумен, 8.–11. 5. 2008 г. Veliko Trnovo*, 432–447.

Каждан, А. П. (1963). „Иоанн Мавропод, Печенег и Русские в середине XIв.“ *ZRVI*, 8, 177–184.

Každan, A. P. (1977). „Once more about the „alleged“ Russo-Byzantine Treaty (ca. 1047) and the Pecheneg Crossing of the Danube.“ *JÖB*, 26, 65–77.

Kühn, H.-J. (1991). *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*. Wien: Fassbaender.

Lefort, J. (1976). „Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047.“ *TM*, 6, 265–303.

Luttwak, E. N. (2009). *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge – London: Harvard University Press.

Macrides, R. (2000). „The Pen and the Sword: Who wrote the *Alexiad*?“ In Gouma-Peterson, Thalia [ed.]. *Anna Komnene and her times*. New York & London, 63–81.

Madgearu, A. (1999). „The Military Organisation of Paradounavon.“ *BSI*, 60–2, 421–446.

Madgearu, A. 2013a. *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th – 12th Centuries*. Leiden – Boston: Brill.

Madgearu, A. (2013b). „The Pechenegs in the Byzantine Army.“ In Curta, Florin – Maleon, Bogdan-Petru [eds.]. *The Steppe Lands and the World beyond them*. Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday. Iași, 207–218.

Malamut, E. (1995). „L'image Byzantine des Petschénègues.“ *Byz. Zeitsch.*, 88, 105–147.

Matthew, D. (1992). *The Norman Kingdom of Sicily*. Cambridge.

Masanov, N. E. (1990). „La dispersion comme la loi générale de l'activité de la société nomade.“ In Francfort, Henri-Paul [ed.]. *Nomades et sédentaires en Asie Centrale. Apports de l'archéologie et de l'ethnologie. Actes du colloque franco-soviétique Alma Ata (Kazakhstan) 17–26 Octobre 1987*. Paris, 193–203.

McQueen, W. B. (1986). „Relations between the Normans and Byzantium 1071–1112.“ *Byzantion*, 56, 427–476.

Meško, M. (2011a). „Notes sur la chronologie de la guerre des Byzantins contre les Petchénègues (1083 – 1091).“ *BSI*, LXIX, 134–148.

Meško, M. (2011b). „Pečenežsko-byzantské dobrodružstvo uhorského kráľa Šalamúna (1083 – 1087).“ *Konštantínove listy*, 4, 77–94.

Meško, M. (2012). *Obnova byzantskej moci na Balkáne za vlády Alexia I. Komnéna. Druhá byzantsko-pečenežská vojna (1083–1091)*. Nitra.

Meško, M. (2013). Pecheneg Groups in the Balkans (ca. 1053–1091) according to the Byzantine Sources.“ In Curta, Florin – Maleon, Bogdan-Petru [eds.]. *The Steppe Lands and the World beyond them*. Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday. Iași, 179–205.

Moravcsik, G. (1958). *Byzantinoturcica, II*. Berlin.

Oikonomides, N. (1976). „Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux X/– XI.s siècles: la Mésopotamie d'Occident.“ In *Documents et études sur les institutions de Byzance (VII.– XV. s.)*. London: Variorum Reprints.

ПЛАТНЕВА, С.А. (1958). “ Печегы, Торки и Полобцы в южнорусских степях“ *МИА СССР*, 62, 152–226.

Pralong, A. 1988 „Remarques sur les fortifications byzantines de Thrace orientale.“ In Ahrweiler, H el ene [ed.]. *G eographie historique du monde m diterran en*. Paris, 179–200.

Pritsak, O. (1981a). „The Pe necs. A Case of Social and Economic Transformation.“ In *Studies in Medieval Eurasian History*. London: Variorum Reprints, 4–29.

Pritsak, O. (1981b). „Two Migratory Movements in Eurasian Steppe in the 9th–11th Centuries.“ In *Studies in Medieval Eurasian History*. London: Variorum Reprints, 157–163.

Расо кн й, Д. А. (1933). *Печен г, Торки и Берен ди на Руси и Угрии (P tch n gues, Torks et B r nd s en Russie et en Hongrie)*. Prague: Institut Kondakov.

Reinsch, D. R. 2000. „Women’s Literature in Byzantium? – The Case of Anna Komnene.“ In Gouma-Peterson, Thalia [ed.]. *Anna Komnene and her times*. New York & London, 83–105.

ΣΑΒΒΙΔΗΣ. Γ. Κ. (1991). „Ο Σελτζούκος εμιρης της Συμ ρνης Τζαχ ς (Çaka) και οι

επιδρομ ς του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και

την Κωνσταντινούπολη (с. 1081 – 1106), В’ 1090 – с. 1106.“ In *Βυζαντινοτουρκικά*

μελετήματα. Athens, 87–102.

Shepard, J. (1975). „John Mauropous, Leo Tornicius and an alleged Russian Army, the Chronology of the Pecheneg Crisis of 1048–1049.“ *J B*, 24, 61–89.

Shepard, J. (1985). „Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy.“ *Byz.Forsch.*, 10, 233–239.

Shepard, J. (1988). „Aspects of Byzantine Attitudes and Policy towards the West in the Tenth and Eleventh Centuries.“ *Byz. Forsch.*, 13, 67–118.

Spinei, V. (2003). *The great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj-Napoca.

Stephenson, P. (1999). „The Byzantine Frontier at the Lower Danube in the Late Tenth and Eleventh Centuries.“ In Power, Daniel – Standen, Naomi [eds.]. *Frontiers in Question. Eurasian Borderlands, 700–1700*. Edited by Daniel Power and Naomi Standen. Houndmills, 80–104.

Tăpkova-Zăimova, V. (1974). „La population du Bas-Danube et le pouvoir byzantin (XI. Et XII. siècles).“ In *Actes du XV. congrès international d'études byzantines, Athènes-septembre 1974, IV Histoire, Communications*, 331–339.

Tăpkova-Zăimova, V. (1979). *Les μιξοβάρβαροι et la situation politique et ethnique au Bas-Danube pendant la seconde moitié du XI. s.*“ In *Byzance et les Balkans à partir du VI. siècle. Les mouvements ethniques et les états*. London: Variorum Reprints, 615–619.

Васильевскій, В. (1872). „Византия и Печенеги.“ *ЖМНП*, 164, 1872, 116–165, 243–332.

Златарски, В. Н. (1934). *История на Вългарската държава през сръднитѣ вѣкове. Томъ II. Вългария подѣ византийско владичество (1018 – 1187)*. Sofia.

Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi Ansiklopedisi “Oğuz” Maddesi

Yazan: Mustafa Müsevî

(Çev. Fatih ÇİFTÇİ*)

Oğuz, kabile ismi veya daha doğrusu asıl vatanları Orta Asya'nın kuzeydoğusu, bugünkü Moğolistan bölgesinde Yenisey nehrinin kollarının kenarında bulunan, Türkçe konuşan kabilelerden oluşan bir birlik.

Oğuz kelimesi için birkaç anlam önerilmiştir. Onların içerisinde kabile anlamında (اق-اغ), çoğul eki (ز-اوز) [ile] kabileler anlamında [olanı] daha doğru kabul edilmiştir. Ok, Göktürkler/Batı Türkular'dan (Çince: Tu-Kiyu) kalan çiftçi kavimlerin genel ismi olan On-Ok tabirindeki [Ok] ve Oğuzlar'ın da hamasede kullandığı Oğuz kavminin asıl iki kolunun ismi olan Üç-Ok ve Boz-Ok'taki [Ok] ile aynı anlamdadır (Sümer, 1; Clauson, «Dictionary...», 76).

Aynı hamasede Oğuz Han-Kağan isminden alınan Oğuz, Oğuz kabilesinin efsanevi hükümdarı ve kurucusu olarak bilinir. Oğuz efsanesinin ve hamasenin en eski kaynağı Reşidüddin Fazlullah'ın Camiû't-Tevarih'i olup (1/42), diğer bir rivayet de Uygurca yazılmış ve Camiû't-Tevarih'in metniyle biraz farklı olmaktadır. Camiû't-Tevarih'in rivayetine göre [efsane] öncesi bilinmemektedir (Kaplan, 22). Türkçe ve Farsça olarak daha kapsamlı diğer rivayetler, Camiû't-Tevarih'ten alınan (s.13-36) Ebû'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-yi Terakime'sidir.

Bununla birlikte benzer efsanevi bir rivayete göre; Oğuz Kağan, Yafes b. Nuh (a.s.) neslinden Karahan'ın oğluydu. Karahan ve ona tabi kişiler inançsızdılar ama, Oğuz annesinden Allah'ı bilen biri olarak doğmuştu. Annesi

---

* Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü: fatih.ciftci@bilecik.edu.tr

mü'mîn ve hudâperest olana kadar annesinin sütünü içmedi. Oğuz Han kendi inancını babasından gizliyordu. [Oğuz Han] genç olduğu sırada kabile arasından onun dostlarından birisini alıkoydular ve babası [Oğuz Han'ın] sırrından haberdar oldu. [Babası] onu öldürmek istedi ama savaşta yaralandı ve [kendisi] öldü. Reşidüddin Fazlullah'ın rivayetine göre; (1/51) [Oğuz Han] babasını öldürmekle gücü [tam olarak] ele geçiremedi. Bu makamı 75 yıl savaş ve kargaşadan sonra, kendisine bağlı kişilerle ele geçirebildi. Oğuz Han'ın 6 oğlu vardı: Gün (Hurşid), Ay (Mah), Yıldız (Setare), Gök (Aseman), Dağ (Kuh) ve Deniz (Derya). [Oğuz Han], ilk üç oğlunun neslinden gelen kavimleri Boz-Ok, sonraki üç oğlunun neslinden gelen kavimleri Üç-Ok diye adlandırdı.

Oğuz Kağan'ın her bir oğlunun 4 oğlu vardı. O, kavminin tamamına 24 torun bahşetti ve 24 kabile ortaya çıktı. O kabilelerin isimleri şu şekildedir: 1. Gün Han'ın oğullarının kabileleri: Kayı, Bayat, Alkaevli ve Karaevli. 2. Ay Han'ın oğullarının kabileleri: Yazır, Döğer, Dodurga ve Yaparlı. 3. Yıldız Han'ın oğullarının kabileleri: Avşar (Efşar), Kızık, Beydili ve Karkın. 4. Gök Han'ın oğullarının kabileleri: Bayındır, Peçenek, Çavuldur ve Çepni. 5. Dağ Han'ın oğullarının kabileleri: Salur, Eymür, Ulayuntlu ve Yüregir. 6. Deniz Han'ın oğullarının kabileleri: İgdir, Bügdüz, Yıva ve Kınık.

Reşidüddin rivayetine göre (1/57); bahsedilen 24 kavimden her biri, bir tamgaya (mühür) ve her dört kabile bir onkuna (totem) sahipti. Oğuz Han'ın veziri Irkil hoca; Son Türkular'ın (Göktürkler) bilge veziri, Kutluk (İlteriş) Kağan (h.61-72/m.681-691), kardeşi Kapgan Kağan (h.72-97/m.691-716), oğulları Bilge Kağan (h.98-116/m.717-734) ve Kül Tigin'in (d. h.113/m.731) veziri [Tonyukuk] ile birçok benzerliklere sahipti. Araştırmacılarından bir kısmı, Oğuz hamasesini, Çin kaynaklarında bahsedilen eskilere benzer tarihi olaylardan [alınan] bir figür olarak kabul etmişlerdir. O kaynaklara göre; Mao-Tun (Mete) Kağan, Orta Asya'da hâkimiyete sahip, Hiung-Nular'ın hükümdarı To-u-man'ın [Teoman] oğludur. Onların [Hiung-Nular] Türkçe konuştukları düşünülmektedir (Kaplan, 24). [Mete] üvey annesinin öneri ve isteğiyle babasının yerine rehin olarak Yüe-Çi kavmine gönderildi. [Mete] o kavmin elinde öldürülme tehlikesi altında olduğundan, babası oğlunu gönderdikten sonra, hiç beklemeden o kavme doğru yürüdü. Mao-Tun babasının düşüncesinden haberdar olduğundan, babasına doğru gitti. [Babası] da

çaresizce ordu komutanlığını oğluna verdi. Mao-Tun babasına isyan etmek için aradığı fırsatı buldu. Babasını ve onun karısını öldürdü. Hiung-Nu kavminin hükümdarlık tahtına oturdu. [Daha önce bahsedilen Oğuzlar hakkındaki Benzer görüşlere göre; Hiung-Nu kavminin birliği de 24 kabileden oluşuyordu (Sümer, 2; Kaplan, a.y.).

Zeki Velidi Togan, Oğuz Han efsanesinin İran kavimlerinden olan İskit hamaselerinden alındığını kabul etmiştir. [İskitler] zamanla güçlenmiştir. Orta Asya'nın batısından uzak yerlere kadar yayılmışlardır ve geniş bir bölgeyi kendi ellerine geçirmişlerdir (DLT, Faksimile, 25). Divanû Lûgat-it-Türk'ün müellifi Kaşgarlı Mahmud (d. h.466), Oğuz Han hamasesinden habersizdi. Herhangi bir şekilde [ondan] bahsetmemiştir ama, Oğuz kabilesini 22 kabile olarak belirtmişti ve hepsine de bir isim vermişti. Bu eserdeki 21 kabile Camiû't-Tevarih'teki gibidir ve [orada] Türkler'in soyağacı verilmiştir. Eserde 3 kavmin; "Kızık, Yaparlı, Karkın" ismi geçmemiştir ve Çeruklu [Çarıklı] kolunun ismi de [bahsedilen 21] kabileyeye eklenmiştir. Bu bilgiler de şurada geçmektedir (Kaşgari, h.1333, 56-57). 24 Oğuz kabilesinin isim fihristi bir kahramanlık hikâyesinden alınmış olsa da en eski kaynaklarda (ki onları belirteceğiz) Oğuz kabilesi sadece; Altı Oğuz (6 Oğuz), Üç Oğuz (3 Oğuz) ve Dokuz Oğuz (9 Oğuz) olarak adlandırılmıştır. O [bahsi geçen 24 kavmin] isimlerinin çoğu gerçektir. Bu isimdeki kabileler, İslâmî kaynaklarda [ortaçağın] son zamanlarına kadar bahsedilmektedir.

Araştırmacıardan bir kısmının inancına göre «Wu-huan» m.ö. 3. yüzyıla [ait] kaynaklarda Oğuzlar; Ötüken ve Altay dağlarının eteklerinde yaşayanlar olsa da (Clauson, «Türk ...», 117; Esin, 186), Clauson bu [görüşü] kabul etmiş ve daha sonra bu görüşünde tereddüte düşmüştür (Bkz. «Mutalaat ...», 20-28). Diğer taraftan, Ougouroi [Ogur], Oğuzlar olarak 5. yüzyıl Bizans kaynaklarının ilk tarihi kayıdır. Aynı kaynaklarda Ougouroi [Ogur] veya Oğuzlar batıya doğru gitmişler ve onlardan bir grup Aral Gölü'nün doğusu ve güneydoğusunda yaşamışlardır (a. e., 28). Oğuz ile Ougouroi'un tespitinin doğruluğunu teyid etmek için şunu da eklemek gerekir: Türk dili en eski zamanlarda iki kola sahipti. Bir kolda «ش» [ş] ve «ز» [z] kolu [Doğu Türkçesi] ve diğer iki kolda iki sessiz «ل» [l] ve «ر» [r] [Batı Türkçesi dil kolunun] isminin yerine kullanılmıştır (a.e., 36; DLT, Faksimile, 3); İtil Bulgarları (Volga) [dilinin]

Türk dilinin son kolu olduğu söylendiğinden, şüphesiz Bizanslılar, Oğuz ismini onlardan bu şekilde [Ougouroi] duymuşlar ve kaydetmişlerdir. Turkular [Göktürkler] (Çince: Tu-Kiyu) h.6. yüzyılda sahraya geri döndüler ve Juan-Juanlar'ın gücünü kırdılar, güçlerinin zirvesinde sadece Moğolistan'ın içini ve dışını ele geçirmediler, aynı zamanda batı bölgesinin uzak uçlarını da mesken tuttular. Onlar geri geldiklerinde, sahra sakinlerinden unutulmuş bir topluluk ortaya çıktı ve Çin kaynaklarında ilk olarak Kao-Çe daha sonra Ti-Se-Li diye adlandırıldılar. Bu topluluğa bağlı kabilelerden biri; aynı kaynaklarda Çiyu-Hesing ismine sahiptir. Çince'de "dokuz aile" anlamındadır. Şüphesiz [bu] Dokuz Oğuzlar (9 Oğuz); Orhun Yazıtları, Şine Usu ve sonraki kaynaklarda olanlarla aynıdır. Bununla beraber aynı Çin yazmalarında Uygurlar, Dokuz Oğuzlar'dan biriydiler (a.e., «Mutalaat», 28-29).

Turkular'ın [Göktürkler] yönetimi m.552'de Bumin Hakan'ın önderliğinde istikrar buldu. Onların ordusu, onun [Bumin Hakan'ın] kardeşi İstemi Han'ın önderliğinde batıda galibiyet kazandı, [hâkimiyetleri] hızlıca İran sınırlarına ulaştı ve İranlılar'la komşu oldular. Bumin Han, aynı yıl; m.552'de öldü. Onun 3 oğlundan [her] biri, diğerinin yerine tahtta geçti ve hâkimiyet kurdular. Birincisi; m.553'te, ikincisi; m.553'ten 572'ye kadar üçüncüsü; m.572'den m.581'e kadar [hâkimiyet kurdu]. Üçüncü oğlunun adı Mukan Kağan'dı. Mançur'dan İran sınırlarına kadar geniş bir bölgeyi yönetiyordu ama, onun ölümünden sonra halefleri sadece m.630'a kadar bağımsızlıklarını koruyabildiler. Daha sonra Çinliler'in egemenliğini kabul ettiler. Turkular'ın batı kolunda, yabgu ünvanına sahip İstemi'nin ölümünden sonra halefi Tardu, kendisine "hakan" ünvanını verip m.582'de bağımsızlık ilan etti. Ondan kısa bir süre sonra Batı Turkular de zayıfladı ve iki kola ayrıldılar. Onlar, m.651'de tekrar birleşseler de h.37/m.657'de Çinliler'e yenildiler ve Çin egemenliğini kabul ettiler. Çinliler, Batı Turkular'ın hakanını öldürdüler ve m.7. yüzyılın sonunda "Türgiş" diye bir kavim onların bölgesinde güçlendi. Siyaset sahnesinde Turkular'ın ortaya çıkışından yok olmalarına kadar ve onların doğu kolunun diğer parçasının ortaya çıkışına dair eldeki tek miras; m.681'a ait Oğuzlar'dan geriye kalan taş yazıtlardır. Onlara ait birkaç mezar Barlık (Balık) nehrinde ve Yenisey Yazıtları olarak bilinen Yenisey kayıtlarından biri, orada [bulunur]. Onların gücü m.7. yüzyıla kadar devam etti. O taş mezarlardan biri;

13 yaşında bir genç olan Uzbigen Alp Turan'a aittir ve [o] Oğuz-Altay topluluğundandır.

Turkular, h.59/m.649'da Çinliler'e isyan ettiler ve h.61/m.681'de bastırıldılar. Kutluk Kağan m.682'de tekrar onlara isyan etti ve Turkular'ı canlandırdı. Bundan sonra İltiş Kağan ismini aldı. Kardeşi Kapgan Kağan h.74/m.693'te onun yerine tahta oturdu. Kapgan h.97/m.716'da öldü ve oğulları; İltiş, Kül Tigin ve Bilge Kağan gücü ele geçirdi. Kül Tigin h.113/m.731'de Bilge Kağan h.116/m.734'te öldü. Turkular'ın varlığının yeni devresinden yani 693'ten 734'e kadar bugünkü Moğolistan Cumhuriyeti'nde bulunan Orhun nehri vadisinde; Kül Tigin, Bilge Kağan ve onların danışmanı vezir Tonyukuk'tan geriye 3 adet taş yazıt kalmıştır. Onlarda birçok defa Oğuzlar'dan; "Üç", "Altı" ve "Dokuz" ünvanıyla bahsedilmiş; onların görünümünden, kavgalarından, savaşlarından ve düşmanlarından haber verilmiştir (Ergin, 8; Orkun, 5-12; Clauson, «Mutalaat», 28-30; Minorsky, 264; Esin, 75-115, Diyarbakirli, 333-336).

Turkular'ın ilk çöküşünden sonra Oğuzlar, Tuğla (Tula) nehrine göç ettiler. Ötüken (Hangay) dağlık alanını da ele geçirdiler. Aynı zamanda Turkular'ın devletinin canlanmasıyla, Oğuzlar da kağanlığın hükmettiği bir devleti yeniden kurdular. Tonyukuk Taş Yazıtı'nın üzerinde; Turkular'ın gücü, İltiş Kağan zamanında istikrara kavuştuğu ve onlar rahata erdiklerinde, Dokuz Oğuzlar'ın Çinli ve Hitaylılar'la birleşerek [Turkular'a] karşı bir birlik toplamaya çabadıkları [söylenir]. [Turkular] habercileri onların olduğu tarafa gönderdiler. Çinliler güneyden, Hitaylılar doğudan ve onların kendileri de [Dokuz Oğuzlar] kuzeyden Turkular'a doğru yöneldiler. Turkular casuslar vasıtasıyla o birlikten haberdar oldular ve o üçü arasında birlik tam kurulmadan, Oğuzlar'a karşı ordu topladılar. Oğuzlar savaşta yenildiler. Onlardan bir grup [suda] boğuldu, bir grup katledildi ve geride kalanlar teslim oldular. Diğer taraftan On-Ok'un kağanı (Batı Göktürkler), Kırgızlar ve Çinliler de Turkular'a karşı birleştiler. Oğuzlar'ı da isyana davet ettiler. Tonyukuk Yazıtı'na göre; Oğuzlar bu düzenli birliğe katıldılar ama, yenildiler. Onların kağanı da savaşta öldürüldü. İltiş'in ve Kapgan Kağan'ın oğullarının arasındaki kargaşa döneminde ki -İltiş'in oğullarının zaferiyle sonuçlanmıştı- Turkular'ın devletinde bir zayıflama ortaya çıktı. Bu sırada Oğuzlar tekrar isyana başvurdu.

Art arda 5 savaştan sonra h.100/m.718'de zorlukla yenildiler ve Çin'e sığındılar. Çinliler'in itaati altına girdiler (Orkun, 100-124; Ergin, 91-98; Clauson, Tonyukuk, 141-148).

Turkular'ın m.743'te ikinci defa çöküşünden sonra Basmiller ve biraz sonra Uygurlar (m.745) gücü ele geçirdiler. Uygurlar'ın hükümdarı Kül Bilge Kağan kendi oğlunu Oğuzlar'ın yönetimiyle görevlendirdi. Bu oğlan, -Tanrıda Bulmuş İl Etmiş Bilge Kağan-, m.746 veya m.747'de babasının yerine tahta oturdu ve yönetimi ele geçirdi. O, kendi taş yazıtında, Dokuz Oğuzlar'ı "Benim Milletim" ismiyle adlandırdı ama, aynı taş yazıtta onunla Sekiz Oğuzlar (8 Oğuzlar) birbirine düşmandılar. [Bununla beraber] Oğuzlar tamamen teslim olmadılar. Uygurlar'la birkaç karmaşadan sonra, bir defa Dokuz Tatarlar'la (9 Tatarlar), bir defa da Basmiller ve Karluklar'la Uygurlar'ın aleyhine birlik kurdular ama, bu savaşların tamamında yenildiler (Orkun, 164-185). Karluklar batı tarafına kaçtılar ve On-Oklar'ın (Batı Göktürkler) bölgesini ele geçirdiler. Uygurlar, h.225/m.840'a kadar hüküm sürdüler. Bu süre boyunca Mani dinini benimsediler ama maalesef, Bilge Kağan Taş Yazıtı'ndan sonra, Uygurlar'la Oğuzlar'ın çatışmalarına dair başka bir kayıt yoktur. Daha sonra Kırgızlar, Uygurlar'ın bölgedeki yerini doldurdular. Uygurlar 2 grup oldular: Bir grup, Tibet'e gitti ve Kansu vilayetinde küçük bir devlet kurdu. Diğer grup birinci gruptan daha kalabalık olmakla beraber, Tiyan-Şan bölgesinde oturdular ve başka bir devlet kurdular. Ancak her bir grup Çinliler'e bağlıydı. Daha sonra ikinci grup, Beşbalık (Pencikent) şehrini ele geçirdi ve Hitaylılar'ın hâkimiyetine girdiler (Minorsky, 264-265; Esin, 133; Meydan Larousse, XII/453). Kırgızlar'ın Uygurlar'la savaşında Oğuzlar'ın da [olaylara] müdahil bir taraf olduğu düşünülmektedir. Kırgızlar, h.312/m.924'te Orhun ve Selenga etrafını Çin'den atılan Hitaylılar'a karşı savundular. Daha önceki yerleri olan Yenisey sahilindeki yere kaçtılar. İslâm ve İran kaynaklarının Karahitay ismini verdiği Hitaylar, Moğolistan bölgesini ele geçirdiler (DLT, Faksimile, VII/246; Sümer, 31).

Oğuzlar'dan [başka] bir grup m.5. yüzyılda Aral Gölü'nün kıyılarında görüldü. Onların, Batı Turkular'ın ve Karluklar'ın bir koluyla beraber geldikleri düşünülmektedir. Moğolistan'ın sâkini olan Dokuz Oğuzlar, Uygurlar'ın asıl devletinin çöküşünden sonra m.9. ve m.10. yüzyıllarda kalabalık bir grup

şeklinde Sir-i Derya'ya (Seyhun Nehri) göç etmişlerdi. Oğuzlar'ın aynı zamanda Peçenekler'i Aral Gölü'nün güneyinden sürdükleri ve bölgelerini ele geçirdikleri düşünülmektedir (Bkz. Mervezi, 18). H.4/m.10 yüzyılın coğrafyacısı İstahri, Oğuz (Gazzeye) bölgesini Bulgar ve Hazar arasındaki bir bölge olarak bildirmekte (s.9) ve diğer bir yerde [Oğuz bölgesinden] Harezmi'den İsbicab'a kadar olan bir bölge ismi olarak bahsetmektedir (s.290): “Diğer bir yerde onların varlığı, Hazar Gölü'nün doğusu ve kuzeyinde olduğu belirtilmektedir ve Siyah Dağ'da (Yarımada olup, Türkler orayı Karadağ diye adlandırmaktadırlar) Türkler'den bir topluluk yaşamış ve Oğuzlar orayı ele geçirmişler. O Türkler'i dışarı atmışlar ve kendilerini yerleşik kılmışlardır” (s.217-219). Siyah Dağ bir yarımada gibidir. Sonraları Oğuzlar oraya Menkışlak (Meng Kışlağ) demişlerdir ve görünüşe göre orası, onların kışlağıydı.

Çeşitli kaynakların bulgu ve belirtilerinden zaman zaman şöyle bilgiler ortaya çıkmaktadır: Oğuzlar h.4./m.10. yüzyılın ilk yarısında bağımsız bir devletti ve belli bir oranda bir güç oluşturmuşlardı. Onların hükümdarı “yabgu” (cebgu, cebuye) diye isimlendirilmişti (Sümer, 54). Seyhun nehrinin yakınlarındaki Yengi Kent, Arap kaynaklarında el-Karyetû'l-Hadise (İbn Havkal, 512; İdrisi, 2/706) veya el-Medine el-Cedide (Mesudi, 1/212), Farsça'da Deh Nov (Hududû'l-Âlem, 123) diye isimlendirilmiştir ve orası onların [Oğuzlar'ın] kışlağıdır. Oğuz Devleti'nin yapısından şu kadarını anlıyoruz ki: Onların ordusunun komutanı “subaşı” diye bilinirdi ve Kuzerkin (Kul Erkin) adındaki bir kişi yabgunun nayibi veya vekiliydi. Yınal ve torhan (torhan) da önemli meslek sahiplerden biri olarak kabul edilirdi (İbnû'l-Fadlan, 91-103, Harezmi, 120). Yabgunların fermanı tuğrağ (tuğra) diye bilinirdi. Bu özel kelime Oğuzlar'a aitti. Diğer Türkler, ona âşina değillerdi (Kaşgari Resimli, 232).

Oğuzlar önemli meselelerde karar almak için danışma meclisi kuruyorlardı (Bkz. İbnû'l-Fadlan, 103, 104). Onlar, hayvancılıkla uğraşan bir toplumdur. Koyun, at, deve ve hatta inek besliyorlardı. Onları beslemek için geniş otlaklara göç ediyorlardı (Hududû'l-Âlem, 86; İstahri, 288; İbnû'l-Fadlan, 106). Mesudi (a.y.) ve Hududû'l-Âlem'in müellifi, onların savaşçılığından ve cesaretinden bahsetmişlerdir. [Oğuzlar] Hazarlar'la birleşerek Peçenekler'e karşı savaşmışlardır (Sümer, a.y.). Müslüman coğrafyacılarından bir kısmının

görüşüne göre; Hazarlar'ın ordusunun çoğu h.4/m.10. yüzyılda müslümandı veya bir görüşe göre [onlar] müslüman Oğuzlar'dı (İnan, 10). Buna rağmen, Oğuz Yabgu Devleti Hazarlar'la dostane ilişkilere sahip değildi. Onlarla bazen çatışmaya giriyordu (İbnü'l-Fadlan, 104).

Karluklar Batı Turkular'ın bölgesini ele geçirip, Oğuzlar'la komşu olmuşlardı. Onların devletinin merkezi Teraz (Teraz = Türk Talası) ismine sahipti. Bazen bu iki kabile, müslümanları yağmalamak için birleşiyordu (Sümer, 56). Faruk Sümer'in görüşüne göre; Oğuz yabgularının devleti, Kıpçaklar'ın eline geçmiş olması gerekir. Çünkü h.4./m.10. yüzyılın sonlarında Kıpçaklar'dan, Seyhun kıyılarında Oğuzlar'ın bölgelerinin sakinleri olarak bahsedilmiştir. Görünüşe göre, Oğuzlar'dan bir grup, kendi bölgelerinde Kıpçaklar'ın egemenliği altında kalmıştır. Bir grup, Cend ve oradan Buhara tarafına gitmiştir. Bir grup da Güney Rusya'ya göç etmiştir. Bu son grup, oradan Karadeniz'in kuzeyine ve oradan da Kıpçaklar'ın baskısıyla Don Nehri sahiline göç etmiştir. Don etrafının sakinlerinden [olan] Oğuzlar, Balkan yarımadasına doğru ilerlemişlerdir. Türkiye'de, Makedonya'da ve Selanik'te yağma ve katliam yapmışlardır. Buna karşın, kar ve soğukluk nedeniyle zayıflamışlar ve Bizans'a bağlanmışlardır. Bizans Devleti onları Makedonya ve Balkanlar'ın diğer bölgelerine yerleştirmiştir. Savaşlarda ordu olarak onlardan yararlanılmıştır. O Oğuzlar'dan bir grup, Malazgirt Savaşı'nda (h.463/m.1071) [önce] Bizans tarafındaydı ama, [sonra] Selçuklular'a katılmışlardı (DLT, Faksimile, 59).

Büyük bir ihtimalle varolan bulguların esasına dayanarak; Oğuzlar, İslâm'a girmeden önce Şaman inancındaydılar. Hududû'l-Âlem'in rivayetine göre; (a. y.) [Oğuzlar] etkilerinden faydalanılan hekimlere önem veriyorlardı. Bu hekimler hiç şüphesiz Moğol «kam»ları gibiydiler ki, tıbbi ve dini merasimlerin icrası görevini üstlenmişlerdi (Reşidüddin, 1/79). Oğuzlar, tıpkı Moğollar gibi yüz ve ellerini suya daldırmıyorlardı ve suyu kirletmekten kaçınıyorlardı, Tanrı'ya (Tengri, Çelep) bağlıydılar ve dua sırasında gökyüzüne yüz çeviriyorlardı. At kurban etmek, onların arasında revaçtaydı. [Atı] Kurban ettikten sonra atın derisinde bir tahta kuruyorlardı ve onu ayakta tutacak şekilde ayarlıyorlardı. Mezarları seçkin bir künbet gibi kuruyorlardı. Ölümlere hayır olsun

diye halkı yediriyorlardı ve cenaze töreninde siyah giyiyorlardı (İnan, 27, 179, 196).

Oğuzlar, Orta Asya'nın Türkçe konuşan kabileleri; Karluklar, Yağmalar, Kıpçaklar gibi, h.4-5/m.10-11. yüzyıllarda yavaş yavaş İslâm'a girdiler. Oğuzlar'ın bölgelerindeki müslüman topluluklardan bazıları; [örneğin] Harezm'den ve Maverâünnehir'den büyük kervanlarla onların bölgelerine gelen müslüman tüccarlar ve onların yanına İslâm'ı tebliğ etmek için giden Sufiler, Oğuzlar'ın İslâm'a girişinde büyük bir role sahipti (Sümer, 52). İslâm dinine giren Oğuzlar, "Türkmen" diye adlandırılıyorlardı (Biruni, 333; Mervezi, 18). Buna rağmen Kaşgari, Karluklar'ı da "Türkmen" olarak adlandırmıştır (Bkz. Ç., h.1333, 473; ç. Resimli, 622). Oğuzlar'ın yabgusu, Samaniler'in son şehzadesi Ebû İbrahim Muntasır yardım istediğinde, onun yanına gitmişti. İslâm dinine girdi ve o şehzadeyle akrabalık kurdu (Gerdizi, 383). Bu yabgunun Oğuzlar'ın Yengikent'teki [Yenikent] yabgusu olduğu düşünülmektedir. Selçuklular'ın da içinde bulunduğu zümre olan Cend ve Buhara Oğuzları, onlardan [Yengikentliler'den] daha önce İslâm'a girmişlerdi (Turan, 42).

Müslüman olan Oğuzlar'dan bir kısım grup, şehirli veya yarı şehirli oldular. Oğuzlar'ın oturduğu, Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kadar varolan şehirler, şunlardan ibarettir: Otrar (Ögel'e göre Yengikent ile aynıdır), Karaçuk, Suğnak ve Sobran (Suran, Sepren) (Ögel, 334-341; Sümer, 38).

Maverâünnehir Oğuzları'ndan bir grup, h.4. yüzyılda Buhara etrafında yaşıyordu. Bu Oğuzlar, Samaniler'le dostane ilişkiler içindeydi. Samaniler'in çöküşünde, diğer Oğuzlar'la beraber onlara destek veriyorlardı ama, önemli bir başarı elde edemediler. Buğra Han h.382/m.992'de Türkistan'dan Buhara'ya ordu toplamış, orada hastalanmıştı ve geri dönmek durumunda kalmıştı. Onlar da onun ordusunu takip edip Buharalılar'la birleşek yağma yaptılar ve onun ordusunun bir kısmını yok ettiler (İbnû'l-Esir, 9/100; Utbi, 98). Samaniler'in son şehzadesi Ebû İbrahim Muntasır, h.393 civarında birkaç yenilgiden sonra çaresizce Oğuzlar'a sığındı ve onlardan yardım istedi. Oğuzlar, istekli bir şekilde ona uyararak Semerkant yakınlarında İleg Han'ın (İlig) [Karahanlı] ordusuna saldırdılar. Bir grubu yok ettiler, bir grubu da esir aldılar ve bolca ganimet elde ettiler (İbnû'l-Esir, 9/158; Utbi, 192, 193; Gerdizi, a.y.).

Utbi (s.193-194) h.394'te ve İbnû'l-Esir (9/188) h.396'da İleghanlar [Karahanlılar] ve onlar arasında olan bir çatışmada [Oğuzlar'ın] Ebû İbrahim'e yardımına değinmiştir ve demiştir ki: "*Oğuzlar yenildiler ve onlardan bir grup esir edildi ve öldürüldü*". Aynı zamanda İbnû'l-Esir de h.397 yılı olaylarında Oğuzlar'dan, Sultan Mahmud Gaznevi'nin ordusundan bir grup olarak bahsetmektedir ki, sultanın ordusundan bir zümre İleg Han'la mücadele etmiş ve onu yenmiştir. (9/191-192).

Mahmud Gaznevi, h.416/m.1025'te kendi ataları olan ve Selçuk diye bilinen Oğuzlar'dan bir kolun Ceyhun'dan geçip Horasan'a gitmelerine izin verdi. Ferave ve Nesa halkının Oğuzlar'dan şikayet etmeleri üzerine, Arslan Cazip onlarla birkaç kez savaştı ama, her defasında yenildi. Mahmud [Gazneli] h.419/420'de onlarla savaşa tutuştu ve onlardan birçoğunu öldürdü, kalanlarını da dağıttı. Onlardan bir grup Belhan, bir grup da Gurgan ve Irak-ı Acem tarafına kaçtı (Gerdizi, 416; İbnû'l-Esir, 9/377; Ravendi, 92-93; Aksarayı, 13; Turan, 47).

Mahmud'un h.421'de ölümünden sonra Oğuzlar'dan birçok grup Selçuk'un kardeşlerinin liderliğinde Horasan'a aktı ve oradan da Gazneliler'in Hindistan ve İran'daki bölgelerine baştanbaşa dağıldılar. Mesud Gaznevi tahta oturduğunda, onların bazısından savaşlarda yararlandı ama, hızlı bir şekilde Oğuzlar'dan belli bir miktarda [insan] Horasan'a girdi. Halkın onlar hakkındaki şikâyetleri [Mesud'a] ulaştınca, onlarla savaş kaçınılmaz hale geldi. Selçuklular'la h.423 ve h.426'da yapılan iki savaşta Mesud'un ordusu yenildi ve Mesud çaresizce onlara karşı [tekrar] ordu topladı ve onlarla [tekrar] savaştı. H.430'da yapılan savaş yeni bir anlaşma ile son buldu ama, h.431'de Dandanakan hisarında büyük bir savaş oldu. Mesud orada büyük bir yenilgi aldı ve Horasan Selçuklular'ın eline geçti. Gazneliler Horasan ve Irak-ı Acem'deki kendi bölgelerini tamamen kaybetti. Bu iki savaştan önce Tuğrul, h.429'da Nişabur'da tahta çıkmış ve kendi adına hutbe okutmuştu. Selçuklular'ın Dandanakan'daki zaferinden sonra, İran Selçuklu Devleti kuruldu ve böylece İslâm dünyasında Oğuzlar'ın ilk saltanatı tesis edilmiş oldu. Selçuklular'ın ülkesinin etrafı hızlı bir şekilde genişledi, Irak-ı Arap, Şam ve Küçük Asya'ya [Anadolu] kadar uzandı (Beyhaki, 441, 626; cm; İbnû'l-Esir, 9/377-391; cm; Gerdizi, 416-417; cm; Aksarayı, 13-14; Ravendi, 94-97; Turan, 48-57).

İran'da Selçuklular'ın hâkimiyeti h.6./m.12. yüzyılın ikinci yarısına; Küçük Asya'da h.7./m.13. yüzyılın sonlarına kadar devam etti (Bkz. hd. Selçuklular). Artık Türkmen olarak bilinen Oğuzlar, İran İlhanlı Devleti'nin son zamanlarında ve ondan sonra Timurlular'ın zayıflamasında tekrar göründüler. İran, Irak ve Küçük Asya'da büyüklü küçüklü devletler kurdular. Örneğin; Akkoyunlu, Karakoyunlu ve onlardan daha önemlisi olan Osmanlılar gibi. Türkmenler, Safevi Devleti'nin kurulmasında da etkili bir rol oynadılar. Nadir Şah, Oğuz-Efşar [Avşar] kabilesine mensuptu. Kacarlar'ın da Oğuz zümresine ait olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

Aksarayi, Mahmud, Musameratû'l-Ahbar ve Musayeratû'l-Ahyar, nşr. Osman Turan, Ankara, 1943; İbnû'l-Esir, el-Kamil; İbnû'l-Havkal, Muhammed, Sureû'l-Arz, nşr. Kramers, 1939; İbnû'l-Fadlan, Ahmed, Risale, Sami, Dahhan, Beyrut, 1987; Ebûlgazi Bahadır Han, Şecere-yi Terakime, nşr. A. N. Kononov, Moskova, Leningrad, 1871; İdrisi, Muhammed, Nuzhetû'l-Muştak, Beyrut, 1989; İstahri, İbrahim, Mesalikû'l-Memalik, nşr. Goeje, Leiden, 1927; Biruni, Ebû Reyhan, el-Cemahir fi'l-Cevahir, nşr. Yusuf el-Hadi, Tahran ş.1374; Beyhaki, Ebû'l-Fazl, nşr. Tarih, Ali Ekber, Feyyaz, Meşhed, ş.1356; Hududû'l-Alem, Menuçehr Sotude, Tahran, ş.1362; Harezmi, Muhammed, Mefatihû'l-Alem, nşr. Van Vloten, Leiden, 1895; Ravendi, Muhammed, Rahatû's-Sudur ve Ayetû's-Surur, nşr. Muhammed İkbâl, Tahran, ş.1364; Reşidüddin Fazlullah, Camiû't-Tevarih, nşr. Muhammed Ruşen, Mustafa Musevi, Tahran, ş.1373; Utbi, Muhammed, Tarih-i Yemini, Nasih Corfadekani Tercümesi, nşr. Cafer Şiar, Tahran, ş.1357; Kaşgari, Mahmud, Divanû Lûgat-it-Türk, Ankara, h.1333; Kaşgari, Mahmud, Divanû Lûgat-it-Türk, Tıpkıbasım Faksimile, Ankara, 1941; Gerdizi, Abdulhay, Tarih, Zeynû'l-Ahbar, nşr. Abdulhay Habibi, Tahran, ş.1363; Mervezi, Fusul Havle's-Sin ve't-Türk ve'l-Hind Münthabe min Kitabi Taba'î'l-Hayevan, el-Coğrafiya el-İslâmiyye, Frankfurt, h.1414/m.1993; Mesudi, Ali, Murucû'z-Zeheb; nşr. Barbier de Meynard - Pavet de Courteille, 1874; Clauson, G., An Etymological

Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972; id, Tonyukuk abidesi hakkında bazı notlar, türkiat mecmuası, 1976, vol. XVIII; id, Turkish and Mongolian Studies, London, 1962; id, «Turk, Mongol, Tungus», Asia Major, 1961, vol. VIII; Diyarbekirli, N., «Orhun'dan geliyorum», Türk kültürü, 1979, no. 198-199; Ergin, M., *Orhun abedileri*, İstanbul, 1978; Esin, E., İslâmiyetten önceki Türk kültür tarihi, İstanbul, 1978; İnan, A., Şamanizm, Ankara, 1986; Kaplan, M., Oğuz kağan destanı, İstanbul, 1979; Meydan-Larousse, 1987; Minorsky, V., notes Hudûd al-'Alam, Cambridge, 1982; Ögel, B., Türk kültür tarihi, Ankara, 1988; Orkun, H. N., Eski Türk yazıtları, Ankara, 1986; Sümer, F., Oğuzlar, Ankara, 1972; Turan, O., Selçuklular tarihi, Ankara, 1969.